

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама
Београд, март-јун 2016, година X,
број 34-35

Прича,

први и једини часопис за причу и приче о причама
Београд, март – јун 2016, година X,
број 34-35

Издавач

Књижевно друштво „Свети Сава“
Београд, улица Гандијева 167–177

За Издавача

Живко Николић

Слободан Стојадиновић

Одговорни уредник

Славољуб Марковић

Заступник Приче

Др Малиша Станојевић

Дизајн

Драган Цоха

Часопис **Прича** излази четири пута годишње

Тираж – 300

Штампа „Горапрес“ – Београд

Корице:

Милица Црнобрња Вукадиновић (1975, Београд)

Насловна:

У илавом, амбијентална интервенција у Старој обреновачкој апотеци, 2012. год

Полеђина:

У илавом, детаљ амбијенталне интервенције у Старој обреновачкој апотеци, 2012. год

П П П П П П П Р Р Р Р Р Р Р И И Ч Ч А
П П Р Р И И И Ч Ч А А А
П П Р Р Р Р Р Р Р И И И Ч Ч Ч Ч Ч Ч А А А
П П Р И И И Ч А А А
П П Р И И И Ч А А А А А А А А
П П Р И И Ч А А А А А А А А

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама

Српска прича XX века
(Десета свеска)

Београд, март-јун 2016, Београд,
година X, број 34-35

Садржај

Милица Јанковић, Чарапе	7
Милица Јанковић, Рат	14
Милица Јанковић, Пљусак	26
Жарка Свирчев, П-Антологијска Милица Јанковић	30
Владимир Велмар-Јанковић, Тајна беле искре	40
Владимир Велмар-Јанковић, Аутобиографија	86
Марко Радуловић, „Човек у књизи“	88
Милка Жицина, Малча	101
Милка Жицина, Роман у наставцима	106
Милка Жицина, Рушење старих Теразија	110
Милка Жицина, Девојке из Кончарева краја	116
Славица Гароња Радованац, Приповедни опус Милке Жигине	127
Новак Симић, Запис, о Симеуновици и Ахмет јусуф	133
Новак Симић, Под иконама	144
Новак Симић, Ноћ чаролије	159
Мићо Цвијетић, Књижевни оквири Новака Симића	188
Миливоје Ристић, Ненадова и мамина песма	201
Миливоје Ристић, Нећу да порастем	204
Миливоје Ристић, Другари	208
Миливоје Ристић, Златни зуби	215
Душан Стојковић, Проза Миливоја Ристића	229
О писцима	239

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

ЧАРАПЕ

Његов је кревет био до прозора и он је гледао свет кроз једну малу расцветалу брескву. И тај спољашњи свет чинио му се много леп. Завидео је тим људима који су се тискали кроз улице и борили за свој лични опстанак, он који се са својим друговима борио за општи опстанак и спасавао отаџбину од смрти. Унутра је био јад и беда: дивови су постали богаљи, спасиоци отаџбине личили су на просјакe.

Он млад човек са бледим челом и упалим образима, са црним обрвама између којих се издигла од скора дубока бора бола и са очима у којима је још живела побеђена туга, опорављао се од нечувених, самртних мука и кроз цвет од брескве гледао кроз прозор здраве људе и завидео им без пакости, безазлено као дете. У велику собу са много кревета, на којима су се мицала бледа лица и пламтеле очи жељне живота и својих огњишта, уђе висока црнпураста девојка у белој кецељи и у белој капи. Носила је хартију и мастило. Она ириђе болеснику крај прозора. Били су се већ раније договорили и она је написала све што је он желео. Кад је довршила она му прочита и упита га:

– Зар ништа више?

– То је доста. Само их још поздравите, сестро – рече он.

– Али... – она га погледа озбиљно погледом који се показује строг да сакрије сажаљење – требало би им ипак рећи више; треба да знају... да си једва остао жив.

– Не, не треба. Зашто да се брину узалуд кад ми је сад већ сасвим добро? – рече он тужно, дубоко тужно.

Она је ипак нешто дописала и кад је свршила осмехнула се и рекла:

– Поздравила сам твоју мајку и жену и твога сина од твоје сестре коју они не познају.

Један дубок поглед и један мио болан осмех казали су јој хвала.

– Сад се одмарај и гледај да заспиш – рече девојка и однесе писмо из собе. Он склопи очи.

Горела је ватра на огњишту и крај ватре седела је стара жена са црним обрвама и са истом бором међу њима као у њена сина за кога није знала где је. Она је плела чарапе. Један малишан од две године додиривао је руком дебеле игле с кукицама и запиткивао по неколико пута узастопце једно исто:

— Нано, петес оци цапе?

— Плетем, сине, – одговарала би стара и одједном чула би се два уздаха.

Млада жена плавих, благих очију подстакла би ватру и загледала у лонац на огњишту. Ћуташе. Страх их је било да говоре о чему. Тако су у томе мучноме ћутању пролазили бескрајни низови дана. Снег је падао, снег се топио, кише су пљуштале, село се давило у блату, кише су престале, блато се осушило, сунце је сијало, градине процветале, а њега нема, ни гласа од њега.

Постоји негде некакав рат о коме оне ништа не знају, а који их је тако страховито погодио: узео им њега хранитеља, домаћина, сина, мужа, оца, узео, па не враћа. Зашто не враћа? И хоће ли га икад вратити? Оне живе од наде и умиру од страха. Оне су побледеле и малаксале од чекања и горка им је проја, које једино још у изобиљу има у њиховој кући. Чини им се да није тога малог који има његове очи и лице без бора и пуно осмеха и уста пуна голубињег гукања, који им са пуно вере говори о оцу и који га тако дуго и срећно чека, чини им се да није њега, пре-свиснуле би или би полуделе.

Дани иду и нижу месеце, а жене чекају, суше се од бриге, дете расте и нада се оцу, а њега нема, ни гласа од њега.

Ништа ни од кога ни да чују. Сви су његови другови изгинули, то знају. Једна кршна чета, највиши и најлепши људи, понос села и гордост њихова командира – сви су пали једног дана, као што је падало зрело класје у мирно доба под замахом њине снажне руке. Зашто су пали? Шта су платили својим главама? Где је то благо, која је то срећа, што треба да се добије у накнаду за њихове животе?

Само њима двома није нико јавио да им је домаћин погинуо. Он је можда жив и болан у каквој болници. Али где? Куда да иду, где да га траже? Зашто не пише?

У почетку рата често је писао. Последњу карту су добили новембра месеца. Тражио је да му спреме мало зимског одела,

али да му не шаљу док им не пошаље нову адресу. Спремиле су све што треба, а он више није писао. Дошло је пролеће, њему свакако није више хладно, али је мајка свакога дана чекала писмо и адресу, претресала мали завежљај са топлом преобуком и сада без потребе, само из љубави, гледа још једне чарапе од танке вуне коју је сама прела. Оне су имале лепу и тешку за рад шару и мајка се поносила својом вештином и у мислима обећавала себи да му их она сама обуче кад га први пут види.

Чинило јој се да ватра данас веселије гори, да игле сад кад је довршавала чарапе брже и веселије звецкају, да њен мали унук има дубље очи и слађи глас и да се њена послом преморена снаја овог сунчаног пролетњег дана нешто пролепшала.

Заиста тај дан је није преварио. Тај дан топао и светао од сунца и бео од цветалих њива у воћњаку остаће јој док је жива у памети као дан бескрајне среће, као најсрећнији дан у њеном животу, јер тога дана је дошло од њега писмо – васкрснуће његовог живота, васкрснуће њихове радости и среће.

Дрхтавим гласом срицала је млада жена себи и старој ове речи:

Драга нано, опрости ми што досад нисам могао да вам пишем. Био сам много болестан, али сад сам хвала Богу, скоро сам свим здрав; не боли ме ништа, само душа. Доктори кажу да још не могу кући, још неко време морам да полежим овде. Ви се ништа не брините за мене, него гледајте кућу и дете. Је ли порастао мој Мића? И слуша ли? Како си ти, нано, и може ли Радојка сама да свршава послове. Градину целу до вишње засејте кромпиром, злу не требало, нека има доста за зиму. За мене не брините, мене ће пустити кући чим се мало још оснажим.

Пишите ми шта сте урадили с њивом, и виноградом и јесте ли продали теле. Мићу ми пољубите. Хоће оца да му донесе нешто лепо из вароши. Поздрави Радојку и све кума Павлове. Теби старој љуби руку твој син Стојан.

После потписа било је дописано још и ово:

»Сматрам да треба да Вам кажем да је Ваш син био опасно рањен и тешко болестан. Сад, и ако не може бити онако здрав и јак какав је био, он је ван сваке опасности. За живот његов немате се више бојати, само биће вам ипак тешко кад га видите – како се променио. Много вас и ваше дете поздравља болничарка, коју он зове сестром«.

Он је жив и не ће умрети и оне знају где је. Мајка се журно спрема да иде, да га обиђе. О, што пре није знала где је?

Спремила је погачу и пиле, обарена јаја, савила лепе нове чарапе, метнула торбу на раме, пољубила унука и радосно пошла да тражи сина.

Снаја је испраћа савлађујући љубомору, говори јој као послом забринута:

– Поздрави га, нано, па нека моли да га пусте што пре; кажи пропаде кућа без њега.

И млада мајка враћа се своме маломе сину и стара мајка жури се своме великом сину.

Ишла је пешке кроз поља – поља њу познају, причала им је историју свога живота – поља њу разумеју. Путовала је и возом. Вагони су били пуни војника. Сретала је жене на томе путу. И чинило јој се да од њеног села до на крај света, докле год има људи види и видеће само две боје: сиву шајкаћу и црну шамију. И стезало се њено човечанско срце од бора. И она се сећала да иде своме сину, који је прошао кроз ужас и остао жив и дрхтало је њено материнско срце од радости.

* * *

Стигла је, нашла је болницу, показали су јој собу у којој је он. Видела га је, загрлила га је са бескрајном љубављу и поштовањем. Он је лежао у белом кревету, блед и немоћан, као дете, и диван, као Бог.

Првих неколико тренутака нису умели ни да говоре, онемели су, она од жалости и сажалења, он од изненађења и још од нечега што она није разумела.

Ипак се он први повратио и почео да је пита шта су радили и како су живели без њега. И одвезао се језик и потекла је прича болна и језива као мутна река која носи крв и лешеве. И пред очи су му јасно излазили хладни зимски дани и село завејано снегом и они његови мили који су се прибијали уз земљану пећ која је само у јутруложена и која је целога дана отпуштала помало топлоте, његови мили, чије душе није више ниједно његово писмо загрејало. И замишљао је страшне месечином осветљене дуге ноћи кад је село изгасло као завејано гробље и кад су се жене бојале снова и привиђења мртвих. Причала је мајка јаде и борбе без крви, који су им убијали душу, причала је лако сада кад су ти јади прошли.

Довршујући причање, вадила је из торбе погачу и пиле и пружи му их, затим из једног пешкирића одви чаране и показа му:

– Да видиш, сине, како сам ти лепе чарапе исплела, чекајући писмо.

– Чарапе!... Лепе чарапе... – он се збуни и чак мало поцрвене. – Јеси ли их ти, нано, сама плела?

Она га погледа у очи и као да појми његову збуњеност.

– Ја сам сама, Радојка има сувише посла око куће и земље, да би могла плести чарапе; то је за мене стару. Хајде да ти обужем сине.

– Чекај, нано. Дај да видимо ту погачу. Сестро, зар вам нисам говорио како моја мајка уме да умеси погачу која се вије као кајиш и слађа је него оне ваше са киселом водом? Ходите да је пробате.

Девојка која их је из угла посматрала приђе устрептала и бледа, узе парче погаче, дотаче га зубима као да хоће да једе, али га одмах метну у цеп од своје велике беле кецеље.

– Не могу сад, – рече, – јешћу кад огладним. Заиста врло лепо умешена погача.

Он је причао мајци како их је она његовала и како је бдила над њима ноћу кад им је било тешко, и како их је кад би им бивало боље забављала и цртала их редом у једну књигу са тврдим корицама коју је држала у другом цепу од кецеље.

Сељанку је све то занимало и било јој ново, она је видела насликану главу свога сина, његове обрве и бору међу њима, осмехнула се на младу девојку и рекла:

– Боже мој где си то изучила? Она уопште није разумела ту девојку која седи ту међу болесним људима, бесплатно их лечи и шара њихове слике, али је и нехотице осећала велику захвалност и љубав према тој чудној девојци која нимало није личила на њен свет.

Као да је желела да јој као погачу похвале и чарапе, она их показа младој девојци и рече:

– Док сам плела, све сам мислела на овај дан кад ћу моћи сама да му их обучем.

Болничарка рече да су лепе и побеже у други крај собе и седе на своју столицу. Он се мало узнемири и поче некако и тужно и весело:

– А Мића, нано, зар ти није ни једаред извукао игле док си их плела?

И онда потече читав поток прича о Мићи, бистар и светао и пун жубора.

У другом углу један лако рањен каплар увијао је бркове и молио болничарку да и њега црта, мислећи свакако да је врло леп. Она је пристала, и непрестано је погледала час у њега, час у хартију, час овамо у мајку и сина, а наивна сељанка поче помишљати, да не црта она њих све троје одједном. Затим се загледа у измучено лице свога детета и опази да је страховито слаб и да му се испод покривача готово и не осећа тело.

– Боже, толико сам се обрадовала да те и не питам где си рањен – рече и уздахну.

– Испод колена – рече он брзо. – Не боли ме више. Зарасле су ране. Једна граната, нано, – он поче задијано да прича о оној битци у којој су погинули четрдесет људи из њиховог села. Споминџао је топове и митраљезе, гранате, медаљу за храброст и друге речи које она није разумела. Она је слушала зато што је то он говорио, али је њена пажња тврдоглаво била устављена на њеном ремек делу и идеја којом се занимала већ толико недеља још је непрестано била неостварена. Она узне чарапе дохвати покривач и рече:

– Разговору никад краја, а чарапе ти још нисам обукла. Не ћу више да чекам, хоћу да видм како ти стоје. Хајде – и она повуче за покривач.

– Немој, нано, – он хтеде да је задржи и готово поче да се отима са њом, затим одједном пусти. и рече малаксало:

– И ја не могу више... кад мора, нека буде.

Она подиже покривач и врисну. Обе ноге до колена биле су му одсечене и њен лепи, високи син сад је био само наказан труп.

Она закука.

– Не кукај, нано, – поче он да је теши.

– Једна граната однела ми је обе ноге. Страшне су то биле муке, али сад су прошле. Добићу вештачке ноге, моћи ћу полако да идем... Добио сам златну медаљу за храброст... – муцао је он блед и несрећан, сад не више због себе. А она није слушала што говори, већ је јаукала.

Одједном он је зграби за руку и загрцну се од узбуђења и рече очајан и самртнички блед:

– Мајко, ћути! Сви су моји другови погинули, само сам ја остао? Кажи, је ли боље?...

Она на мах ућута и погледа га.

– Ох, сине мој, није боље. Има мајка да те гледа барем. Али како ћу да гледам ове јаде!... и нови јецаји навалише, а она је стезала срце, само су сузе текле, и падале на увијена колена њеног онакаженог великог детета.

Он јој пољуби руку.

Мртва тишина. У огромној соби пуну болесника бледа лица укочена и све очи жељне живота и пуне бола упрте на једну страну, само у два краја собе гуше се, загушујућн јецање, две жене које хоће да буду јаке као људи, а лепе мајкине чарапе не-потребне и као постиђене ваљају се у прабини по поду.

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

РАТ...

Рат је отпочео. Рат је отпочео! Шта значе те речи? То знају мајке, то знају сестре и жене, то знају стари оцеви, то знају сви који воле, а остали су... Рат је отпочео! – то значи да најмилији можда неће доћи више, можда га нећемо видети никад...

На брду сам, у колима. Путујем у село својима. Обазирем се с неким страхом унаоколо, и ако знам да је рат далеко. Јесен, богата, лепа јесен. Јуче је падала киша целога дана, а јутрос освануло сунце да се бори с облацима. Коњи силом вуку кроз блато тешка кола, пут је мучан, али се у души јавља нека слаба нада: изведрава се: да их бар киша не бије, да не прозебу уморни, мокри. Да их киша не бије – а граната, а оловно зрно?... Рат! Боже, ужасне ствари! Мајка с муком родила, с трудом одгајила и васпитала, у срећи љубила, волела, па сад кад је порастао, узео оружје и стао с људима пред људе и нанишанио, да убије, и на њега пуцају, да га убију, да га убију заиста, да одузму тај живот, тако скуп, тако драг...

А мајке овамо дршћу, и сестре, и све оне које воле... О, велика љубав, како је немоћна да заустави рат, да врати све драге здраве кући. Не, јунаци су заборовили личну љубав и одушевили се другом општом, највећом... Ах, ко има срца да их прекори!...

Идем у село, да видим како је тамо. Путујем преко брда. Сунце меша своје зраке с облацима, сунце побеђује облаке. Да ли ће и сунце наше да победи туђинску таму која нас тако дуго притиска? Пролазим поред обраних винограда. Како су леви у сунцу и јесени! Како су топле боје, као да не иде зима! Шта ли ће нам донети та значајна зима? Све су виногради жути, златни, само овде онде понеки чокот се црвени као да је запљуснут кармином... Крв!... И с ограда виноградских виси дивља лоза сва црвена, крвава... Рат... Све ме подсећа на њега, као да бих иначе могла заборавити да се сад у овом тренутку убијају људи, да гину наши људи... и деца...

И туђи, непријатељски; има и међу њима невиних.

Јесен, богата, лепа, плодна јесен коју је сељак тако жељно чекао, за коју је тако много радио и знојио се... А сад, пре него што је попио чашу новог вина, пре него што је обрао златне кукуру-

зе, пре него што је окусио плодове, морао је да остави све и да оде... можда и не знајући куда и зашто.

Пада суво лишће... Пада тихо, меко, као обојене пахуљице, као мртви жути лептирови, као угинуле тице, пада и шушти тужно, као последњи лет малаксалих крила. Нека туга пада на душу. Слаби човек: жалиш мртво лишће... Само боца, подмлађена, опрана, цвета понова украј пута, некорисно цвеће равнодушно цвета и не гине лако. А тамо, где су пре пола године цветали бокори дивљих ружа, лепих као детиња љубав, стоји само голо шибље попрскано цинобером. Црвени плод дивље руже – и он подсећа на капи младе, свеже крви. Крв се просипа, крв! Умиру људи, деца, падају без броја. О, зашто? Зашто су људи допустили рат? Зашто не спрече? Зар право мора да се отме, зар крвљу да се плати?...

Врућа крв тече на пољу, румена лица бледе, жива енергија постаје мртвом, најлепше мисли умиру за тренут, љубљени човек постаје леш...

О, ко је измислио рат! О, зар нема никога да га спречи, да га заустави?...

Јадне жене дршћу, зебу... А они, а ратници? Јунаци наши иду одушевљено у борбу, младићи остављају љубав своју, дечаци беже из родитељских кућа и сви јуре тамо, тамо далеко и близу, у своје, у туђину, да своје спасу од туђина. Како су велики! Дају себе, свој млади живот, своју слободу и осигурану лепу будућност за будуће добро и слободу садашње деце ваше неслободне, намучене браће. Колико година се сањало, колико година се жалило и с болом слушао јаук и позив браће, која су кроз векове очајно звала упомоћ, узалуд звала и мислила да смо глуви. Не, нисмо били глуви! Дошао је час, сви су га осетили и појурили. Ево, ево иду соколи!...

О, хероји!... Да ли ћете победити!...

Силазимо у долину. Храстова шума што се целога лета црни замишљена сад се насмејала. Сва се блиста у неком лаком растреситом злату. Десило се чудо: лишће јој се претворило у злато. Дошла је чаробница вила са својим штапићем, дошла је јесен. Насмејала се храстова шума, јер не зна да је јесен превртљива и да ће замало трајати та лепота. То као да знају извијене гране њене које се као неке црне уплашене змије пружају и грче, као да би хтеле да се загњуре у то златно лишће, да се сакрију у томе своме богатству које има боју сунца. Узалуд. Ено

по тлу читав слој сувога лишћа; потамнело му злато... Све ће с грана да отпадне, и остаће само црне змије да се вију... Тудљи-ва је лепотица јесен, и свирепа...

Зашто ме тако тужне мисли обузимају? Та ја волим јесен, волим је одавно. А сад је неповерљиво са страхом сретам, јер је донела рат... Ја се бојим, ја признајем, ја се бојим... Страшно је и ако победимо, а ако не победимо, ако победе нас...

Мој кочијаш се не обазире. Од његових широких леђа видим само гриву, једно уво и сапи једнога коња, и све то одскаче, одскаче у лаком касу, и кола иду напред по дубоком црном блату. Ја идем на колима, а ратници...

Шта је ово? У долини неколико шумарака, ја их добро знам и волим, али ово нису они, тако су се много променили. Пуно дрвећа, па све жуто и црвено. И сања ти се овако поиздаље да су неки чудни воћњаци процветали досад невиђеним златним и црвеним цвећем. Шумарци у долини цветали златним и крвавим цвећем, и машта се жури да погоди какве ће плодове донети то крваво цвеће... О, машто, лакомислена вило, заустави мало своја немирна крила; сад су настали дани збиље, дани мучне стварности. И срце, питај ти: какве ће плодове донети крваво цвеће с Косова Поља?... О, оно не престаје то да пита.

Ево, близу сам нашега села. Почињу наше њиве. Кажем: *наше*. Зашто? Зашто зовем то село својим, зашто га волим? Зато што сам се у њему промучила неколико година и што сам гледала како се муче људи око мене.

И њиве су златне. И њих је јесен дотакла. Али кукурузи стоје необрани, тек понека жена ломи сама и баца у котарицу жуте коренове. Људи и њихови јаки помагачи, коњи, отишли су у рат. И жена, сељанка, остала је сама, с оно мало волова, да ратује, да се бори с тешким послом.

Ево, улазимо у село. Уска улица, блатова, страховито блатова. Кола шкрипе, да се поломе, с коња се диже пара, кочијаш их храбри, али узаман – једва се мичу. Страхота, остаћемо ту, а вече се приближује, а кућа је тако близу, и топла соба...

А да ли су оци тамо жељни топле собе и осмеха рођенога, вољенога лица? У сусрет нам иду друга кола. Ми стајемо и чекамо да прођу. Она су пуна кукуруза и вуку их два вола и једно кљусе. Човек, бос и сав зарастао у браду и косу, жит и риђ, као јесењи предео, назва нам Бога и прође, газећи до колена средином улице

по блату и гонећи великом батином измучену стоку напред. „Он је млад и снажан“ – помислих у први мах – „а није у рату“ – и одмах видех да помало нарамује. Погледах свога кочијаша и нехотице се осмехнух. Он је пун. А два дана пре чула сам како се два сељака разговарају да много пуне људе не узимају у рат. – „Ако седне на коња, па потера пола сата касом, коњ ће под њим да цркне“ – каже један. – „А ако потерају њега да маршира пола сата, он ће сам да цркне, хоће сало да га удави“ – додаје други. – „Сад, ако ти се не допадне, а ти гледај да се до другог рата угојиш.“

Ето, људи се шале, не изгледа им то ништа страшно.

Стигла сам. Мајка и сестра су се изненадиле и обрадовале. Причамо – највише о рату. Кажу ми да је у селу било страшно кад је засвирала труба и залупао добош. Људи су са њива долазили кући, да иду на границу, жене су кукале. Журба, страх, сузе... У нашем суседству само јединаца петорицу отпратили.. Сестра иде у школу, али половина ђака јој не долази редовно. Кад запита кога зашто није био у школи, он одговара: – „Моја мати ишла на њиву, носила ручак, а ја сам морао да останем код детета.“ – „А коме је носила ручак, ко је отишао на њиву?“ – „Деди и баби; они беру кукуруз.“

– Шта ту да кажем и како да протестујеш? – каже ми сестра.

Смркава се. Блатаве улице пуне. Ниске кућице ћутљиве. Спуста се вече, туробно, влажно. Осећа се нека тишина, нека празнина. Далеко је још ноћ, али у малим прозорима већ нема више нигде светлости. Све је полегало уморно и уплашено. А и светлост треба да се штеди; ратно је доба, треба новац за друге важније ствари. Тишина, ћутање... Али сумњам да се спава у тим мрачним, загушљивим собицама. Отворене очи гледају у таму, дршћу срца, а мисао иде далеко, тамо на бојно поље, да види, да запита како је њему миломе сад без куће, без крова, без постеље, напољу можда у овим хладним јесењим ноћима... Не, мисли не даду сну и умору да савлада тело. Тишина, несаница... А пси непрестано, узнемирено завијају, као да слуте зло...

Сутра ујутру дође наша прва сусетка и доведе још једну жену да јој прочитамо писмо.

– Де, молим те, види шта каже. Заједно је њен син с мојим. Биће има и од њега поздрав – моли она тако да човеку душа зебе ири помисли да у писму може бити и што страшно.

Не, нема ничега страшног, али од њенога сина нема ноздрава. Оној другој жени пише син сасвим кратко да је здрав и да му је добро. Она се радује, а наша сусетка само што не закука:

– Мој човек умро рано, хранила сам сирочиће, па ми сад и син отишао. И његове сирочиће да храним ја, несрећница!

Сестра је храбри и убеђује да он неће погинути, јер је коморција. Она се хвата за ту мисао, свом би душом хтела да поверује, али је ипак страх... Он јој је јединац. Троје мале деце. Поред страха и бриге и сав посао пао сад на њих две жене: на снају и на њу стару.

Али ево, радости. После два дана долази она опет – с писмом.

– Молим те, прочитај. Кажу да је од Животе за мене. Тражи онај Стеван да ми он прочита, а ја велим умећеш ти боље – и она пружа писмо, а руке јој дршћу, дршћу...

Ја га узех. Детињским, али доста читким рукописом писао је њен син:

„Драга мати, ја сам, хвала Богу, живо и здраво; тако исто и коњи. Немој ништа да бринете ни за мене, ни за коње. Ја сам овамо нашао све наше, и Ђуру сам нашао, само Бролу нисам нашао. Поздрав свима. Твој син Живота.“

Баби сијају очи од среће. Доле другим рукописом други један војник моли да поздраве његовога таста и да кажу да су и „он и његови коњи здраво“.

Сестра и ја се нехотице смешимо. Сећамо се како је једна лепа млада којој је отишао и отац и муж у рат узвикиула: „Море, није ми толико за њих, ама ми за коње. Што ми коње одведоше, па сад како да довучем онолики кукуруз?“

Прочитали смо јој писмо, а она стоји. Нити иде, нити хоће да седне. Ми загледасмо датум. Писано је послс страшне битке код Куманова. Сестра се сети:

– Хоћеш још једанпут да ти прочитам.

– Јао, слатка си! Де, молм те, ја бих ваздан слушала. Само, ле мене, да он не нађе брата од стрица? Бролу.

Сестра јој објашњава да Добросава није могао наћи, јер је он далеко од њега; он је у коњици у Бугарској. Она се мало разведри и оде, говорећи: – Да трчим, да кажем моме пријатељу поздрав од његовог зета. Знао како им је.

Киша, непрестано пада киша. Очајно. Долазе гласови, долазе новине. Новине причају о победама. У добри час! Гласови кажу:

тај и тај погинуо, тај и тај рањен. Чују се звона: гласе погинуле. Пада киша, пљушти са стреја, као да хоће да угуши кукњаву. Мајка нема више сина, а нема га да последњи пут види, и пољуби. Пуно покојника, а пратње нема ниједне. А пратња је ипак нека утеха.

Како се брзо проносе гласови. Прносе се лажни гласови, али на жалост више је истинитих. Долазе рањенци, пишу из болница, причају посетиоцима, па се то разноси брже него сеоска пошта у обично мирно доба. Код нас непрестано долазе за новине и обавештења. Признају да је сад добро бити писмен.

– Радим, вучем кукуруз и тулузину, морам, али ништа не знам шта радим, као луда идем, све ми памет тамо. А он пусти, родио, не можеш да га вучеш кући. Много га је, као блато. Нек опрости Бог што тако кажем. Једна жена овамо стала да проклиње и што је родио кад нема ко да га среди, а ја јој кажем: немој да си луда; ако ти човек погине, нека ти барем деца не поскапају од глади. Ето ја вучем попину тулузану. Шта ћу, дао ми човек осам динара кад је Јанко пошао у рат. Хвала му, није ни опанке имао; бос да пропадне. Те му ја поспремам још којешта. А ја, видим, идем боса, газим блато, вучем тулузину и дулеке, да се одржим. Сва сам прокисла, ама све ћу да заборавим само, Јанко да ми се врати. Него дођох да те молим да ми напишеш једно писмо... – тако прича Ђука, жена од које купујемо пилиће и сир.

Сестра јој написала, а неки јој се смејали што је написала: „Драги Јанко.“ – „Нека се смеју, не марим ја ништа“ – каже она.

Сава Јеремијин погинуо, а није ни пушку испалио. Граната му распрсла лобању и мозак му се просуо, али, кажу, ипак није одмах издахнуо, него је дуго кркљао. Другог на месту убила, а трећег само окрзла и свега зарила у земљу, па је онесвешћен лежао, кажу, двадесет и четири часа, док га нису болничари нашли и откопали. Што више жртава, више бола, више незадовољства. Сељаци су неповерљиви, и ропћу: „Отишао мој син да заклони господу.“ Једна жена кука: „Проклет био ко их поведе!“ Али се полакано ипак утишавају. Читају иовине, па причају један другом и диве се како се стари научењак и некадашњи министар опростио на гробљу са својим јединцом сином који је погинуо. Чује се да и официри гину и да их има рањених. Долазе лако рањени војници на неколико дана и причају незадовољним женама: „Е, да нисмо ми ударили на них, дошли би они овамо, вама у госте, да вам оберу куку-

руз.“ Е, то је већ нешто друго: дакле, морало се. Једна жена била у Београду, да обиђе рањена сина, па сад свуда прича:

– Да видиш, секо, у каквој лепоти лежи! Никад није сањао. Кревети, па јастуци, па све бело, и меко, и топло. Па како су обучени и како их негују. Сто пута боље него ја што сам га родила. Све има: шта хоће да једе, ако хоће дувана, пара, ама све, не умем ни да ти испричам. Боже, рањен и каже да га много боли рука, али се опет угојио, па побелео, па леп. Мој син има исти кревет, исти јастук, као и капетански, ама као да су браћа рођена. Да плачеш и од радости и од жалости. Он као помену да дође кући чим му буде мало боље, зажеleo се, сиромаш, – сиромаш душман био! – своје куће и деце, а ја му кажем: „Седи ти, сине, ту, док добро не оздравиш. Ти добро знаш да ту негу не можеш да имаш код кућу. Страх ме да ти се не дâ рана на , зло“... Па да видиш како лебде око њих оне господске девојке. Сестро слатка, није истина да господа гледају на нас сељаке као на стоку...

И у страх и бол меша се и једно друго осећање и друге мисли: дакле, рат је неизбежно зло, опште зло за опште добро; и има печета лепог што блажи боле: има признања, има поштовања, има љубави, велике братске љубави према мученику сељаку... И роптање престаје:

Данас једва било мало сунаа. Зашло је крваво и небо поплавило крвљу. Гледам кроз прозор у сусеткину авлију. Шта је око тамо иза стаја? Сасвим бело дрво! Нека варка; досад то нисам видела. За снег је још рано, и данас је било сунце, а у ову хладну јесен не цветају воћке понова. Дрво се затресе и ја видех шта је. У ратно доба човек мисли на чуда, а ствар је сасвим природна: то су беле кокоши полегале по дрвету, па се сад гњезде и нијају гране. Покеке сељанке гаје само беле кокошке да би могле и њихово перје да продају перутаркама.

Заспале кокошке, из куће се не чује нико жив, само велики венци црвене паприке као да живи висе испод стреје и као да им причају оно што знам. Црни, мокар плот од силних киша као да је проклијао, и зелени се маховина по њему. И високи кош, и дрвљаник, и бунар с ђермом црпе се, као неке слике жалости, у залеђу црвенога, крвавога неба.

Шта ради и шта мисли сад та моја сусетка? И њен је јединац у рату. Млад, скоро се оженио, и детенце му тек проходило. Младица му мила и питома, и он добар и отресит, али мати зла. Мно-

го су се свађали. А сад, кад је објављен рат, њега су тек регрутовали и одмах повели. Били су се посвађали маги и син, и она није хтела да дође из винограда да му каже збогом, да га испрати. Мислила је да то није ништа озбиљно и да ће он за дан-два доћи, па држала гордо срце и брала жена грожђе. А сад, где је он чак?... Он је писао где је, баш њој писао, – јер срамота је да пише млади кад има матер! – писао је и тражио мало трошка да му прати. А она хоће још како радо. Била је млада код нас, и сестра јој је писала писмо. А она нам после (по овдашњем сељачком обичају да ништа не узму и ништа не даду бесплатно) донела боцу вина. Опет црвено, опет боја крви!... И несрећна маги с прикривеним великим болом говори: – Њега ће првог да убију; он ништа не зна, ни да пуца, ни да нишани, – тек је регрутован.

Ми је уверавамо да се о томе води рачуна, да ће новим регрутима дати неки други посао, да старешине у војсци имају и срца и памети, и да неће гурнути необучену децу у борбу, да лудо погину. Она ћуги, али њене зелене очи нас благосиљају за те речи. Има срца и у грубом телу.

Пада киша опет. Сунце се само мало нашалило. Пада, непрестано пада. Хоће да опере крв – тако каже један старац, који нам доноси млеко и који такође има сина у рату. Скоро му умрла ћерка и његова баба носи црну шамију. Кад јој отишао син у рат, рекла јој снаја: „Скини, дадо, ту црну шамију, да не кобиш сина“, а баба одговорила: „Нека је он жив и здрав и кека ми се врати! а шамијом ја ћерку жалим.“ И она и старац имају неку луду наду: неће олово у њину крв: и он и његов брат ишли су у сва три рата, па ниједан чак није ни окрзнут. Али кад се чу да су погинули неки наши сељаци, баба донесе млеко, па повезана жутом шамијом. Уздише: „Јао, само да ми се врати, па макар и рањен, само да је ту, да га гледам...“

Пролазио често поред наше куће један леп младаћ, колар који је личео мало на варошанина: носио је зелену бошчу, круту белу јаку и велику уковрчену косу. Увек чист, као неки берберин. Једаред смо му послали једну слику и замолили га да мало саструже картон, па да је урамимо. То је била слика једне Лембахове риђокосе, и њему се допала, па питао хоћу ли да је продам; он би купио, дао би ми макар и три динара за њу. После су ме увек дирали, кад год немам новаца, што не продајем колару слику. А сад смо чули да је и он међу првима погинуо. Кукала несрећна мајка

и учрнула се. И ми смо га жалили много. Кад дође један рањеник, па каже да није погинуо, само је теже рањен; видео га је он у болници. Мајка брзо скида црну шамију. Као да је васкрснуо! Како је чудна необична ствар рат! И завиди јој друга мајка којој је син заиста погинуо...

Пада киша, шкрипе кола, пљушти благо, чује се вика: „ајс, ајс, сива!, ајс, лепа“! и батина се чује кад тепање не помогне. Опет шкрипа и тумбање, сад наилази сенка на прозоре и нестаје је полагано – то су прошла кола натоварена до врха тулизином. И њих терају готово увек жене или дечасти, и готово сви газе боси по великом благу. Боси, а крај октобра!

Пада киша, звоне звона, промичу црне шамије, пролази гологлав старац и дете. Умрла газда-Новакова снаја. „Прецркла за мужем“, кажу једни; „отровала се, трљала се, није хтела више да има деце“ – нагађају други. Била је, сирота, врло вредна. Баш пре два три дана долазила к нама и прича како не може дете да натера да иде у школу. – А ништа ми не треба код куће, само ми смета. Ја му кажем да су му зато оца отерали у рат што он неће да слуша. Ето ти сад рат. Целог лета не станеш. Ради, копај, рањни, падај од умора. Кад дођеш кући увече, не можеш ни да једеш, да ти је само воде да се напијеш, па да легнеш, да се одмориш. Ако, ако, – све говорим и грабим да радим. Велим: иде јесен и зима, и славе и сватови, навеселићемо се и нагостити. А оно ето ти јесеи и гошћење, – дође рат, па ми одведоше човека. Ако дође, добро, ама ако се не врати, шта ћу ја да радим? Оно знам, имам деце, имам право да седим у кући, али ако они данас зло, сутра зло са мном, шта ћу онда?...

Бринула се сирота, а није ни слутила...

Сахранили је по снегу. Падала киша, падала, па јој се досадило, те се претворила у снег. Зар већ снег! Обелели кровови, оседела трава. Пуно, пуно белих слика. До јуче по зидовима кућа пружене лозе изгледале су као златни, резани украси, о сад по широком лишћу попао снег и притиснуо га. А багреми се још зелене под снегом. У баштици наши шебоји полегли под влажним, белним, хладним теретом, згрчили се љубичасти шебоји и једва вире испод снега, као да би хтели да питају: шта је то, како се десило то чега досад никад није било. Шебоји још у цвету, а снег пао. Снег и рат! Како је сад на бојишту? Снег покрио крв. Све обелео, све сакрио, све пролепшао. Просуће се друга нова свежа крв и

обојиће бели, снег. Раг је црвен. Снег је хладан и бео; крв је врућа и црвена. Мешају се, и крв се хлади.

Нашалила се зима: само завирила, па утекла. И снег се сав стопио. Нестало снега, а блато је остало. И раг је остао. Опет лије кишца – и крв.

Пролазе дани. Чекање, чекање. Понека жена још ниједно писмо није добила. Ружа Добросављева очајава што јој њен коњаник ништа не пише из Бугарске. Поред све невоље има помало и шале, – живи људи. Ружа каже:

– Новакова снаја прецрче од муке. А шта ћу ја, тешко мени? Зар дванаест година тако лепо живели, никад се нисмо ни покарали, па сад тако оде у свет, да никад и не дође. И два брата још ми отишла. Хоћу да се убијем, у бунар ћу да скочим.

– Ако си луда, ти скочи – каже јој једна сусетка. – И кад дође Добросав, ја ћу да се удам за њега.

– Јао, бог с тобом! У мене четворо деце, и у тебе четворо, па ако још које родиш, шта да радите с толиком тевабијом?

– Да саставимо децу, нека се играју, а ја ћу да кувам, па да се гостимо. Има доста имања и у Добросаву и у мене. Не брини се ти. Иди скачи у бунар.

Жао било Ружи, па није скочила у бунар, већ чека, чека...

Пролазе дани, пролазе полагано и брзо. Облачно и кишевито, мрачно, притиска душу. Доносе новине вести; победе, победе, сјајне, велике! И одмах за победама долазе рањеници, рањеници без броја, долазе, долазе без краја. Страхота!

Мени је ужасно тешко што не могу ништа да урадим за њих. Зашто сам болесна, па не могу бити болничарка? Зашто нисам богата, да бар новаца дам? Ја ништа немам да дам рањеницима. Ништа ни рату нисам дала. Увек сам осећала празнину и тугу што немам рођенога брата: и онда кад су друге сестре биле срећне у љубави; и сад кад друге сестре дршћу, стреле, бледе, слабе... И ја стрепим, читајући имена погинулих и рањеника, стрепим да не наиђем на име кога рођака или брата које од својих пријатељица. А браћа других сестара које ја не позпајем?...

Страшно, страшно! Болнице пуне. Очајна сам: ја никоме од њих не могу помоћи. А болница пуне људи, немоћних искасапљених, бедних, пуне клонулих јунака. Боже, а ту скоро сви су они били здрави и јаки и одушевљени! Шта сад мисле, сад кад су после одушевљења осетили бол од рана? Јао, кад помиле кљасте и

богали!... О, лепа младости и снаго нашега народа, о јунаци српски, о жртве победа!... Крви, крви бих из срца дала, кад бих могла коме да помогнем.

Жртве, жртве. Новине објављују победу за победом. Што више победа, то више жртава. Умиру јунаци, рађају се болови. Али шта би било да не побеђујемо, шта би било да побеђују нас?..

И Турци гину страховито. Ах, несрџници! Зашто не увиде да ми нисмо дивљаци, зашто се не предаду, зашто не прекрате тај страховити покољ? Падају хиљаде, хиљаде... А и они имају мајке, а и оне срца... Ужасна, страховита ствар – *раш!*

Добила сам једно писмо из Београда. Пише ми пријатељица:

„Ишла сам у руску болницу. Тамо где смо се пре неколико месеца пели да видимо слике југословенских уметника, сад се пењемо на прстима и говоримо шапатам: пред сликама које су сад у оним истим собама мора човек да ћути. Један измучен и блед гледа ме и говори: „Да је кога да помогне“. Ја га саветујем да буде спрпљив и говорим му о Богу. Где је Бог? И зашто је допустио да се ово дешава? Зашто у овој болници има један рањеник са слоњеним рукама и ногама и истераним оком?...

У болници највише може да се уради. Ту човек потпуно ишчезне као јединица...“

Страшно, страшно. Узнемирена сам да излудим. Очајна сам. Зашто не могу и ја да урадим нешто за њих? Хтела бих да се вратим у Београд, да покушам. Можда ћу издржати, можда нећу малаксати. Па и ако се сасвим разболим, ништа. Ко сам ја да штедим себе? Сестра и мајка ми кажу да сам луда, да сам болеснија него неки рањеници, да бих тамо само сметала и да има доста болничарки и без мене. Ја осећам да оне имају права, па ипак ја хоћу у Београд, макар само да видим... И то је немогућно: сеоски путеви испроваљивани, воде надошле, неки људи се давили заједко с колима и коњима, нико неће да вози више. Ја видим да је моја жеља луда, али од тога не могу да се смирим. Шта ћу да радим? Где ћу да умирим своје нерве? У шта ћу да се загњурим, да заборавим да сам јединица – и још некорисна јединица? Зашто сам дошла овде? Зашто? Хтела сам овде да радим свој посао, да пишем на миру, кад већ на другом месту нисам могла ништа корисније да радим. На миру, кад је рат! Ја сам кажњена; ја сам толико узнемирена да ништа досад нисам написала. Па ипак... где ми је била памет! Па ја могу да радим нешто за рањенике! Ја могу да пишем – ако не могу ништа друго. Да

напишем све ово узнемирење, па ако ваља, ја ћу добити новаца за то. Купити вунице и платна то вреди као и плести и шити. Како то пре да се не сетим! И ја могу да радим за наше ратнике! Брзо, брзо хартију и перо: хоћу да пишем за рањенике!...

Писала сам док се није смркло. Уморила ми се рука и умирио се мало егоизам, потреба за убеђењем да сам и ја корисна. Али онај други немир није се умирио.

Спушта се вече. Стојим крај прозора. Киша стала. Месечина застрта маглом. Како је страншо и тужно наше село на месечини сад, у ове мучне јесење дане. А како је лепо са својом белом свежином у пролеће кад цветају воћњаци и у први јесен кад још има много жутог лишћа на дрвећу које баца сенке. После снега сад је све лишће опало, само на виновој лози место изрезаних златних украса виси по зидовима згужвано и спарушено лишће, као прљаве, мокре крпе.

Месечина. Баре се светле, улице постале блатне мртве реке. Дрвеће голо, куће као пусте. Нигде гласа од човека. Само пси узнемирено непрестано лају, ваљда што им тако дуго нема господара, или се и њиме чини све мртво, па их је страх без људи. Пада магла. И у томе сивом светлом тону, у магли и месечини стоји село и има неки страشان израз, нечега изгубљеног, блесавог, готово полуделог од страха и чекања...

Месечина. Село ћути. Блато се шари по улици. Голо дрвеће стрепи. Кућице се беле, кровови се црне, мали прозори жмуре. Месечина и магла...

Срце зебе, а мисао ради, ради...

Шта је то страшно, одакле долази? Рат. Црн и крвав... Жртве. Животи се гасе, болови се рађају... Облачина. киша, снег, киша, киша, магла и месечина. Ужас: Рат... Боже, где си! Где је, где је, где је сунце?

А оно светли негде сад, само не нама, већ другима, срећнијима. Код нас је рат. Дим и ватра и крв. Убијање, ране. И болови, болови тела и болови душе. Рат и ноћ. Камо светлости?...

Ено је појављује се из далека. Она још није топла, али храбри. Каква је то светлост? Дајте је ближе? Она се зове *Победа*. То је зора, то су први зраци сунца што долази. Оно нам долази за победом и зове се *Слобода*.

И онда мир, топлота, братство, благостање. Ено долази сунце! О, да ли ће моћи да огреје сва прозебла срца?...

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

ПЉУСАК

Дан је топао, али је небо облачно. Тако нас је и јуче преварило да ће да пада киша, па смо пропустили купање. Кад облак сиђе са сунца, онда је топло, да се не може поднети. А ту испод варошице зелени се Морава, и тече бистра свежина, добра свежина која допушта да се загњуримо у њу и да узмемо од ње колико можемо.

Неће киша! Хајдмо! Лето и тако брзо пролази. Последњи дани јула. Ја седам у колица са два точка и мене возе пријатељица и сестре као цак брашна. Само што је цак брашна сад много скупљи од човека. Прелазимо две уличице и ево нас на рудини. Моја сестрчина подврискује као ждребе. Пролазници се смеју. Но то се нас не тиче. Ми верујемо да ће ми Морава помоћи. У почетку ми је све то било страшно мучно. Тражила сам кола, затим воловска кола – узаман: нисмо могли наћи ни коња, ни волова; све их је рат прогутало.

Кад су моји волови попретили да ми узму разум, ја сам пристала на предлог моје сестре да седнем у колица која возе робу и допустила да ме вуку добри људи. Првог дана мислила сам умрећу од стида. Али како ми је Морава одмах учинила добро, продужим тако и навикнем се.

Сад једна мала низбрдица и онда шљунак, дубок и крупан, кроз који је тешко вући кола и моји се белци зноје. Ја се у себи смешим и сећам се Достојевског који је казао: »На свашта се подлац-човек навикне.« Још један напор и ево нас пред Моравом.

Њено је лице бисто и она се смеши осмехом бистрим и љубазним као да дозива.

У нашој Морави нема сирена, па ипак пре два дана удавио се у њој један војник, Босанац, који није знао да плива, а упао је у рупчагу коју је граната више порушеног моста у кориту направила. Зато Морава ништа није крива и ја се не бојим ње. Само не смем да погледам тамо где је ономад на ледини лежао син једне мајке која још не зна да нема сина.

Десно, доле, војници оправљају нов мост, а лево код старог моста скелеције превозе сплавом путнике на другу обалу.

Гле! Једна свадба долази са друге обале преко реке. Венчали су се у манастиру. Пет кола, у првима млада у белом оделу са велом на глави; мало цвећа, и много прашине; све то протутњи брзо са музиком Цигана, као летњи облаци са грмљавином.

Ето сад утоварише у сплав воловска кола пуна сена, а ни волове чак не испарегнуше. Они хоће на другу страну. То је занимљиво.

Ми се журно свлачимо. Ципеле од лике на ноге и ево нас у води. Мене придржавају и ја корачам с муком док не дођем до дубине, а после – више нисам болесна, ни кљаста. Вода ми враћа све што сам некада имала и зато је ја тако много волим. Пливам. У води се осећам здравом и снажном и чини ми се да сам као и други људи. Она је бистра и свежа. Уживање ми је да осећам њено кретање, њен брзи ток, и волим да осећам своје кретање кроз њу. Чини ми се да се Морава и ја стапамо у једно биће са мојом вољом и мојим мислима.

Ако сам ја некада знала шта је уживање, онда је једно од највећих уживања ово што осећам кад сам у води. Све друго заборавим и ништа друго не осећам, само пријатност, радост и слободу, а у данашње време **з а б о р а в и т и, б и т и в е с е о и е т и т и с л о б о д у** то је читава срећа. Зар не?

Ах, не, ти војници тамо у плавим униформама што оправљају нови мост нису наши. Наш велики мост стоји порушен и као да зове... и као да чека... Где су наши војници?

Ено, тамо, тамо је он лежао, мртав војник који није погинуо, Босанац, брат наш у туђој војсци, дете српске мајке у непријатељској униформи. Сирота његова мајка, она је можда задовољна што је он у Србији, далеко од бојишта, у Србији међу браћом својом. Довели га они које не разуме овде где га разумеју, да погине од рата, далеко од ратишта.

Ништа се не сме говорити. О, зашто не забране и да мислимо и да осећамо? Какво је то проклетство? Неки као да су попили отров беснила: кажу да је неки каплар Босанац гори и свирепији од ових њихових. Зар и они имају јаничаре? Зар тако калеме цивилизацију посинцима својим?

Али брат ми је причао да се један војник Босанац синоћ опио и почео да пева у кафани:

Ој, Србијо, шта си дочекала,
Да Басанци сад по теби суде!

И почео да плаче.

А овај што се утопио? Ено, тамо је он лежао на сунцу. Деца су се купила око њега, а ја нисам смела да гледам. Само сам један поглед бацила. Неко је пребацио цак преко његовога голога тела, само су му ноге остале непокривене и оне су се белиле у зеленој трави мермерном белином.

Доле низ реку певају војници. Нико више не мисли на њега.
Неко ми викну:

– Пази!

Окретох се. Зелене, зелене врбе, зелена вода, зелена брда, и све тамније паостаје то зеленило, над нама сунце, а иза сунца помрчина. Један страхан облак паде на сунце и поцепа се у средини и ми видесмо нако из огромног сјајног, црним опточеног круга поче да пада косим млазевима сребрна и златна киша на једно брдо преко Мораве.

Једио дете узвикну:

– Видите небо! Као кад се Исус Христос крстио у Јордану!

– Само нема Светога Духа – рече неко други.

Ретке крупне капи кише почеше да шарају кругове по средини. Дуну ветар, таласи се занијаше.

– Треба да излазимо! Пада, киша! – каже моја сестра.

– Нека, пада; ми смо већ мокри. Та тек смо ушли у воду! – протестује моја личност која хоће још мало задовољства.

Али одједном сви пожурисмо из воде.

Кроз ваздух је јурило нешто тајанствено што задаје страх. Помрчина, ветар, електрина. Не знам што се у томе тренутку сетих становника Херкуланума и Помпеје у часу прапасти. Севају муње. Грми. Пуцају громови.

Ми, готово пипајући по мраку, тражимо своје одело и уздишемо за купатилима, са кабинама. Све као у рату, па и купање. Журно се огрћемо чаршовима, ветар их носи; скидамо мокро одело, ветар га завитљава; облачимо суво, ветар нам га отима из руку – а по глави удара киша као у добош. Неко се љути, неко опет нешто не може да нађе, неко поче уплашено да виче. Они се сви као нечега боје због мене и мени се чини као да и ја треба нечега да се бојим. Одједном би ми смешно: па све то није

ништа страшно, већ занимљиво и лепо, само ми узимамо трагично, као да ја од тога могу пропасти, као да већ нисам пропала као што ми је рекао један љубазан доктор. И ја се засмејам првом поводу – кад ми ветар баца око врата дугачку чарapu моје сестре, и онда нас све обузе заразан грохот.

Мислим да је за четири минута све било готово: и купање и облачење. Седох у свој екипаж и чух да неко виче.

– Гледај! – рече ми сестра.

Пред нама је био сплав са оним колима, пуним сена и упрегнути волови су гледали заплашено, а збуњени сељаци су нешто викали. Њих је ветар погнао до нашег плићака. Гледам то и чујем да шкрипи шљунак и осећам да се моја кола мучно крећу. Одједном нека снажна рука ухвати за руду и ми полетесмо. Киша пљушти, муње севају, грми, а ја јурим у двоколицима као савети Илија и око мене трче девојке са чијег одела цури вода и које изгледају као нинфе. И сви се смејемо.

Где ли је, Боже, млада са белим велом?

За трен ока смо пред кућом моје пријатељнице и ја тек сада схватам да су њени старији послали момка да извуче кола.

Чујемо неколико узвика запрпашћења, улазимо у кућу, гледамо шта се учинило од нас, свлачимо мокро и облачимо туђе суво одело.

Некоме пада на ум да нас послужи куваним воћем. То није рђаво.

Ево већ опет сунца! Грануло иза облака као да, смејући се, каже: ја сам ипак јаче!

И смејемо се од чуда како је све брзо било. Готово купање, свршила се непогода. За мене читав доживљај.

Већ одавно се ми тако смејемо, само физички. Ја се смејем, а на дну душе камен, као да се у њој удавио онај војник из Босне...

Трстеник.

Жарка Свирчев

П-АНТОЛОГИЈСКА МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

Пратећи рецепцијску путању стваралаштва Милице Јанковић, Јелена Милинковић је нагласила да је „ова књижевница прешла карактеристичан женски пут од славе до заборав, од признатости до непрепознавања“¹. Милинковић истиче да о ауторкиној репрезентативности, њеном угледу и популарности које је уживала у времену у којем је стварала сведочи чињеница да је сарађивала у периодичима који су у датом тренутку били „водећи регулатор и гласник епохе“ (*Српски књижевни гласник* – прва и обновљена серија, *Књижевни јуџ*, *Мисао*), потом издавачи који су публиковали њена дела (Геца Кон, С. Б. Цвијановић, Српска књижевна задруга итд.), изузетно велики број критичко-рецепцијских текстова, те објављивање библиографије непосредно пред ауторкину смрт². Листи показатеља свестраног и плодног рецепцијског одјека могу се придодати још два податка – Милица Јанковић је привукла пажњу утицајном књижевном историчару завредивши свој портрет канонизујућег потенцијала у *Историји новије српске књижевности* (1914); такође, ауторка је привукла пажњу утицајном иконокласти, добивши место у антиканону и/ли противканону српске књижевности, *Панџолоџији новије српске џеленирике* (1920).

Укрстимо ли књижевнокритичка пера Јована Скерлића и Станислава Винавера може да нас изненади исход овог двобоја у случају одбране књижевне репутације Милице Јанковић. Винавер је, познато је, добио многе битке које је водио са циљем подривања, обарања и превредновања мериторног критичарског, поповићевско-скерлићевског мишљења. Те његове битке, доживљаване у жанру класичног мачевања епског набоја у књижевнокритичком дискурсу, војеване за Диса, Растка Петровића, Црњанског, Тодора Манојловића и ине његове генерацијске исписнике књижевна критика и историографија брижљиво је осветлила и каталогизовала. Насупрот њима, Винаверове битке за ауторке су пренебрегнуте – биће да су смештане у жанр куртоазног мачевања, те стога нису завредиле милост историографисања. Обимна литература о Винаверовим пантологијама ни једном речју не проговара о паро-

дијама чији прототекст је дело Данице Марковић, Исидоре Секулић и Милице Јанковић.

Питање које се, дакле, поставља када се сучели Скерлићево (и на његовом трагу међуратни рецепцијски хоризонт) и Винаверово читање приповедака Милице Јанковић јесте који од двојице аутора нам је оставио продубљенији и провокативнији приказ, приказ који ни данас није изгубио на својој релевантности. Другим речима, чији текст данас можемо да (треба да) посматрамо као инструктиван увод у читање прозе Милице Јанковић. Или, још прецизније казано, може ли реактуелизација пантологијске Милице Јанковић да осветли нову нијансу на стваралачком лику „Скерлићеве миљенице“.

Пародију поетике Милице Јанковић Винавер објављује у оквиру *Пантологије новије српске лирике* 1920. године, своје прве збирке пародија. Текст потписан именом и презименом ауторке *Познајши буџаци (из збирке Рајни ужаси)* последњи је текст у оквиру Другог доба. Пажњу, најпре, привлачи Винаверов избор прототекста. Иако би се очекивало да се пародијски поигра са *Исјавестима*, пантологичар се одлучује за ауторкину прозу објављену у послератној периодици и збиркама *Незнани јунаци* (1919) и *Чекање* (1920). Винавер, дакле, помера читалачки фокус на њену ратну прозу, дајући јој предност у односу на *Исјавести*. Чињеница да је у „допуњеном и заслађеном издању“ из 1938. задржао овај текст сугерише да (п)антологијске вредности Милице Јанковић треба најпре тражити у њеним приповеткама ратне тематике.³

Позиција текста у *Пантологији* сугерише њен прелазни или двоструки карактер: она припада поетичком корпусу прозе неговане у оквиру модерне, представљајући истовремено копчу са најновијим, Трећим добом у којем су пародирани модернистички и авангардни текстови. Приповетке у збиркама *Незнани јунаци* и *Чекање* није могуће свести на јединствен стилски именитељ јер у свом наратолошком регистру уједињују и традиционална, реалистичка формална решења, али и модернистичка, иступајући и на тло авангардних струјања.⁴ Ова стилска полифонија ухваћена је и у Винаверовом пародијском одразу.

Пародијски фокус наговештен је насловом и паратекстуалним податком. Наиме, Винавер није пародирао одређену приповетку Милице Јанковић, већ тематско-мотивска и стилска обележја ње-

не ратне приповетке. Међутим, што је још провокативније, пантологичар не само да је пародирао њену прозу, већ и књижевнокритички дискурс који ју је легитимисао – дакле, Јована Скерлића.⁵ Насловом *Познајши буџаци* призивају се у читалачко окружење атрибуту који су у том периоду омеђивали ауторкино дело, засади Скерлићевог текста *Две женске књије*: једноставност, архаичност, наивност, питомост, сентимент, топлина, домаће. Податак да је приповетка преузета из збирке *Рајини ужаси* онеобичава доминантну рецепцијску парадигму.

Винаверова пародија се може читати као двогласни дискурс. Са једне стране он пародира општа места у оновременом критичком сагледавању аутокине прозе. Ипак, потка Винаверове пародијске интервенције није искључиво књижевнокритички репертоар, већ се може препознати и у самој ауторкиној прози. Ратна проза Милице Јанковић, попут осталих њених тематских рукаваца, неуједначеног је квалитета. Оно што је Винавер подвргао пародијској критици, извесна једноставност, схематизовани емоционално-идејни колорит, сентимент, јесте оно што је критика афирмисала у њеној прози, а данас се можемо сложити са Винавером (и не само њим) да су у питању ауторкина поетичка исклизнућа. Међутим, из дубинске структуре пародијског текста пробијају поетичке особености које опонирају устаљеној представи о прози Милице Јанковић. Тај слој *Познајших буџака* може се разумети као афирмативан слој пародијске обраде прототекста, који је и иначе присутан у Винаверовим пародијама генерацијских сабораца. Управо су то елементи које би данас један антологијски избор ауторкиних приповедака требао да стави у први план. Следећи натукницу Марије Домбровске Партике да су Винаверове пародије „заправо комплетни нацрт за један есеј (...) свака садржи у себи огроман интерпретативан потенцијал“⁶, да видимо, дакле, шта је то што Винавер предлаже да се разради у есејистичкој форми.

Приповетка *Познајши буџаци* се отвара разговором две жене, попадије Дренке и сека Ленке, о свакодневним дешавањима и активностима везаним за кућну сферу, конкретно о узгајању цанарике. Женска интима и свакодневица јесе поетички топос прозе Милице Јанковић, иако је Винаверу промакао субверзивни потенцијал у ауторкиној литераризацији овог хронотопа.⁷ Разговор двеју жена вођен око узгајања воћа, односно питања прерадити или не цанарике, тривијализован је *женски љовор* који доминира при-

поведним (и романескним) светом Милице Јанковић, а његова пантологијска транспозиција плод је Винаверовог подлагања филоцентричним интерпретативним узусима.

Укључивши тему рата, Винавер показује много истанчаније разумевање прототекста. У приказу *рајских ужаса* пародичар не мења тачку фокализације, дакле, доживљај жене. Иако их је пропустио кроз пародијски растер, Винавер је издвојио конститутивна обележја ратне прозе Милице Јанковић: фрагментарна структура динамизирана сменом кратких наративних секвенци и партаксичним стилем, пенелопијанска позиција, топоним болнице, психолошка драма преживљавања и чекања, херојство незнатних јунака, хуманост. Управо на ове елементе треба да рачуна један есеј о ратној прози Милице Јанковић.

У својеврсној пролегомени за приповетку *Ошаци* ауторка/нараторка излаже поетички *credo* своје ратне прозе. Време страдања наметнуло је наратолошки оквир који надилази имагинативну снагу писаца јер „истина је већа и необичнија и од највеће маште. Све што се може то је преписати догађаје који се око нас дешавају, забележити их да се не изгубе, оставити их потомству за грађу“⁴⁸. Ураћање у нефикционално је и својеврсна *одговорност* писца: „Писати историју једног човека, трагедију једног живота, измишљати догађаје једног романа – како је све то сада ништвано!“⁴⁹. Документарна подлога меандрира приповеткама обједињеним око теме ратног непочинства. Њу подржава нараторски глас који почесто огољева приповедну илузију или пак позиција сведока коју заузимају приповедачи. Метанаративни коментари упућују на ауторску самосвест о нужности промене наративне парадигме до које је и дошло у српској прози након Првог светског рата. Иако су приповетке укотвљене у емпиријском, оне својим формалним особеностима надилазе традиционално, реалистичко фабуларно устројство и кохерентност, односно телеолошки принцип приповедне визије. Реч је формалним решењима која прозу Милице Јанковић приближава авангардним тенденцијама експресионистичке провинијенције.

Пример изузетног наративног мајсторства је цртица *Пљусак*. Призори одласка на купање веселих девојака, тела утопљеника крај којег се играју деца, свадбеног весеља, непријатељских војника који поправљају мост, волова натоварених сеном и војничка пијанка увезани су поступком монтаже. Призори се преламају

корз свест нараторке, девојке која је допутовала крај Мораве (место оздрављења и смрти) да се лечи. Наративни мозаик прожима контраст између духовног и телесног, земног и астралног, светог и профаног, контраст који поприма кошмарне димензије. Контраст се остварује и између синтагматског и парадигматског наративног плана. Кроз пукотине релаксираног, хуморно интонираног нараторског гласа се пробијају комади ужасне ратне стварности. Тек у једном тренутку у виду плјуска осполио се *Unheimlich* да би се потом повукло у усеклине нарације и на парадигматском плану усидрило осећај угрожености, ужаса и страве којим је бременита тишина у многим приповеткама ратне тематике.

У пролегомени приповеци *Ошаци* ауторка, такође, излаже и концепт јунаштва из којег су проистекле тематско-мотивске путање њене ратне прозе: „Два највећа јунаштва су: подносити лично физичке болове рана и презирати близину смрти; и подносити душевне болове због најмилијих којима прете ране и смрт. Које је веће од та два јунаштва? Не знам. Ја волим више прво. Судбина ми је доделила друго. Мени се чини да су јунаци над јунацима синови и мајке... Изгледа да су ови други јунаци сувише непризнати.“¹⁰ Непризнати, *незнани јунаци* су родитељи, жене, сестре, болничарке, инвалиди. Њихове психолошко-емотивне драме у фокусу су приповедног света Милице Јанковић.

Измештање у позадински план ратног вртлога повлачи за собом интимистичку приповедну перспективу, те асоцијативно увећавање есејистичких пасажа. Искуство ратне стварности артикулисано је кратким, исцепканим и елиптичним реченицама које творе изражајну прегнантност. Лирско-патетична реторичност укршта се са таутолошким нагомилавањима и синтаксичким фигурама својственим песни у прози¹¹: „Шта је то страшно, одакле долази? Рат... Црн и крвав... Жртве. Животи се гасе, болови се рађају... Облачина, киша, снег, киша, киша, магла и месечина. Ужас. Рат... Боже, где си! Где је, где, где је сунце? А оно светли негде сад, само не нама, већ другима, срећнијима. Код нас је рат. Дим и ватра и крв. Убијање, ране. И болови, болови тела и болови душе. Рат и ноћ. Камо светлости?...“¹².

Приповетка *Раи* (збирка *Незнани јунаци*) коју је Јелена Миљинковић ваљано означила „нуклеусом осталих прича о рату ове ауторке“¹³ саржи и нараторску парадигму. Нараторка-писатељица је млада интелектуалка осетљива на сложена етичка питања

која у своје окружје призива рат, не мање критична према митовима националне историје и културе од писаца који су обрађивали искуство рата. Нараторка је и путница (путује на село након избијања рата), а путница је стална фигура у ауторкиној ратној прози, те прича о путовању надраста једнозначну раван и „може [се] тумачити као симболична прича о неизвесности, страху, лутању и надањима, о, селиновском синтагмом названом, *Њушовању на крај ноћи*, те представља својеврсну параболу ратног искуства“, како је то закључила Јелена Милинковић анализирајући приповетку *Кроз залеђена њоља*¹⁴.

Искуство рата је оквир за промишљање питања везаних за дехуманизацију човека, (не)оправданост ратних сукоба, амбивалентност победе и жртвовања, религиозну недостатност осмишљавања страдања, утапање појединца у колектив, испразност ратне пропаганде, огољавање класне и социјалне неправде, разумевање дезертерства. Као што је у прози другачије тематске оријентације отварала низ табу-тема (женска прељуба, болест, абортус итд.) и у ратној прози се Милица Јанковић хвата у коштац са низом друштвених табуа. Компаративно сагледавајући ратну прозу Милице Јанковић, са једне стране, и приповедну збирку Исидоре Секулић *Из прошлости* и периодике *СКГ* и *Жена*, са друге стране, Јелена Милинковић закључује да „у приповеци *Раи* нема оног безусловног усхићења и занесености због остваривања националног програма и због победа које се нижу једна за другом (...). Дакле, из приповедака Милице Јанковић добијамо сасвим другачију слику и разумевање балканских сукоба, слику која је много више окренута ка појединцу, него ка националном колективу и у којој је и даље хуманистички идеал о важности индивидуе примаран.“¹⁵

Приповетка *Раи* одсликава и посебност наративно-симболичког статуса пејзажа у ратној прози Милице Јанковић. Пејзаж, најчешће антропоморфизован, је пројекционо платно на којем се смењују апокалиптични призори рата. Почесто је и мотивациони импулс за медитације о испреплетености плодности и труљења, крхкости живота и неминовности пролазности, као и увида да у ратној драми не учествују само људи, већ је изглобљен и космички поредак. Експресионистички топос визуелизације боје има нарочито изражајну функцију у симболизацији текста.

Црвена боја у којој се утапају ратна страдања и лудило доминира пејзажом; жута боја садржи амбивалентан набој, упућујући, са једне стране, на лепоте плодне јесени, али и на напропадање, труљење, умирање, са друге стране. Сива боја сенчи јесењи пејзаж који прераста у метафору сабласног покрова над умирућим светом: „Пада магла. И у томе сивом светлом тону, у магли и месечини стоји село и има неки страشان израз, нечега изгубљеног, блесавог, готово полуделог од страха и чекања...”¹⁶. Црна боја озлеђује белину снега јер нема заштићеног, чистог, нерањеног, невиног у стварности рата.

Лепоте природе оквир су који интензивира слику патње. У приповеци *Инвалид* планински пејзаж који опасује мало бањско место у који је смештена радња својом бујношћу, витализмом и лепотом који се непосредно доводе у везу са младошћу оштро опонира слици младих мушких тела – осакаћених и унакажених, умртвљених, и мртвих. Приповетка не само да је лишена глорификације жртава сходно ратном дискурсу, већ садржи, у духу Лазаревићеве приповетке *Све ће то народ поглавити*, снажан протест против небриге државе за ратне инвалиде и њихово таворње и социјалну беду на коју су, упркос ратној и поратној пропаганди, осуђени.

Прича о мушком у ратној прози Милице Јанковић је сложена. Њоме меандрирају егзистенцијалне категорије страха и отуђења, кулминирајући у кошмарним и халуцинантним стањима ликова или пак гротескним сликама тела. Посебно се издваја прича о рањеном маскулинитету, маскулинитету који не успева да одговори на друштвено-културолошке захтеве/репресију узорног ратничког идентитета који ће критички оповргнути и ауторкини стваралачки исписници. У приповеци *Рејруи*, на пример, осветљава се психолошка драма младића који се повређује уочи одласка у битку и приморан да лежи у болничкој постељи трпи презрив и осуђујући поглед људи који га окружују. Младића изједа осећај кривице и грижа савести јер је немоћан да се придружи својим друговима, лепим и снажним младићима који, док он тавори и полако гасне у болничкој соби, гину херојском смрћу. Апел за милост према *нежним срцима* (читај телима) којим се окончава нарација осећена је и свешћу о трагичности херојске смрти младића.

Траума и психолошка драма рањеника тема је и приповетке *Чарайе* која, такође, тематско-мотивски приближава прозу Мили-

це Јанковић прози Црњанског, Крлеже и Васића. Структурирајући приповетку драмски, ауторка у уводном делу поставља мизансцен. Гледајући кроз прозор болничке собе младић је „завидео тим људима који су се тискали кроз улице и борили за свој лични опстанак, он који се са својим друговима борио за општи опстанак и спасавао отаџбину од смрти. Унутра је био јад и беда: дивови су постали богаљи, спасиоци отаџбине личили су на просјацике.“¹⁷ Постооперативни период обележен је анксиозношћу помешаном са помућеном радошћу због преживљавања. У паралелном наративном току приказује се живот младићеве породице обележен неизвесношћу, стрепњом и бригом због младићеве животне угрожености. Сазнање да је младић (син и супруг) жив уједињује сужејне рукавце. Сусрет мајке и сина у болничкој соби обележен је амбивалентношћу – мајка је узбуђена и отворено исказује радост, а у синовљевом понашању, привидно веселом, назира се зебња и нелагода које су се увукле у наборе нарације већ на самом почетку, прожимајући ток читања приповетке напетосту. Нагли обрт у нарацији која се кретала ка безбрижном завршетку настаје када мајка жели да назује сину чарапе које му је с љубављу, посвећеношћу и брижношћу плела. Трауматично сазнање, „њен лепо, високи син сада је био само наказан труп“,¹⁸ разара мајчину срећу, а сина ставља у позицију утешителя који, истовремено, покушава наћи оправдање за своју даљу егзистенцију.

Оно што је требало да буде симбол синовљевог/мужевљевог повратка у окрље топлине породичног дома постаје гротескни амблем страдања и неповратности. После овог сазнања остаје само занемелост, тишина. Тишина над којом лебди питање да ли је боље/смисленије/оправданије умрети херојском смрћу или вратити се обогаљен кући. Засецајући у „велику причу“ балканске ратничке културе ауторка нарацију зауставља на самој ивици изрецивости, претачући је, најпре у јавк, а потом у пригушени јецај који је можда и најречитија осуда културе у којој је легитимно то питање поставити.

Интерпретативни осврт на ратну прозу Милице Јанковић тежио је да разоткрије реторски карактер питања да ли Винаверове пантологијске смернице могу да унесу нову димензију у разумевање поетичког идентитета „Скерлићеве миљенице“. Својим формалним решењима у правцу авангардних поетика, тематско-мотивским продорима и идејним ослонцима ратна приповетка Ми-

лице Јанковић завређује да буде сагледавана и вреднована у антологјском контексту ратне прозе српске књижевности између два светска рата.

¹ Јелена Милинковић, „Да ли је популарно прогресивно? Рани романи Милице Јанковић“, *Нова реалност из сојистивене собе. Књижевно стваралаштво Милице Јанковић*, прир. Б. Дојчиновић, Ј. Милинковић и М. Родић, Народна библиотека „Вук Караџић“, Велико Градиште, 2015, стр. 69.

² Исто, стр. 71-72.

³ Значајан датум у процесу ревалоризације књижевног дела Милице Јанковић последњих година, започетог у студијама Јелене Милинковић и Магдалене Кох, јесте одржавање округлог стола о ауторкином делу 13.9.2014. године у Великом Градишту у организацији месне библиотеке „Вук Караџић“ и научног пројекта „Књиженство: теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915“. Научна истраживања изложена на скупу обједињена су у зборнику *Нова реалност из сојистивене собе* (2015) који су уредиле Јелена Милинковић, Биљана Дојчиновић и Милена Родић. У објављеним текстовима у овом зборнику пажња је посвећена превасходно њеним романима уз изузетак *Исјовессти* и *Међу зиговима*. Ратну прозу Милице Јанковић реактуелизовала је након много деценија Јелена Милиновић. Вид. Ј. Милинковић, „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века – *Жена*, *Српски књижевни власник* и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“, *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. 3 (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>.

⁴ О авангардном слоју романескне поетике Милице Јанковић писала сам у студији „Авангардни девојачки роман“ објављеној у зборнику *Нова реалност из сојистивене собе*. Такође, авангардна наративна решења Милице Јанковић нашла су се у истраживачком фокусу Станиславе Бараћ. Вид. Станислава Бараћ, „Загонетка главног лика: позиционирање јунакиња у романима *Плава јосиођа* и *Мушина и крвава* Милице Јанковић“, *Нова реалност из сојистивене собе*, стр. 101-118.

⁵ Исти интерпретативни закључак намеће и пародија прозе Исидоре Секулић. Винавер је у Треће доба (sic!) укључио текст *Библиотекар друштва Светио Живка*, пародију *Ђаконa Ботородичине цркве*. Поднасловна одредница, *Психолошки роман у седам шлинтераја*, упућује на двогласност његове пародије. Са једне стране, Винавер упућује на естетске квалитете романа (психолошки, Треће доба), а са друге стране (шлингерај) упућује на речецијски оквир у који је роман смештан. Такође, у пародији *Четири Вечера Грује Умејника* за Исидору Секулић се каже да „нас је после добрих чланака у ‘Славјанскоме југу’ запрепастила својим романом, у којем се смисао живота тражи у музици, и каквој – у црквеној! Данас, у двадесетом веку!“. У овој опасци одјекује критика романа коју је изрекао уредник *Дан-*

а, Доброслав Јевђевић, замеривши анахронизам и кардиналну грешку, тематизацију хришћанских мотива у послератном времену када за њих нема оправдања. Вид. Станислав Винавер, *Панџолоџије. Алејбеџова слама, Дела Сјанислава Винавера, књ. 2*, прир. Гојко Тешић, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 41-44, 51.

⁶ Марија Домбровска-Партика, „Пародија као деструкција и конструкција“, *Књижевно дело Сјанислава Винавера*, ур. Гојко Тешић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1990, стр. 69.

⁷ Више о субверзивном потенцијалу садржаном у раним романима Милице Јанковић видети у навођеној студији Јелене Милинковић објављеној у зборнику *Нова реалност из сојсјивене собе*.

⁸ Милица Јанковић, „Отац“, *Незнани јунаци*, С. Б. Цвијановић, Београд, 1919, стр. 125.

⁹ Исто, стр. 126.

¹⁰ Исто.

¹¹ Винавер је „игром у стил“ (једно од његових одређења пародије) Милице Јанковић пародирао/пренагласио управо горе истакнута обележја: „Рат је био врло крвав. (...) Месечина. Село ћути. Свугде се разлило благо. (...) Рат је и даље трајао и постајао је све крвавији. Рат је био не само страшан, него и црн. Једна је жена видела рат и каже није црн, већ риђ, али то није истина. Рат је сасвим црн.“. Станислав Винавер, нав. дело, стр. 221-222.

¹² Милица Јанковић, „Рат“, *Незнани јунаци*, С. Б. Цвијановић, Београд, 1919, стр. 73.

¹³ Јелена Милинковић, „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века – Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“, *Књижевство: часопис за студије књижевности, проза и културе*, бр. 3 (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Милица Јанковић, нав. дело, стр. 73.

¹⁷ Милица Јанковић, „Чарапе“, *Књижевни јуџ*, бр. 4, 1919, стр. 154.

¹⁸ Исто, стр. 160.

Владимир Велмар-Јанковић

ТАЈНА БЕЛЕ ИСКРЕ

Поседник Вилић седео је у соби свог пространог летњиковца и гледао на отворен прозор. Далеко пред њим стерале су се ливаде. У дну њиховом успињале су се уз брег шуме. А одмах на бреговима, који су у полукругу описивали долину, лежали, су тешки предкишни облаци, од којих није могла дисати земља. И Вилићева голема прса су притиснули, јер су се она напорно дизала и спуштала. То је ваљда било стога, јер се никуд није могло побећи испред те суморности.

А Вилић је баш хтео: побећи. Друге је дане он то могао учинити. Знао се пробудити у јутро, рано пред зору. Ово је било најгоре, ово неспавање пред зору. У одморном мозгу јаче су тукле његове тужне и свирепе мисли и нису се дале отерати ничим. Ни књигом, ни послом, ни морфијем. Нису хтеле да оду него су напроти постајале све јасније, као оптужба. Сваким даном који је прошао оне су бивале све теже, болније и уморније; управо као ови облаци лежале су и оне на мозгу. Нарочито у том су биле неподносиве. Залуду су долазиле и сузе. Оне су и саме биле беспомоћне и нису ни тешиле ни разгаљивале, – једино што је јастук постао влажан од њих и што се после чудио сам себи, да може да плаче. Да је био више при свести Вилић би се можда и смејао томе, да плаче. Био је колос, лепо развијен човек, висок и поносита држања, достојанствен. Па ипак је плакао, пред зору, – а то је могло бити смешно. Његове су очи додуше биле доброћудне, но он никако није било од оријаша који имају јагњеће срце. Био је чак изразито одрешит, јуначан и радан. Но дошла је сад нека бољетица и сасвим га отупела. Слуге су рекле да је то све до оне вечери и смејали су се простачки кадгод би поменули ту вечер. Они су између себе одавно протумачили догађај и својим сељачким инстиктом сасвим поједноставили ствар. Имају уз том сигурно право. Само су се много чудили господару, да га виде овако измењена. Што је ту требло туговати? Избацио, протерао жену, ето знао је ваљда зашто је учинио. А сад му сасвим нестало памети. Све су се више смејали и мислили свак за себе, да су господа глупа и да не знају живети. Једнога јутра открили су, да је јастук влажан. Они су нагађали и сложили се након дуже расправе, да је то од суза. Сваки дан одсада био је

јастук помно прегледаван; а господара су мерили сасвим поругљиво. Почели су више красти и измицати од рада.

Вилић није ништа опажао. Најмање то, да су слуге безобразни. Истина, знао је он сада напречац поради год каквегод маленкости побеснети од срџбе и тад је испаштао свак, тко је доспео поред њега. Но то није трајало дуго. Сасвим је другачије поступао Вилић са кућном чељади; није грдио али их је сдржао све у гордој удаљености од себе и никад им поверљиво није саопштаво ништа. То није било због тога, што би он можда презирао простије људе, него зато, што је слушао савете практичног оца. А овај му је ставио десет заповеди кућних, од којих је седма гласила: Не приступај слузи, хоћеш ли да те слуша. Стари је то много тумачио. А баш сад од неког времена, Вилић је знао разговрати с њим и не бринећи се за овај свет. Исто тако није опазио, да потписује рачуне, које није прегледао и у које су се поткрадале сасвим чудне ставке и бројке. Његов управитељ није имао је много деце; добро му је дакле дошла господарева збуњеност. Сав је двор и господарство занемарио – као да и није било његово. Ипак у кући се и на пољима радило; то као да је покојни старац још водио бригу о свему. Навикла на његов гвоздени ред, чељад је обављала послове онако како су долазили, механично као и увек, а уз то још непажљиво и лено. Чудновато је било само, да ни жетелице нису ове године певале, кад су желе у близни замка. Све су оне знале за ону вечер. Па премда су се и оне смејале господаревој тузи, особито кад су биле зајеђно с мушкима, а особито оне старије жене, ипак су се знале оне нешто замислити и дижући се на пример од савезног снопа упитати једна другу: А бог зна због чега ју је отерао? Као да су више мислиле о том и некад озбиљније него мушки. Кад је Вилић дошао да надгледа млаћење жита, оне су се гуркале и значајно погледавале, али се нису све обешечачки хихотале, сакривене за прашином жита и сламом. Као да су се бојале његовог замишљеног, одсутног погледа. Он би се почео занимати, питао је управитеља колико има зрња и друго, али се видело, да он то више одржаје реда ради и можда угледа ради. И, што није мислио нитко: оне године није господар присуствовао ни код предавања венца, него је само послао дарове жетелицама. Виделе су га, где шеће по соби, кад су одлазиле – и опет су се малко згледнуле гдекоје.

Кућа се држала на туђину. Њега по читаве дане нема код куће. Ноћобдија Лука видева га је пре освита излазити; с пушком о ра-

мену. Једном се тај исти ноћобдија јако уплашио (био је додуше малко слабоуман), јер је видео господара да у кошуљи и босоног хода по превоју и крши руке.

– Они се – прича Лука осталој чељади – они се зауставили, кад су ме видели: Је ли Лука, пазиш ли ти добро на моју кућу? Чудно су ме примили и тресли за рамена...

– Чувам, господару.

– А чуваш ли ти и мене? – упитали су господар и још су ме јаке стресли. Е, ја нисам мого ништа одговорити, јако сам се био преплашио.

– Добро је, Лука – рекли су још – добар си ти... – само мене ти не можеш сачувати... Јесу ми збиља овако рекли и нису добро умели да ходају.

– Истина је – климао је главом Лука, господар су болесни...

Видели су га често и по оближњим селима. Много је ишао около и залазио људима у куће. Сељаци су се чудили. Долазио је блед, измучен и моли комадићак сира – цео је дан у шуми ловио, а није понео ништа за јело. Кад поједе, пропиткује све како тко живи, је ли сретно или незгодно, пита за родбну, да ли су деца здрава. Дошао одједном сасвим други човек. Највише су га ипак видели у шуми и то у оној јеловини доле у дну долине, сасвим на брегу, по дана хода до ње. Зверокрадица Јосо хтео ономад да пуца на њега, кад га је једног јутра нашао у близини свог скровишта, мислећи да је то лугар. Но видећи, да се и не миче, него лежи наузак као мртав, он се провукао крај господара и још му назвао бога. Није ни чуо.

Тако се поседник Вилић спасавао од мисли; бежао је у шуму, где је мирис црногорице у самоћи успављивао. Умарао се ходом и глађу. Ишао је к људима, да види њихову несрећу, да би одвратио поглед са сама себе. О, само не бити сâм, кад отпочну турпијања у мозгу! Што је било његово атлетско тело за те болове? Исто се тако свијао под њима, као да је какова убога кукавица. Зло је било, кад је киша падала цео дан. Одлазио је тад, и по киши. Но дошавши у шуму и легнувши под оморику, испод које је било сухо, морао је слушати како киша грохота преко целе шуме, а тај је шум у својој једноличности био несмиљено сетан. Ипак је најнеоснија ова садања суморност и спарина пред кишу. Од тих се облака никуда не може побећи. Они леже уздуж преко душе. У свести је притиснула сивоћа њиховог олова, а срце је сасвим ути-

хло. Само се мутна меланколија вуче тромо по жилама и покоји пут наврне с мозгом разговор о смрти. О полагањом и брзом умирању. Празнина опет – па једак, отрован бол, кад се која мисао пробуди и запиљи у душу...

– Кад би увек имали оваково небо над собом, на земљи не би било радости – покушао је Вилић да мисли, гледајући у даљине.

Бадава је гледао у даљине. Тих данас није било. Крајина је глухо ћутала. Људи што су ходали испред Вилићевог прозора ишли су тромо. А ветра још нигде није било – једино што је над бреговима Блескало, но и грмљавина је била сасвитн мукла, олуја далеко.

Нешто га рину из његове непомичности и баци са столца, – ушета се по соби. Нервозно је прелазео руком преко чела и бркова, хватао расејано ствари по соби. Зауостављао се сасвим необично пред књижном и гледао наслове, али ни једног није видио, седао у наслоњач, дизао се, прилазио к прозору, одлазио од њега, подбочио се на стол и у другом тренутку већ се ушета опет. Најзад позвони слугу.

– Кад дође гост, јавите ми – рече – па се врати опет својим мислима.

– Да ли да пошаљем по њу данас?

Код тих речи изуштених полугласно, његове се руке испружише напред прстију чврсто сажманих од чежње. Очи му се запалише, он сав уздрхта и баци се са сталца на диван.

– Марија, Марија – зајеца он.

Сутра раном зором послаће кола. Послаће, да му донесу натраг срећу његову.

А ако она не дође? Не усхтедне доћи? Ако је већ све прекасно?

То је било питање, које се наметало Вилићу већ од онога дана, кад је почео да прогледава, кад се најпре као слутња неминовног изласка јавила из далека жеља, да доведе Марију натраг. Каква би била њихова срећа да се она врати? Како ће започети њихов живот? Вилић је мислио, да је то свеједно, какав, гори од овог не може бити. Љубав ће најзад превазићи све неспоразуме. Сад је истом видео колико воли Марију. Како само да то није знао и ону ноћ?

Ону ноћ, кад је повео у ложницу своју жену, Марију. Све се догодило једноставно, добро су рекли слуге.

Оставили су бучне сватове и сели у кочију, која их је одвезла у његов замак. И како су сели у кочију, врата се залупила и граје иза

њих нестало, они су нашли усне и у загрљају заборавили пут и земљу. Дрхтали су обоје. А ноћ је око њих мирна и топла хујала у ваздуху шуме, кроз коју је јурила кочија. Сумаглица закрилила је мисли, а узбуђење осушило грла. Ништа нису говорили. Вилић није слутио да би се из те заносне тишине могла родити несрећа.

Наредио је, да га нитко не чека у замку. Ипак је замак био сав осветљен, а по собама је било свећа до несвести. Вилић се зачудио, да Марија ћути. Није знао, да она скупља храброст. Нешто га је ударило посред груди, кад је она пришла к њему и загледавши му се у очи, обујмивши му главу голим рукама, рекла му, да она није тако чиста, онако, како он то држи о њој. То да му је дужна рећи у часу, кад хоће, да је поведе на постељу. Она је још покушала, да нешто поближе каже о том свему. Али он није више ништа слушао. Некаква бела кугља искочила је пред његов поглед, а крв му одједном стала бесно јурити по жилама. Соба се лагано љуљала.

Клонуо је најпре на лежај, а Марија га је гледала укочено, не толико са ужасом, колико са неизмерним зачуђењем. Наједном је он скочио са кревета, устобочио се пред њом и бесно одгурнуо њене руке, које су почеле заклињати.

– Онда ви – госпођо, – не спадате у моју ложницу...

Она се само превила; колена јој се пресекла. А он је истрчао напоље, оседлао коња и одјурио.

Све се то тако страховито брзо десило, да Вилић ни сам није веровао, кад је сав у зноју сјашио у некој шумској чистини. Бацио се у траву... А у мозгу је дивљао ужас. Одмах у првом тренутку освештења осетио је он поред осталог и јеткост ради своје кривње. Најпре није веровао, јер да сања. Но прешао је први вал пене по крви, и он је видео, да је јава. Као што се то догађа са нашим сиротим мозговима, кад их живот ошине по ћелијама и по станицију. Уздрмају се цели и прелазе у делириј, из којег воде два пута: напред и назад, у живот и из њега. Никада се не може знати, који је пут у о п ћ е бољи. Но Вилић је још лепо могао да поднесе живот, он се брзо освестио и почео враћати натраг у живот. Свакако је то освештење било ванредно болно. Његова је страст била дубока, страст потпуне занесености, силна страст људи, који су необазриво, слепо љубоморни на срећу, коју желе. Зато се он почео свијати већ оним часом, кад је по први пут иза свог »наступа« дошао к себи. Одмах је прокључала у њем савест: зашто је ниси слушао до краја?

Наскоро је то кљуцање постало неподносиво, толико, да је у муци тражио протулук. Мушка га је природа хтела наћи. Чисту жену хоћу, – урлао је у њему инстинкт доброг порода. Заправо гласила је та реч: чисту жену треба захтевати; а он је то сад применио на себе. И једним махом дао је задовољштину овом високом захтеву. Што је онда проклињао тај разлог у часовима, кад му се чинило, да је том задовољштином све свршено? Да његове среће више нема; као што се то догађа у свакој великој несрећи, да има часова, дугих и кратких, кад живот и уз најпомније гледање изгледа потпуно, потпуно бесциљан. И био би одиста, да под свешћу у исто време не раде неке, тко би знао, добротворне силе и поткопавају ту пусту бесциљност, стварају најпре мале путеве, па онда све шире а шире. За срећу. А човек осети, да се у њему још нешто миче и не питајући одакле то, ухвати се за нешто и пође даље. Болест је врло опасна, но човек се извуче, премда имаде много смртних случајева и премда се погиба много. Из неке извесне даљине то погибање изгледа достојанствено, то погибање не од болести, од бацила, него од удараца живота. Иначе из близине и то погибање може да буде мало.

Но Вилић је већ на почетку прешао опасност и ушао у бол. Овај га је тестерио, блањао, пилио и гризао. Особито га је гризао од оног часа, кад се затекао при помисли, да би требало Марију натраг узвати. То је ваљда био несвестан разлог и тад, кад се оног јутра наједаред бацио изнова на коња и потерао га у лудом касу натраг кући. Биће, да га је подбадала мисао: можда је она још тамо. Но дочекао га је зачуђен, запрепаштен поглед управитеља: Госпођа се одвезла. Ништаи га није пекло то, да под оваковим околностима сви могу да сазнаду разлоге њиховог растанка. Шта га се тицао свет!

Госпођа је била отишла – – – – и однела све, све, све. – – – Оно је јутро било мутно, дошле су однекуд магле и стегле су Вилићев поглед, који је тражио разјашњење за све, што се догодило. Бескрајна туга и све јаче кајање стварале су очај, који је стизао до врхунца, кад би онај тренутак изилазио пред њега, да га сваки пут поновно оптужи с Маријиним зачуђеним очима. Оне су биле зачуђене малко необично, мало пресенећене изненадном језом, али ипак без к о н а ч н о г страха, јер она није слутила, никако није слутила, да ће онакве речи прећи преко његових уста. И да ће се срећа тако напречац стропоштати, спљоштити, нестати. Та да, она

је почела да прича нешто о свом преступку, причала је до његових колена узевши му руку, коју је он после тако брутално истргао. Нежно и топло је причала, с поверењем је причала, но о чем, то се Вилић није могао никако сетити. Ниједне речи није запамтио од те кобне исповести. Крв је и сувише поплавила његов мозак и прелетела је да ће прснути. Ипак се сећао, да је Марија онда већ, кад је он устао и кад је видела његов суманут поглед, закрикнула и об-ујмила му стас:

– Кунем се, само тебе љубим...

Те су речи највише парале свако сећање о том проклетом тренутку. Он их је тад пресекао и пресекао је и двогодишњу везу љубави. Дугу везу свезаних већ живота. И то је баш било оно, што Вилић није могао да појми. Марија је била толико одана, толико његова, то је он добро знао, па ипак ју је одгурнуо. То је било јако неразумљиво и Вилић је коначно почео да верује у демоне. – Нетко је у том часу вребао на мене у мојој ложници, уграбио ми душу, увребао ме и сатро, – говорио је јетко и горко, кад је покатак, да би се мучио на други начин, размишљао силом о својој несрећи неким хладним, очајничким самопрепирањем. – Добро је уграбио! Један тили час... — — — смејао се Вилић својој немоћи.

Дани су трајали у бесном кидану, непопустљиви, тешки, знојни. Увек се почињало изнова: најпре страшна жеља, да се Марија врати. Једаред је и запрегао, пошао па се опет вратио. Ваљало би с њом живети ма и под цену вечне туге и свеједнаког ћутљивог предбацивања, ваљало би с њом живети, јер ју је љубио и сад као и пре, само болније, много болније. Дошла је затим помисао: како сам је могао тако одбацити? Требало ју ју дуго слушати, добро разумети и тко зна, можда и заборавити њену исповест, требало је тако учинити, јер од тог зависи његов живот, то сад види. Овако није ништа знао, јер није онда слушао, а то је било једва подноси-во. Шта онда, ако се он преварио у Марији, ако је она другачија, него што он види, ако је њихова љубав крхка, јер изнутра има лажи. Не, то није могуће. Али тко је о н а ј, ради кога се Марија хтела да исповеди њему? Ту у том питању најјаче га је повијала љубомора на прошлост, опет једна обична мушка ствар. Због овога питања долазио је на помиисао, да више њему нема среће с Маријом. Одмах затим уверавао се, да је бедно оваково схватање и да ће се уништити, ако се Марија не врати. Мало помало заоштриле се ове опреке, испрелеле се, ишарале у души, постале витке као

змије и начиниле круг из којег је спасавао само умор. Због тога је већ шест недеља трајао његов очај, због тога, што није могао да изађе из тог круга. Да тога није било, он би већ одавно довео Марију.

Због тога врзиног кола он није упорно одбијао посредовање свог пријатеља Станића. Овај је био пажљив и нежан до крајности, знајући добро, да је рана опасна. Донео је вести о Марији недељу дана после оне ноћи. Те вести казивале су само, да је сасвим пребијена, – да још живи, да ћути и да љуби. Само једаред је говорио Станић с њом, но њена сестра доноси му сваки дан вести о Марији. Рекао је Вилићу, да ће ју сам он довести, ако овај то хоће. Овај најпре није хтео да чује а онда је говорио упорно пријатељу о оном праву, о чистоти породице... Најзад је већ успео да пита Станића:

– Мислиш ли брате, да је прави живот могућ... – сад после свега? Не знам ја, можда ћу ја њу и позвати натраг – јер је волим и сад, глупо је волим, али међу нама ће бити увек брана, коју је поставила прошлост... јер ја сам њу желео – сасвим чисту.

Трпео је и даље и постајао све смућенији. Тад је, да би узмак био лакши, животни инстинкт направио из њега привременог циника.

– Позваћу је натраг – шта – рекао је он Станићу, – и друге су вероватно такве. А она ми је бар хтела признати. Хе, узећемо то као олакотну околност. Позваћу је дабоме. Само нека она мало чека, – не смета то њој – –

А при том је грцао и јецао.

Но Станић је био задовољан и тро је руке. Волио је пријатеља. А јуче му је послао писмо, да ће данас пред вече доћи к њему, Вилићу, човек, који ће му саопштити важне ствари. Оне се тичу чак и Марије. Моли га, да с њиме љубезно поступа, да буде сусретљив, јер да је то добар пријатељ Станићев.

Сасвим се стуштило и мрак је почео да куља одасвуд. Доле дубоко у бреговима већ је падала киша и брегови су се сасвим замглили од млаза. Малко се већ и дрвеће мицаше, а севање је постало јако и није престајало.

Сад су се чула кола на цести и наскоро су зашкрипала по песку испред Вилићевих прозора; он се невољко диже и пође пред госта кога му најави Станић. Биће трговачки путник, мислио је и блулавост га заокупи, што ће морати разговарати о пословним

стварима. Но Станић је нешта натукнуо о Марији. Међутим видео је одмах, да нема посла с трговачким путником.

Из кола је изишао, полагао, висок, необично блед човек, црне косе, у којој је пажљиво око могло приметити и по коју седу. Дошљак ипак није имао више од 30 година, но јаке су бразде затегле његове танке усне и просекло чело над обрвама. Над уским носом лежале су дубоко усађене црне очи, које су гледале туробно, а то је ваљда било од пута и прашине. Због тог туробног погледа имао је дошљак врло му руке дршћу.

– Јаков Млатијевић – рекао је странац хладно, кроз зубе.

Чинило се, да је гост болестан, јер Вилић осети, да му руке дршћу.

– Ја се не мислим задржати дуго. Ујутро зором крећем за воз. Молим вас наредите тако, да спреме кола за времена. А наше послове ћемо брзо обавити. Ја волим ноћу да разговарам. Него јако сам уморан и желио бих сат-два одмора.

Он је то смрсио одсечено, као да му је тешко говорити, па затим пошао ћутећке поред Вилића. Тешко се успињао стубама.

– Ви можда патите на срцу? – упита Вилић са уљуђеним учешићем.

– Та да, тако ће бити, то ће бити – одговори дошљак нервозно и раздражено, као што болесници одговарају кад им дојади вечито спомињање њихове болести.

Вилић покаже госту његову собу и сађе затим натраг у приземље.

Крупне капље кише почеле су тапкати по земљи. Ветар дигао и повио крошње. Чуло се посвуд затварање прозора на замку. Марва се нешто узнемирила и почела мукати. Вилић је затворио прозор, спустио завесу и упалио светло. Напољу је почео млаз да грохоће по прозорима, а у соби је постала још тежа омара и спарина. После се заталасао дим од нервозног пушења Вилићевог. Дугаоке плавкасте и сиве пруге лежале су преко собе, као облаци мало час преко неба. —————

За непун један сат зачу Вилић кораке на стубама и час затим уђе у собу странаца.

– Ви сте се брзо одморили, господине, – започе Вилић, зачудивши се таквом спавању и понудивши место Јакову Матијевићу. Но овај не одговори ништа, него се загледа у супротну стрну, коју закриваше огроман ормар са књигама, што су провиркивале

на млечно стакло, и зелене, источњачки извезене засторе, па затим ушета погледом преко осталог покућанства свег прекривеног ћилимовима, који нису пустили, да кораци озвањају по соби, који су је чинили интимном. Заустави се на крај и на оним двома трима малим сликама, које су се сасвим дискретно удубиле у своје изрезуцкане оквире. Како је боја тапета била загасито црвена чинило се, да је ова соба створена за мисли и за улажење у самог себе.

– Не бисте ли сели, господине, – понови своју молбу Вилић, – па да испијемо коју чашу, пре него што пређемо на послове.

– Ово није лош кутић – рече после кратке станке странац, у овом наслоњачу ви сањарите, је ли?

Он показа на широку софу уз зид и седе тамо, усупрот Вилићу, наместивши се удобно:

– Немојте се чудити, господине, – рече он Вилићу, – што сам ја мало пре рекао, да ми је потребан одмор, а међутим сам се брзо вратио к вама. Мени је одмор врло, врло потребан, толико бога ми, да ја не знам, хоћу ли се икад моћи одморити.

– Биће да сте препатили какову болест, изгледате одиста мало измучено.

– Измучено? То није лош израз, верујте, није; међутим ви се не бавите психологијом а и не би било згодно, да се бавите. Овде у овој осамљености могли бисте да проучавате једино типове, као што су ваше слуге, од којих је један неподносљив придворица, чудим се да то нисте прогледали већ одавна и отерали тог човека, а други тај некакв настојник, исто је опак човек, у сваком случају неодан. Ви сте отворен и искрен муж, зашто трпите овакову послугу око себе?

– Па ја... и не живим много на овом добру, то је зато – збуни се Вилић врло зачуђен оваковим разговором и не знајући куда то његов гост смера.

– Оппростите – рече овај нервозно, палећи цигарету и пуштајући журно, управо грозничаво дим за димом, – ја наравно немам никаквог права, да вам стављам предлоге гледе ваших унутарњих, кућних ствари. Упали су ми у очи ова два слуге, а ја имам понекад ту манију, да без суздржавања казујем ствари, које ми дођу на језик. Да не мислите можда, да вам не бих одмах хтео описати дојам, који чини на мене ваша кућа. Ја бих то свакако учинио, да ми се не жури... Због тога, што ми се жури, ја сам одгодио и моје одмарање, на које сам целог пута помишљао. Но за пута опет ни-

сам помишљао на то, да се мени жури и да ја могу моју ствар да обавим код вас врло брзо...

– Како, ви ваљда не мислите по овом невремену путовати даље?

Странац ослухну. Киша се сасвим спустила и у сталном шумору обузимала целу кућу, исплакала жлебове који су водили крај прозора и пљуштила по тарацу дворишта.

– То ће брзо престати – рече он спокојно. – Немојте мислити да сам ја баш сувише измучен, па да бих се на ветрићу могао прехладити. Морам вам за ваше умирење рећи, да ја уопће нисам у последње време препатио никакву озбиљну болест. Па ипак сам ето уморан, дабоме уморан. Но та је умрност сасвим другачије врсте...

– Душевна криза? – упита Вилић.

Странац се насмеја, ласно, укочено и врати се одмах у своју озбиљност.

– Но да тако нешто, биће тако нешто. Но никако не можете ви ништа знати о овом мојем. То су ствари прилично тајинствене, премда управо прикладне, да се о њима у овакове ноћи расправља. Тим више, што се ми слабо познајемо и седимо ту као на позорница ... Хе, била би то збиља позорница, кад бих ја онако, намештено поступао... Мислим, кад бих дошао овамо, најавио се код вас, па онда вам исприповедио свој живот и – рекао: Збогом. Шта? Ви бисте без сумње сутра рекли, да сте рђаво спавали. Али ја никако не каним исприповедати вама свој живот осим толико, колико се вас тиче...

Вилић рече, да ће га то свакако занимати, јер да у овој самоћи једва може да издржи без човека. Биће му дакле врло захвалан, премда се не сећа, да би се њих двојица икад пре у животу састали.

– Па ипак имамо ми чак и неке рачуне да пречистимо настави живље Јаков Матијевић, – рачуне, које сам ја правио, а ви платили, а нити сам се ја требао задужити, ни ви плаћати... Али се живот и у небриси брине, да се путеви људски чудновато крижају... Бескрајна је ствар живот... Знате ли ви штогод о томе, господине? Безмеран је и за најширу душу... за само осећање живота је и сувише крхка наша душа, а што да говорим о томе како он може да ју савије, кад она уђе у његово коло... Био сам у свету, господине, видео сам много и кад бих хтео да опишем све, што ме је свет научио, ја бих само заћутао и уздахнуо... Тако уосталом говоре љу-

ди онда, кад хоће много да кажу... Видео сам људе, који лако подносе живот и радост и бол, но видео сам још много више таквих којима је живот тежак бол, дубок као утроба пакла, и радост тешка као утега утопљенику. За многе је ваздух земље нормалан и доста редак за слободно дисање, а за друге је он презасићен и с њим улази отровна пара у груди. Ви можете рећи, да сам ја сувише склон болећивој осећајности, можда ћете приметити, да сам помало меланхолик, – но и кад би то било, ви бисте и онда врло мало знали о мени, а свакако много мање од оног, што ја знам о вама... Уверавам вам се међутим, да је тај осећај – нешто смешно само за девојчице од петнаест година, које се смеју свему, штогод виде – – Има и покрет новог доба, који се бори против сентименталности и коме је; милији тврд и вољно јак умник, него мутнооки снатрилац. Кажу да је тај покрет оздрављење од нечег. Па ипак је сигурно, да ће уморан уздах још дуге векове бити најчишћи израз човјечјег бола и да се узалуд борити против разнежености и превелике осећајности онима, који умеју да много осећају. Што ја то вама говорим међутим? Како ја то долазим, да вама говорим о баналним спознајама? (ту се Јаков Матијевић стресе, диже се са наслоњача, унезвери се малко, но одмах затим западе опет у удобам, увален положај)... Свеједно је најпосле, немам ја никакве намере, да вам се јасно откривам, ни да говорим ствари од реда... То је нека врст одмора, – насмеши се дошљак – кад се човек не мора напрезати, а ипак да говори о себи... Неки најмањи одмор – говорити о себи овако непрекидано као што ја то чиним, а у присутности једнога човека... То вам је знате она досадна потреба, да се човек исповеда, – јер, но, то је свагдања потреба, зар не,... премда морам признати ја се сад већ и ретко исповедам људима. Осим кад се морам одморити, а пошто сада не спавам, како сам пре наумио, ја морам да се исповедам, да бих се одморио. Како видим, ви сте прилично стрпљиви и не узимате за зло моје речи... Јака конституција у вас... бога ми...

Вилић покуша да се насмеје. Јакова Матијевића као да то охрабри и он поче живље да говори.

– Па ипак, ништа вам не би користило, ова би вас осамљеност овде могла дотући... Некога дотуче осама, а некога опет свет, мноштво. Кад би човек хтео, могао би да види живот појединца као нешто, што се има безуветно дотући – маљем, зрном или ножем и већ тако, но то би свакако било болесно гледање. Премда

ја држим, да и најумнијем човеку долазе понекад сасвим луде мисли, фиксе идеје и маније, неуротични и хистерични испади... удаљи се напросто малко у болест, што није ни мало тешко, па онда тако место друге какве присподобе он вели, да је човек пратерски наковањ, по којем туку немилосрдно маљем и терају мерило до звонцета. И једампут га неко коначно растуче, да – али већ је много новаца ушло. Има дакле користи и од живота схваћеног као – наковањ. Ах господине, човек је ипак најбогатија животиња на земљи, богата, мислим по илузијама... Неисцрпљиво врело... Наша је природа поред све своје бруталности у ствари прилично насмешен филозоф. Шта велите?

– Парадокс – слегне раменима Вилић.

– Чудим се, да данас говорим у парадоксима, а заправо их иначе мрзим. Но човек није никада сасвим докучив, па ако је код жена хировита ћуд, у нас је више пута хировит мозак. А најзад није искључено, да какав зао демон у мени меша отров. Видите, господрне Вилићу, човек је по спољашности вечита маска и то дрвена једноставна маска. У нама се догађају страховите промене, разни врагови и богови излазе из подземља наше душе и стварају чуда из нас, а ми вечито остајемо по спољашности исти, мислим, имамо исту човечју маску. Ето, ја сад врло безбрижно чаврљам с вама премда осећам, да у мени није све тако безазлено и премда знам, да ми, – како да кажем, – да ми имамо неких обрачуна један с другим. Ја чаврљам, премда бих желео, да говорим сухо и озбиљно... И кад то хоћу да протумачим, ову подвојеност, то нехотично лицемерје, ја тад мислим, мислим, сађем брзо до првих узрока па се брзо и запетљам у узроке и последице, а на концу уздахнем и кажем утучено: човек је загонетка. После тога заспим од умора. Но, велим ја, недостижив је оптимиста ова наша природа, где не помажу илузије помаже сан, где ни то не помогне помоћи ће смрт. Ми би одиста имали право, да се само блажено смешимо... Чини се наиме, да се лавови, рибе и друга нижа чељад не знају смејати...

– Људи имају више разлога да плачу, него да се смеју – примети Вилић.

– Ма јест. А многи опет – рече странац саркастично, – плачу и онда кад се смеју. Имао сам прилике, да видевам такве плаче кроз смех... Мислио бих, безбрижан човек и сретан, и овамо наједаред га стресе грч, стегне му се лице и ви у једном трену видите сав

ужас једне душе. У другом тренутку он се опет смеје... поврати се међу људе и њихову лаж. Онда чујете за неко време: убио се тај и тај. Боже мој, кажу људи, шта је још њему недостајало? Имао је све, што срце зажели – него ето, до тога доводи тај проклети модерни жавот, убио се од досаде или из љубави, ради проневерења. А ви само ћутите, јер сте видели један грч у неком малом тренутићу... Ништа ви даље не питате, ћутите и пуштате, да људи наклапају час два о узроцима, зашто је једна душа изгубила вољу да живи. Као да то није свеједно – зашто... Главно је свакако да сте видели грч и то вам је доста. Ви похраните тај грч на дну ваше богате ризнице бола и кад се и Вама деси да вам се повије душа, ви полетите пред огледало или се наиђете пред њим, пред душевним огледалом и тек – сине вам, јер сте то исто већ једном видели, на неком лицу, које се смејало кроз плач. У тај се час две душе састају, она која је отишла и чији сте трзај сакрили на часно место у себи... – а друга, но, то сте ви сами... Ради тога бива вам лакше, као да је она примила и однела са собом и део ваше тежине. Па ако вам свест није сасвим одсутна, ви можете да помислите: ах, да сам онда пришао човеку, који је кроз смех плакао, пришао и рекао му: драги мој ниси ти сам, ниси ти сам... можда би овај и сада живео. Него ви нисте пришли дабоме, а после је он оставио свет. Мој господине, истом онда, кад нас запече што у живом срцу, ми истом онда осетимо да има још људи, људи на земљи. Много ми зависимо од других, ето то је...

Вилић само кимну главом. Онај мало поћута и замисли се. Па онда поче брже.

– Да, нечувено је то, како ми зависимо од других. Толико пута ми и не знамао, да преко нашег пута пролазе други и тек једном после, код каквог случајног састанка, ми се препознајемо: господин ми је познат, – ах да из чувења само, мој отац је наине био онај трамвајски возар, који је прегазио вашу кћерку. – Она је била сасвим мушичава – каже други и при том ужасно непријатељски и гледа првог. Ми пролазимо преко других, а да се и не спотакнемо о њих, јер трамвајски возар, то је само један груб пример, зар не? Или зар ви нисте починили много убијства – у мислима? За мого штошта вели се – случај – међутим изгледа ипак да случаја нема, него су то људске судбине тако испремешане, да ти напросто памет стане, кад хоћеш да одгонетнеш понеки стицај прилика. Све видиш: ово је дошло отуд, оно је дошло тако и све ти је јасно,

само што најзад дођеш до човека и мораш да уђеш и у њега; ту се онда изгубиш. И велиш дабоме уморан: случај! Не, сасвим је сигурно, ди смо ми у већем делу свога живота убојице и добротинитељи, незнани, тајни убојице, хм, и то толико, да би се из тог могла да начини и фикса идеја у каквом болеснијем мозгу...

– Убојице и добротинитељи, – узвикну дошљак и мало и узгиба се по наслоњачи, – а све у свемум али, сироти, радосни бедници. Сумњам више пута, да ли није наша модерна човечност потекла из сажалења према властитом удесу... Него ви све то лепо слушате, господине, а и не знате, да би то све могла бити само намештена варка, вешта обрана за оно, што тек има ђа дође. Овај трен сам се запитао, да ја то себе можда не покушавам бранити? Но зашто да се браним, кад кривње и нема на мени... Човек са развијеним Ја врло је жилаво створење и брани се чак и онде, где мисли, да се понизује. Ми смо ето деца двадесетог века и знамо се вештије бранити. Ми се удешавамо, дабоме, чак и у искренности, ми се удешавамо према приликама. Опкољено нам је тело, а по том и душа са свих страна силама које их троше; и сада ваља пазити како ћеш се с чим мање трвења прокриомчарити даље. Балансирамо, у сваком тренутку ми балансирамо... Душа ради са ванредно истанчаним средствима, служи се са толико малих лукавости, да ми који пут и не знамо, да ли бранимо нашу личност, него напросто радимо према осећању изнутра и тај нас сретно изведе на чистац. Јер као што знате, главно је оно, што је под разумом... разум, то је само расцвала грана необично мирисаве билјке, која цвате у човеку, а зове се чежња за животом. Човек је животни артиста, ето, што велите на то, господине Вилићу?

– Да вам право кажем, – рече замишљено Вилић, – не верујем много у ту његову способност. Лагано се човек прилагођује, врло лагано...

– Хм, – учини странац и заћута.

– Шта ја најзад имам ту толико да говорим о бесмисленим стварима, – поче он изнова, а глас му паде дубоко и лице му се смркну, – растављен сам од свију. Шта ја ту долазим, да вама говорим о стварима, које ви никако не требате да знате. Ја сам растављен човек, господине Вилићу.

– Ви сте били ожењени? – упита Вилић у недоумици.

– Не, нее, ја сам растављен од људи, сâм сам, разумете ли, много сам сâм и отуд долази моја уморност. Да се исповедам сваки

дан хиљадама, – повиче он најједном чудновато разјарено, – ја бих још увек остао сâм. Разумете ли ви, шта то значи да мене још ниједан човек, ниједна жена није загрлила тако, да бих могао рећи, да ми је дала више, него ја њој... Сви су људи, које сам ја срео, мерили оно што дају и колико дају. А ја ништа нисам бољи од њих... и ја само захтевам, само захтевам и грамзим кроз цео живот за срећом...

– Свак носи понекакву самоћу са собом – наодо нујно Вилић.

– Но моја лежи на мени као тешка несрећа, моја несрећа, – а ваша је несрећа само заостатак глупости отаца.

– Шта ви знате о мојој несрећи, – усплахири се Вилић, – тко вам даје право да о њој говорите?

– Тко? Ја сам састао ваш удес, господине – Казиваћу вам како...

Ту се странац засмеја и заћута. У његовим очима заблесну болна, самопрезрива иронија. Он је унутра у себи одмахивао на нешто смешком, који је био трпак, а који је уједно и вређао друго. Он се згурио у наслоњач и одбијао димове. Изгледало је, као да неће више да разговара. Вилићу није био угодан овај човек; био је закупљен својим болом, па није хтео, да се оживљује у несувисло причање странца, а и није му право налазио циља, том причању. Једино га је задржавало наговештање о разрачунању, да покаже своју досаду.

– Соба се беше напунила димом. Два човека изгледали су у њој као две сенке. Киша је непрестано падала по крововима.

Најзад после ћутања започе дошљак, Јаков Матијевић:

– Те године, кад сам састао ваш удес, сенку његову, те године, кад сам замрсио његове нити и испреплео их са својим путевима, те године ја сам се управо налазио на бегу... То ја додуше чиним и сад, а изгледа ми, да никад друго нисам ни радио него бежао. Кад сам био несретан, бежао сам срећи; кад сам био сретан, бежао сам за још већом срећом. Вечита јурњава је мој живот... а најгоре је то, да никад нисам нашао иког, тко би скупа са мном хтео трчати, – никад никог, премда знам, да има милијуна, који друго не раде, него бесне у жељи за срећом. Може ли се то растумачити, да на свету има људи, за које је унапред спремљена богата ризница, која се за њих сама и од себе отвара, а да има других, који је у крвавој муци хоће стећи и – заслужити; па је не могу наћи. Може ли се то растумачити? То могу протумачити и наћи за то повољно решење само сретници, само сретници, јер за оне друге пролази жи-

вот под једном мором сталне неправде, за коју кажу безумници, и да долазе до Бога. Мене читав мој век раздире то питање... Испретурао сам књижнице, измучио муке и најзад сам послао све до Ђавла. Морате знати, да сам ја за много штошта нашао решетије у спасоносном узвику: што се то мене тиче! А тицало ме се и то, као и хиљаде других ствари, с којима сам се ја умарао. Ја сам неко време ходао по душама оних, на којима леже неправде... али да ме разумете, ја то нисам чинио због њих, ја сам то радио због себе, за своје лично мишљење, јер сам хтео да савесно решавам ствари, али, разумете, не да помажем људима, што ли, него да за себе будем начисто са стварима. Хтео сам да се извучем из процеса разних питања, која сам сусретао у свом живом месу, не у књигама, до врага и књиге – него сам хтео да се извучем из тога процеса, да бих дожрвео тренут среће у осећању личног усавршавања. Оно друго било је споредно, људи, мислим и њихова срећа. Ипак сам се намучио, ходајућ по милијунима срдаца, а то сам морао, јер су ме турале напред жеље јаче од моје воље за удобношћу. Неткоми је заповедио, да копам по себи и ја сам био роб те заповести.

Ужасни понори зевају иза мојих речи, верујте, оне долазиле из самоћа, у којима смо били насамо мој удес и ја, мој живи Ја, из самоћа у којима сам вешто испитивао мога заповедника, највештије што сам само могао и кад сам га заклињао, да ми каже што хоће са мном и кад сам се бесно рвао с њиме до крваве пене на устима. Самоће грозне, и то не оне беспомоћне, кад је човек препуштен сушењу, пустим празнинама без воље и без страха, него оних самоћа у којима је вазда будна борба са властитим гресима и слабостима и са – живцима. Те речи долазе из самоћа, кад сам се сукобљавао са сликом света, коју ми је насликала савесно измрцварена душа, кад сам сав повијен хтео да прислушкујем беснилу свих мојих нутрина, које су се таласале,... кад сам се уходио. Дошло је тако сваки час нешто и уздрмало ме, све се у мени затресло, а ја сам пустио да хучи оркан по мени, и у исто време бележио сам са задњим преостатком разума – најнутарњег себе. Хтео сам, да се нађем у крајњем напору мозга, тамо где почиње лудило. И свеђер сам наилазио на загонетку... све дубљу и замршенију загонетку...

У те часове, кад би по мени почела да хара каква увреда живота, ја сам узео оловку и на крају свести грозничаво бележио на папир оно, што сам највредније осетио у себи, да бих после могао

наћи рачуна и хладније схватити значење моје муке. Имам ја тих записака, који су писани у грчу... они су сасвим луђачки писани, некоји, па ипак, моја свест није потамнела. По лудницама чучи уосталом много уминих људи... Но кад сам се нашао на каквом новом врхунцу схватања, кад сам се поновно открио, опет сам угледао – далеке простране равнице и брегове у магли... Одмах с тиме спопала ме је манија за бежањем у равнице и брегове. Тако ми бога, нисам тражио људе да их изабљујем, да их за неку опипљиву корист искористим, тешко сам их и јако волио, па ипак ја друго нисам радио с људима него их – употребљавао. Лажем ја уосталом. Волио сам ја њх све заједно, али оне, с којима сам живео, те сам искориштавао. И све то само зато, хоћете ли веровати, – да себе откријем. Властите тајне су ме звале, а ја никако нисам појмио, да се оне свршавају увек у – ширинама. То је страшно, о, то је страшно... Морао сам да тражим људе, јер се без њих није могло у властите дубине... И тако сам ја мрзио, да видим, шта значи мржња за мене, љубио сам жене, у нади да ће ме љубавна узбуђења открити чим више, водио сам борбу, да би ми успели покуси на мојој души. Варао сам пријатеље, да бих осетио горчину властитог понижења, понижавао сам се пред гадовима, да бих могао сазнати границе охолости... о, што све нисам радио ради тог проклетог јурења за широким равницама. Мој живот је постао средство... Сав сам се растворио; избо иглама, прибио на хируршке даске, пролазио непроходне путе, прибележио се сав, доклегод сам могао доћи...

...Знате ли ви, шта је то страст самоопажања? То је, кад се ви например насмејете нечем, што је неки човек рекао пред вама и пред другима, али одмах помислите, је ли то био прави смех, да није био малко на силу учињен... па откријете, да је одиста био до половине на силу удешен, а не знате због чега то; јер да сте се насмејали онако, како би то требало, ви бисте се тек до пола толико насмејали. И није вам право, што сте се више насмејали, натегнули смех и све мислите: зашто сам се ја толико насмејао? И све разговарајући и даље с тим човеком надолазите, да је то од неке врсте наклоности претма тому човеку, који вам је симпатичан. Да је то ради лаког саосећања, више сажалења, јер се други нису насмејали, а ви сте видели да би тај човек то волио. Због тога сте се и насмејали мало више и место оних других, а њему је, том човеку, засјала радост у очима услед доброг утиска његових речи.

Међутим, ви одмах велите себи даље, да тај човек ипак није заслужио ово ваше одступање од себе, мислим, што сте се на силу насмејали, јер се је он према вама тад и тад понео прилично гадно, није му дакле требало допустити ту ситну радост, премда опет с друге стране, ако сте осетили самилост, тај вишак смеха и није био неоправдан. Опажате наједном, да сте дошли у дотицај са човеком. Његова радост и ваше попуштање измешали се у неком односу, у једном душевном концу и сад по том концу ви можете да идете и даље у његову душу и да рашчлањујете онај крај конца, који је у вашој души. Тако сте из тог вишка смеха заплели, упознали две душе, идете даље, испитујете те покрете и једне душе и друге и тако даље и тако даље... и то на сваком кораку тако, уврежило вам се у крв и ви већ и не одабирате поједина питања, него гледате човека уопреко, гледате га како се он односи према вама и гледате себе у том гледању... И наравно не доспевате, да при том опажању живите и сами, да се радујте спонтано и уопће живите непосредно. Осим, ако вас што јаче стресе... Има часова кад хоћете да се ратосиљате тог гледања, – па не можете. Никако не можете ... па бегате некуд у заборављање, у јака узбуђења, у бес и очај... То се увек тако врти, тако врти и човек постаје уморан... Тако и ја...

Али... Једног сам се дана и ја зауставио и запитао: нашто све то? Тога дана осетио сам по први пут умор; одонда бива он све већи. Умор и грозна самоћа – она дуга самоћа. И жеља се јавила, да једном већ почнем живети без тражења, без властитог надзора, да могу љубити ради оног, кога љубим. Али умор је већ био ту... А људи, пријатеља није било – –

Био сам предалеко зашао у себе, заглушио сам се и место небеске музике, коју сам очекивао на висинама мојих спознаја, осетио сам горко – шум празнина. Ради чега сам се тражио? Ради чега сам се поводио тако слепо за заповешћу, да морам изнаћи трагове својих пређа, истражити оно с чим сам се родио, што сам донео за свет, за који сам хтео нешто да значим. Шта значим ја за свет, упитао сам, и тражио сам одговор у себи. Значим ли дакле за свет толико, колико хоће мој век да се у човеку обистини и утелови и покаже другима? И да ли се због саме сласти тражења мучим ја оволико? Заклињао сам се свим најсветијим, да је моја сврха – Ја, сâм, величанствени, високи, изграђени, пронађени човек и веровао сам у то, како сам сâм ја могао да верујем. Опијао сам се изнова тим откривењем и хтео сам појурити даље. Но нисам могао

да разумем ону празнину на висинама... Да ли нисам можда заблудио – питао сам, а нитко није одговарао, по мени су одјекивале моје давне радости и нестајале су по том у магли и ширини... Огледавао сам се и видео сам друге далеко иза мене... Ваздух је био редак.

Праизнина, – опет чинило ми се, да поимам свет много боље, него сви други... Био сам самосвестан, то је дошло од мога рада на самом себи. Шта је дакле ваљало чинити? Објавити свету своју спознају... зар да пишем књигу, систем или како... Нисам требао дуго питати, јер је одговор био већ спремљен. Мало је то било писати књигу, сувише мало, јер је све јаче ударала по мени жеља, да употребим своје сазнање у животу. Ваљало је живети онако, како је то у мени израђени човек захтевао. Видео сам да то треба и почео сам се огледавати за људима... Тад је почело моје несналажење. Тражити људе, то није било лако, кад човек није способан на то, да им се приближује. Пре је мени било готово свеједно, како ће се свршити неки мој однос са пријатељем или са женом. Ја сам увек узимао, да га могу заменити новим. А све сам ја пре чинио зато, да после великог сазнања и ја кажем нешто, нешто, односно да отпочнем прави живот...

Но у мојим самоћама, које нисам све до оног часа опажао, ја сам се био срзоао, одрвенио; оно што је у мени пре горело, оставило је чађ и претворило се у дим. О, ја не знам, господине, да ли ви мене разумете, али то је најзад споредно,... споредно... Сумњам да се икоме могу објаснити, знам да је мој труд узалудан... Видите ја бих сад сваком човеку, кога сретнем, хтео да исприповедим себе, да вршим неку врсту покајничке исповести, само зато да ме разуме и да му онда после могу поклонити своју велику захвалност и пријатељство. Али видим, да људи преко најважнијих ствари прелазе олако и површно; хоћу да им говорим о својим мукама а они не слушају, него говоре о својим и тако се ја тргнем, повучем се, јер видим неразумевање.. Говорим себи додуше, да оваково објашњавање није ни потребно, и да би довољно било, кад би само заволио тог човека или жену, којима приступам. Па ипак хоћу да они знаду, тко сам ја, а зато је потребна исповед, особито исповед овако грешног човека, какав сам ја. Нисам имао среће, мој Ја опасивао ме увек неким непремостивим и ако врло танким зидом, кроз који се чуло куцање мог изнемоглог срца, али који ипак није дао, да се други том срцу приближе. Налазио сам висока по-

знанства са људима, који имају бар толико развијену душевност, као ја, па ипак се нисам могао ушуљати у ничије груди. Одбијам од себе људе чак и оне, које бих хтео да целивам од љубави, од љубави коју нисам умео да исказујем... А можда је у мени и нема, можда је она нека бедна варка,... јест, и на то сам помишљао а каткада чак и сасвим одређено исказивао, да се моја љубав, моја способност да волим сасвим издовољила већ у мојем тражењу... да сам је погубио у том јурењу, на неким малим станицама живота, у мојим покушајним живљењима, у којима се нисам давао, чувајући се увек за оно касније, за величину и остварен надживот... Било би боље, да сам до смрти овако јурио; али не, ја сам се зауставио и сад је ваљало – почети...

Ово је било најужасније, почети. Зар ујединити психолошка истраживања, скупити белешке, којих сам имао пун стол и основати на њима славу знанственим делом? То је било бедно, то није могло сачињавати ни мали део од онога, што је сачињавало скривену намеру мог нагона за стварањем, који ме је терао напред... Не, живети, живети, – то је требало, то је било нешто велико. Саздати живот новог човека... закрикнуло је нешто у мени. Али кад сам се тако зауставио, да почнем – осетио сам, да се нешто у мојој души дубоко изменило. Постојао је свет и постојала је огромна његова слика у мени – али... али... та слика није била жива... свет је постајао у мени само као слика, – везе између мене и света нестало је, умртвила се, скаменила се... Ни религије није било, све је спало на – психолошке чињенице...

Бездан пакла празнине! Бездан, који се могао само великом љубављу прећи. А ја сам прилазио људима и са зебњом опажао, да их не могу да љубим, ни да мрзим, ни да љубим... Тешио сам се, да је то можда само тренутачни умор, нисам хтео да знам, да сам рушевина и сабласт...

Није се друштво испречило преда ме, нисам се сукобио са реалношћу. Да сам бар могао бити згажен од ње... у последњој бих борби ипак имао племенито уверење, да сам пао часно. Ја сам се сукобио са самим собом. И ту нисам прснуо, издахнуо, него сам западао у лаж и самообману, јер нисам имао смелости да умрем. Почео сам се враћати на старе стазе, али с умором и јадом. Покушао сам да живим да љубим... Склапао сам пријатељства у којима је било часова, кад сам помислио, да ипак нисам изгубљен, да могу још живо и јако да осећам, онолико, коликогод од себе могу,

да могу живити силином, која ће моћи испунити ширине моје душе. После толиких ситних, истанчаних и пробраних и у раду стечених истина, ја сам суманут говорио, као какав генијални барбар из далеких столећа, који наслућује у својем неистрганом мозгу дубоке основе живота, износио сам своје гесло, најпримитивније изречено, говорио сам и шаптао и ноћу и дању, кричао, врискао, јецао, ћутао: живот је љубав, живот је љубав...

Ви видите, како се ја журим, како бесно летим, само да вам чим пре искажем све... не све, то је немогуће, него оно, што је најважније... јер ви ваљда опажате, да се и вама исповедам... морам, вама нарочито морам, јер ће иначе за увек остати тајна међу нама..., да знате, како бих ми вољко било при срцу, кад бих вас могао назвати пријатељем,... зато, само зато, хтео бих да вам се безгранично поверим. Ја сам додуше предузео још пре, да ћу се свладати и у том, на жалост, моја воља одавно већ није гвоздена; лако ју савијам... Читавог свог живота носим две напасти, које је неки злобни ђаво засадио у мене. Једна је, да сам се до краја зажелио познати и да сам знао за ту луду и комичну страст; а друга је, што ево имам потребу да се »исказујем сав«,... све док се може... о, има ли томе граница? -----

Од онда, откако сам се зауставио, доживео сам најчуднију и најболнију промену. После неколико узалудних покушаја, да наставим; живот, да започнем живот с људима, ухватио сам се на стварању најбедније илузије. Ухватио сам се, хоћете ли веровати, како оживљујем – своју повест... Кажем вам, да нисам дотле живео, него само тужио, па ипак сам истицао моје животно искуство пред другима и почео сам се уверавати, да сам већ и досада одишта живео, да ово досад није била никаква »предспрема«; да су све моје љубави биле праве, и да је већ за мном мој остварени живот... Ускривао сам прошлост у сећању и кудио сам се, што се тужим да нисам право живео. Исправљао сам оно, што је минуло и мазао се лажју...

Почело је бежање у обратном правцу; бежао сам у уживање и опијао се дневним лажима, јер ми је било свеједно, како живим, – само да бих побегао од самоће, у којој сам се оптуживао. Нисам могао да се ухватим за нове љубави. Позајмљивао сам дакле моју чежњу старима.

Тад сад ускрисио: успомену на Маријину љубав.

Киша је једнако тукла по крововима. Речи су долазиле кроз тај шум и дим:

– Рекао сам вам већ да сам се оне године налазио на бегу. И тај није био ни мало другачији од осталих. Требао бих ја вама да причам детињство моје и младост, – но они су обоје прилично штурри... но... а мени се жури. Ни у том погледу, ја нисам из оне већине, која из несреће старих дана може да гледа на плаве и златне приче из детињства и сећајући се дивота безбрижно прошлих дана, покривају њиховом маглом црnilо садашњости или га злате трацима онда још насмешеног сунца детињих радости. Било је и у мојем детињству злата... али је оно било помно сакривено.

Мој отац је био кајишар. Лихвар најгоре врсте, омотан маском доброћудног сељачког трговца из Подравине. Немојте мислити, да је био жидов зато, што је био лихвар. Имао је он сасвим доброћудну физиономију кршћанина и тешко да би итко наслућивао иза његовог озбиљног али брзо насмешљивог кошчатог лица, иза незграпног сељачког стаса и понашања – једну душу, која је била отровна и подла, душу, која је имала зубе грабежљивца за човека и отров чегртуше за жену. Ако има људи, који желе починити зла у свету, нека себи прискрбе очинство онакве звери, какву сам ја морао називати оцем. Било нас је доста у породици, а наш шкртац-згртач хтео је да с нама прође што јефтиније и да бар нема свакидањих брига с нама. Јер његово је време било одмерено. Било је добар с поповима, био је побожан и то дубоко побжан; но његова је побожност била своје врсте. За њега је бог постојао само у толико, што је код њега улагао све своје грехе. Сваке је недеље ишао у цркву, сваког се дана молио, испуљао је по црквама и у мисама сав терет своје душе, с које не би скинуо страхоте ни сам ђаво, да се преда небу. Био је, велим добар с поповима па је и мене наменио у њихову црну чету, премда се моја мати жестоко опирала томе. О, моја мати! Никада ја нисам трпео, а и не ћу трпети онолико, колико је она претрпела,... У доцнијим временима, кад су ми се отвориле очи, ја сам се често с грозом питао, какав је бесмислен Удес могао спојити за цео један живот, ах, за цео живот два створа онолико различита, моју матер и оца... У њиховом се случају послужила судбина старомодним и зарђалим оружјем, које је задавало неизлечиве ране. Бедна моја мати није ни познала свог будућег мужа, кад су већ очеви обију породица углавили њену продају. Обична је повест моје матере и тако страшна, кад је

гледам малко изближе. Нежно и тихо створење, које је знало сањати о добром, била је моја мати. Кад сам је ја упознао, било је то у време, кад сам се почео обазирати око себе, негде у петнаестој или шеснаестој години, тад је она већ била претучена, пребијена, исцрпена жена, која није више марила за живот и подносила га сасвим равнодушно, у малаксалој отупелости. Само смо ми, деца њена, живели; сав остали свет за њу је био тежак притисак, безмерни сањиви притисак, који се не разумева, а од света се више ништа не тражи, само се безнадно трпи,... трпи.... трпи... Двапут свега за целог брака дигла се она против оца; кад ју је први пут ударио, она је покушала да пуца на њега и после је побегла кући, да се оданле узмора опет вратит: свом силнику на рађање. Други пут, то је било, кад сам ја требао да на заповед његову пођем у семениште. Био сам једини, који сам још остао код куће; две сестре удао је отац са шеснаест година, обе су под земљом; млађи брат, који је био исти отац, помагао је овоме у трговини, постао је и сâм звер и није трпео матер. Једини сам још ја остао и све се више приљубљивао уз њу, осећајући сваким даном све, теже и пркосније очеву тиранију над свима нама, бунећи се стално против њега..., желећи му више пута смрт већ онда. Мати се успротивила жестоко, упорно и с проклињањем, но све то скупа није помогло ништа. Морао сам међу црне.

Кад сам се прве године врадо из семинара са дебелим свеском дневника, сазнао сам случајно шта ми је отац. Ступио сам управо на праг са мојим путним ковчегом, кад се отворише врата очеве собе и из ње излети једна жена, затетура и сруши се на столац. Али се одмах затим диже и поче ударати по вратима, која се беху затворила.

– Крвопијо... урлала је жена.... лопове, убицо... убицо... проклињем те. Кајишаре, хуљо, сина ми уби...

Одиста, убио јој је сина. Узајмљивао му, дерао с њега кожу, натерао га у крчму, отерао га у тамницу, а овај пошао одавле драговољно у смрт.... Ах, да је бар он био једини! Жена ми је отворила очи, почео сам да распитујем по селу, но околци и дочуо сам страхоте... за друге можда само законом недопуштена дела, али за мене страхте... Ја сам био као моја мати, имао сам савести и чежњу за бољим... Започео сам борбу с оцем, ускратко му послуш, да идем и даље међу црне и сасуо сам му у лице најтеже оптужбе. Он је најпре беснио, а после је устукнуо; могао сам похађати редовну гимназију. Али сваки пут кад сам дошао на празнике кући,

започимао је изновице заподенути бој између нас двојице. И кад сам опазио, да тешко подноси само једно, мој презир, употребио сам против њега то оружје, коликогод сам могао. И у кући и јавно сам му исказивао свој бескрајни презир, разумљив за све, под којим се скривала мржња. Он се знао збунити на час; но био је и сувише окорео у злу, па га нисам могао зауставити, да се злу не клања и даље. Нашао сам, да нашу породицу мрзе; осетио сам како та мржња лежи над нама, осетио сам, како смо избачени из друштва. То осећање ископало је јаз између мене и људи...

Почео сам се повлачити у себе и тражити. И бежати од света. Да сам могао оставити матер саму, био би побегао од куће. Но то нисам могао никако. Ипак, кад сам дошао на свеучилиште, нисам могао одолевати захтеву, да заборавим све, што ме везало са родитељском кућом. Од тада ја сам захтевао само своје право, право моје личне угодности. Ова је била тим већа, што сам се више решавао свих спона, које су ме бацале у ропство. Појавила се моја велика тежња за победом мога Ја. Затворио сам се међу своје циљеве и одлучио сам, да слушам само себе. Дошле су године удубљивања и није ми било испрва стало, где сам. Но чим сам се више пењао у нутарњем гледању, тим пламенитија и неодољива расла је у мени жеља за сазнањем. Ова ме најзад нагнала на дуго лутање...

Оне године, кад сам био с Маријом, био сам на бегу за светлом. Препао сам се сивоће мога живљења и црног породичног дома, у ком се од јутра до мрака теглило и почињала злочинства. Вратити се опет тамо на тужна два месеца? Некуд је ваљало побећи. Одлучио сам се за Јадран. Отац је хтео да останем преко великих школских празника код њега у дућану, да му водим рачуне, но мати ми је дала новца и ја сам побегао. Тако се добро сећам тог првог ослободилачког пута; моја је срећа била неизмерна, кад сам се успео на жељезницу, која ме је имала повести до мора. Било ми је 22 године. Страсно и са појудом упијао сам сву наглу промену око себе, хтео сам да изживим сваки тренут. Било ми је жао, што досад нисам више живео и пробудио сам се на прву своју велику потребу: спиремати се за јаки живот. У оно време ја сам већ стално полазио мојим путевима. Моји дневници, започети у семинару, беху се наслапали на омашње хрпе, – стално сам се бележио и упорно сам сврдлао по себи. У оно време беше ме сасвим заробила страст самоистраживања, она је била једина, коју нисам истраживао. За све сам питао, на све сам био радознао, само нисам хтео

да знам, зашто сам такав, радознао. Живео сам од саме радости откривања нових видика. Моји најблаженији тренуци настали су онда, кад сам заметио, да се у мени родила нека нова, важна спознаја. То је било довољно, да заборавим на сву црну унутрашњост стешњене наше куће и да запанем у снарење о величине мога духа, који ће једном, тако сам се још онда надао, залепршати тако, да ће сви видети његов лет. Брзо сам стекао самосвест али и затвореност спрам других и неизвесно славохлепље. Онда још нисам имао изделан поглед на свет. Моја се филозофија израђивала сама од себе, али пошто ја нисам скоро ни с ким долазио у интимне и јаке односе, нисам опажао у којем се коначном правцу развијам; доста ми је било да идем напред.

У то сам се већ био научио пажљиво посматрати људе, помоћу неколико основних психолошких чињеница подметао сам људима ступице, да их тако могу лакше видети. Правио сам покусе... И то ради ничег другог, него да их успоредим са собом и да дукчим, шта има у мени од тог свега, замењеног на другима. После свршених покуса, који, су бивали све више и више умногостручавани, замршенији и истанчанији, ја сам своје људе заборављао, нису ме се тицали. Нисам имао пријатеља. Не, лажем, имао сам их, чак и врло добрих; у основи својој ја нисам био зао. Но после извесног времена ја сам код сваког од њих опажао неко отуђивање од њих, премда им нисам ништа скривило... Нисам се од њих растајао у борби и напречац, могао сам само видети како постају све леденији и напокон, да нас више ништа не веже осим увелих веза младе прошлости, која се брзо заборавља. То је било зато што ја њима нисам ништа давао... нисам имао срца за њих... Остављао сам све добро из свог срца за после, за онај прави живот, за онда, кад се буде одиста отпочело... А догле – све је било за мене учење, школске клупе живота, дуго и темелјито приправљање... Био сам лош друг, ако и нисам био лош...

Једно путовање! Ту има богатства за сваког. А ја сам се управо бесно бацио на копање блага. За прве две године ђаковања на свеучилишту био сам сасвим собни човјек. Књиге, ја и самоћа, која је добро чинила. Мало спољашњих дојмова, непосредних, из бучних средина. За то ме је ухватила чежња за људима, кад сам друге године дошао кући. Наравно, не због опћените љубави према човеку. И још је била ту једна јака жеља у том захјтеву за доживљајем: и жену сам требао. Оно мало ђачких пустиловина, што сам

их дотле имао, нису ми донеле ништа, нису значиле ништа за мој живот. Требало ми је већ препреденијих, сложенијих ужитака. То ме је вукло на море, надао сам се пустоловини. А гесло је било: доживети чим више, ма по коју цену.

Знам, да сам на путу био особито насртљив. Склопио сам познанство са сваким путником и испијао га. На свакој сам станици излазио и као туберкулозни и упијао сву новост, која је имала чара за мене. А кад сам негде тамо код Пласа угледао с висине море, како се раскошно пружило, начичкано по обалама малим белним градовима, кад сам видео, како је то све огромно, ја сам се осетио као какав див, коме је могуће читав тај видик затворити у своје груди, покопати га тамо и само у тајним ноћима отворити чаробна врата и уживати у њима. У тај мах помислио сам на оца и на нашу кућу, која је сада у мојем сећању изгледала као незнатна и једина црна тачка. Свечано сам се одрекао те црне тачке и заклео се, да ме неће више ништа зауставити, да бришем прошлост, која ме веже с том црном тачком, да је сасвим истрљам из сећања. Тог јутра умро је за мене мој отац. Штета што сам га покопао у једно тако дивно јутро. Он је био заслужио дубоку гробницу и гадну. Хе, имао је среће, премда је био крвопија. Одонда он више за мене не постоји. Наскоро по мом повратку с путовања умрла је моја драга мати... њу сам горко оплакао. Умрла је у сив, мрачан јесењи дан и киша је вечито падала оне недеље... Ево као сад – тукла ме је по мом удареном мозгу... Него, кол'ке ли разлике између два гроба... Један у царско јутро над морем, а други у змијски меланколично јесење поподне!

Јадран је био за мене симбол ослобођења. Ујутро, кад би још, раном зором, на пучини лежале нежне бајке, сакривене у танким, руменим светлом једва протканим маглицама, бескрајно сањарским, моја је чежња у тим дивним временима нашла дотицај са најдубљом, мистичком срчином моје душе. Предавао сам се тим насладама и њиховим скаскама, увлачио сам их у груди са целом снагом мог пантеистичког религиозног осећања. Те благотворне плаве маглице зауставиле су у мојојнутрњи вечито будни механизам самоистраживања и учиниле, да на кратко бар доживљујем непосредне красотне часове усхита од пиребивања најунутарнијим покретима душе. Већ онда, ако и не тако болно као после, постајала ми је тешка непрекидна, неумољива паска мог будног разуми – расуђивача. Морао сам се већ онда више пута склонити

пред њим, после сам и бежао (али ми није користило)... После пробдевених ноћи у којима сам дуго слушао шумор мора и његовог живота у неизрецивој опојности ћутила, после пробдевених ноћи, ствари су добивале сасвим снен изглед у мојим очима, уморним од прекодањег богатства боја... Снови тих ноћи, проснивани с отвореним веђама одвели су ме далеко од моје јурњаве по сунчаном дану. Љуљушкао сам се на њима и силазио помоћу њиховом у себи до барбара са великим чуђењем због чудности света и до клијања оних клица у њему из којих смо ми задњи људи створили наше мисли племенитих и благотворних човечјих идеала... А после ноћи дошле су у праскозорје маглице и чежња се моја ушуљала у њихов сумрак и вилинско титрање. Тад сам доживљавао најбогатије приче о слободној земљи и слободном човеку; о слободној земљи, на којој су остварени сви практични увети за човечији опстанак и све спремно за долазак новог, слободног, душевног, вишег човека. У те тренутке, у којима сам знао губити до бесвести сваки осећај везаности са овом тврдом кором и вековним спомама, у те тренутке, кад су замрли сви атавистички крикови бесних предака, сви утези несретне средине, која ме избацила на свет, у те тренутке, кад сам губио свако поимање о месту и времену и кад сам лежећи на којој узвисини Кршких обронака бивао једно са праизвором огромних сила, које су ме на својој површини држале као прашину... у те часове посвешенијег прекида са свакидашњицом, ја сам био један осећај светог братства и љубави према оном човјеку, кога сам видео у сањама и који је имао доћи...

А кад би прснуо први трак сунца и испред очију нестало светлости, трзао сам се узневерен и долазио себи благосивљајућ доротворну природу, што ме је примила у своје окриље и омогућила ми пуни сан о незавезаном човеку. Никакве светлост спознаје није ми могла надокнадити величанствен осећај овог лакокрилог лутања у будућности. Неисказану страховиту снагу давало ми је ово предавање нагону свих сврха. Враћао сам се доле у дан, у свакидашњицу попут титана, који силази на посао међу људе. (После сам видео да ме је и у те крајеве довела тако брзо жудња за трагањем себе)... Кад сам слазио с обронка моје звездарнице душе, смејао се у победоносном смешку и Јадран и крш и све, што сам састао. Кроз блештило сунца, чији су траци нагнали да проговоре најватренијим речима све безимене лепоте морског плаве-

тила, румених, хридинастих отока, широка леђа планине, која се лескала као змијска кострет, бујно зеленило, које је дубоко дисало и људске настанбине које су се будиле и чиниле се као нађене шкољке, влажне, сочне и блиставе у својем кречу – – и коначно људи, које сам поздрављао ближи им но икада, – кроз то блештило сунца, које ме је спајало са свиме што је било живо на земљи ја сам силазио, враћајући се кући слеп од сјаја спољашње ватре и сагоревајући од усијане унутрашњости моје, у којој су тињале жеравице пророчких великих сазнања. Ишао сам слеп и видео сам само оно, што сам у жељи за слободом хтео да видим... Сусретао сам људе и видео сам само оне сретнике у њима, чијом ће заслугом мој будући Човек моћи имати сласт свог широког слободног живљења. И ништа ја у тај пар нисам хтео да знам о обичној човечијој срећи, коју је ипак упорно захтевао мој Ја, који није могао да заборави, да је кратак његов човечији век...

– – – Напољу су бујале и шумиле и гргољиле воде. Нервозне, грижене рећи прхале су кроз дим и шум. – – –

Наскоро сам упознао Марију. Нисам још онда имао никакову одређену слику идеалне жене, коју бих волио најјаче, јер нисам ни помишљао на трајну срећу са женом. Био сам немиран и сматрао сам, да би ме брак несносно везао, сапео ми крила. Уосталом нисам онда о том озбиљно ни мислио, само сам се много ругао браку. У моје сање дакле није долазила жена с којом сам требао да проводим живот, која је имала, што кажу »да употпуни личност и задовољи склоности за стапањем у једно«. Али зато је у моје снове долизила жена, која је вечно горела од страсти, али не и од жеље за материнством, жена, која је тражила много и давала све, но која није тражила жртве дугог заједничког живота. Жена је била за мене лебдећа срећа, превртљива и каприциозна, раскошна за тренутак и плодна за сећање. Два створења пролазе једно крај другог, па пошто су заискали међусобно да си испуне животе на час, одлазе даље у тражењу, – ако хоће.

Па ипак је моја љубав с Маријом била божанствен сан! И обична, сасвим обична згода. Многе године касније проснивао сам толико пута тај сан, покривајући његовим златним осећањима сивоћу самостанске чаме. – – –

У помама за женом склопио сам већ два три дана по доласку на Јадран два итнтимна пријатељства. Но напустио сам напречац оба два, кад сам једног поднева угледао Марију.

Једног величајног, царског поднева! Купао сам се на краљевичком купалишту, у скитању кроз Кварнер доспео сам тога сретног дана баш у Краљевицу. Од раног јутра возио сам се на чамцу упијајући у се све драгости малих драга, залева, оближњих отока и пучине, која је била светачки мирна. С чамцем је отишао даље мој друг, а ја сам остао да се купам. Пустио сам да ме целог омами јара сунца, – лежећи на обали удисао сам врели дах ужареног песка. Беле и црвене искре врцале су пред мојим затвореним очима; прича страшне, опојне, разблудне летње страсти заокупљала је моја ћутила. Распојасаног шумског пана повела је у мени побожан псаллам сунцу, а у машти су ницале слике из Одисеје и античне приче Анатоле Францеове. Атичка ведрина и шумски мириси ужагрили ми срце. У белој лави помућене свести спајао сам се са сунцем... Са сунцем, – разачарем мојих ноћних плавих снова, које сам у тај час сигурно мрзио, јер су ми бели и црвени прожимали душу свеваплотном љубави. Кликтао сам и ваљао се по песку, као змија, па онда опет клонуо да гледам искре... У један трен побојох се сунчанице; стресао сам се, дигнуо главу на налакћене руке – и спазио сам Марију, како излази из чамца...

Једна бела сања...

И већ у тај први час виђења ја сам пожелио Марију. Можда бих, да је која друга место ње ступила на обалу, истом жудњом пожелио другу... јер ми се чинило, да је моја жеља изашла из саме лаве, која је текла по мојој свести и палила ми крв до усијања. Сунце ми беше послало једну жену, а та је била Марија. После, за краткотрајног нашег односа испитивао сам савесно врсту љубави, којом сам обмањивао и себе и њу. И увек сам код тог испитивања кривио сунце, крв и стари Јадран... Врцнула је бела искра – да није било ње, можда би ми Марија била сасвим равнодушна... Можда!

Видео сам је, како пролази неколико корака од мене... Какав сам грозничав поглед имао, – па ипак она је прешла преко њега без смешка, без титраја усана, није ме ни опазила, него се лежерним ходом одљуљала у купалиште, под руку са својим старим стрицем. С том црнопутном озбиљном девојком хоћу да изживем један добар дан, – повикао сам сатански, кад је нестала иза вратију једне свлационе. Је ли то било зато, што је она била жена, девојка, али већ жена, – то сам одмах видео по погледу сочне зрелости и по оној кобној црти њених бокова, која је одавала развијену

жену... је ли, зато, што је невољно погледала старог господина, који је ишао с њоме и који ју је свеђер нешто опомињао – и што сам мислио, да би птица радо из крлетке?

С овом се женом даде свакако нешто доживети, – закључио сам своја опажања.

Три дана изгледао сам на све стране, нећу ли спазити њену љупку појаву, нећу ли спазити где блесак сивкасто плавих, великих очију испод тамних трепавица и тамносмеђе косе, која је била тако густа, као да је из бронце левана. Три дана видео сам стално, кадгод сам заклопио очи, Марију у белини, под широким шеширом са две плаве лепршаве врпце. Видео сам онај љуљачки лагано зибајући ход неописиве складности. Три дана испитивао сам за њу... три дана био сам заљубљен у белу искру... Четврти дан у вече, кад је нисам нашао, рекао сам, нек иде до ђавола та девојка и пошто нисам могао да је грлим, замрзио сам је сасвим обичном мржњом себичних срдаца. Три дана сам се наслађивао њенам сликом, но онда сам рекао, да је то бесплодно и једнолично. Ваљало је наставити одношај са плавом таберкулозном из Новог. То је било узбудљиво, јер је она грлила последње дане живота са утопљеничком снагом.

Но сутрадан, кад сам се купао, пре но што ћу отићи за Нови, видео сам опет Марију како долази на чамцу. Овај пут могао сам јој видети и смешак, – стари је рибар морао нешто шаљиво да прича, јер се и ујак смејао и тапшао старца доброхотно по рамену, – но, на Маријином лицу смех се одмах смирио, усне се тврдокорно скупиле, очи удубиле. Кад је одлазила са ујаком преко песка, видео сам опет своју белу визију и у мени је затитрао бес.

– Ту ли смо, госпођице, – згрчио сам шаке и поновио гласно, заверенички своју намеру од пре: да ваља успети под сваки начин. Хтео сам да учим на живим људима и ради тога сам се више пута укочио у грч пред властитом оптужбом: Злочинац... злочинац... Али мој суверени разум знао се од оптужбе бранити и наводио је силне разлоге »за« и »против«. А међу тима један од најциничнијих био је тај, да има толико људи, који почињају читав свој живот злочине, које чак и не доспе да казни тричави казнени законик, него у најбољем случају велики мајстор Судбина... И увек сам на крају крајева допустио барем сумњу у оном питању: да ли је одиста злочин овако искоришћивати људе, као што сам ја то чинио, следећи само један закон, свој, којему се противи друштвени по-

редак, али не и природа. Сва овакова натезања решио је мој Ја у своју кориист.

То преподне допливао сам до ње, до Марије, на сасвим избочени жал, далеко испред заштитне мреже. Марија је била сама и лежала је на песку у црном руху за пливање. Лица јој нисам видео, прекрила га шеширом. Овако се она спашава од ујака, на самотан жал, – помислио сам, седајући недалеко од ње. Гледао сам је изблиза, а дамари су болесно ударали по слепочицама. Како би било, шаптао сам у бунлу страсти, да приђем к њој изненада, да се надвијем над њу и утиснем јој пољубац на усне још пре, него што се узмогне снаћи... Видели би сви, десио би се шкандал, знам, но што се то мене тицало? Најзад, требало би малко узбунити свет, купатило је било мртво. Онда сам, сећам се, почео посматрати своје удове. Чинило би ми се светогрђем, да сам био слаб и згрбљен, па да целунем ову девојку, која је ту лежала, као да се нуди богу... Него ја сам био добро грађен, сасвим добро грађен... Сунце је пржило, Јадран се смејао... Глупост је обазирати се на иког – и већ хтедох да извршим свој наум, кад се Марија трже, уплахири и видевши ме, поцрвени једва заметљиво. Кретња је њена била тако нагла, да сам мислио, хоће побећи. Но она остаде, омери ме малко и леже опет натраг. Али по дрхтају колена видео сам, да је то била свладана мирноћа, хоћу да кажем, свладан бес. Мора да је осетила на врату мој упоран поглед, јер час касније она се брзо диже, затрча се и баци у море... Њене обле руке просекоше пену...

Други дан сам опет допливао за њом до самотног гребена. Пришао сам јој ближе, насмејао јој се дрско у лице и упитао је, да ли се јако уморила од дугог пливања. Али ме Марија ни не погледа, учини се као да и нисам њу шта питао, не окрену се, да избегне мојем погледу – у том избегавању окретом има код жена много кокетерије – него се загледа некуд преко мене седећи подбочена о две руке и дишући дубоко од умора. Њен поглед узмутио је у мени све добре и зле жеље, али ме је и некуд одалечио од ње, тај поглед, који се није нигдје заустављао, него је са неком преданом страшћу гледања лутао по пучини. А оделечивао ме је од Марије, јер сам и сам с њиме одлутао... Но Јадран је и сад певао своју стару насмејану песму широких облика, големих снага, мириса, боје и јужног сунца, стварао опет белу несвест у мозгу, која је светлила у мени све оне дане мог првог бега из црног дома... Ду-

го сам гледао Марију. А затим јој приђох поновно и запитах је сасвим сасушеног гласа од грознице поднева, не ће ли јој бити криво, ако јој понудим своје познанство. Она ме омери хладно једним брзим погледом и рече пословно и тако одсечено, да нисам могао одговорити: да није научна склапати познанства код купања, а ни иначе не мари их подржавати с онима, који тако започињу. И одмах пође према води.

Да је то био који други тренутак, ја бих јој се можда насмејао у лице и одбрусио јој да су жене онда најбедније, кад се показују осигуране од мушке навале или већ тако нешта дивљачки грубо. Но у мени је певало подне, њен је поглед био дубок и тако слатко заповеднички, да нисам могао бити окрутан... Чим је зашла за грмље отворила се мржња и опет сам се претио. Започела је од тога дана сталина лукава борба између мене и лепе охолице – тако је бејаш назвао у својој ојађености. У истину, она је била све друго, само охола није била.

Следио сам је сваког дана. На купању могла је опазити, како је одасвуд прате и боду моји погледи. Ипак јој се нисам приближавао, да не изгледам као слуга. Сусретала ме је свагдје. Нисам имао другог посла, па сам пажљиво истраживао њене навике и путеве све из даљине. Тако ме је час видела где лежим на њеном гробу, час опет како искрсавам пред њу насред шумице, кроз коју је пролазила након купања или код ручка у гостиони, или како непомичан стојим код њиховог доласка нас чамцу и гледам је свеђер истим удешеним нујно-озбиљним погледом. Нисам јој прилазио више и никад јој се нисам смешио. Једно дваред, спазивши ме изненадно, тргнула се и поруменила. Увидевши, да би могао постати смешан са тим неким нападајима, одлучио сам се на даљње кораке. Све је то уосталом незнатна и обична прича...

Марија је са ујаком становала на брегу у једном од новосаграђених кућа. Сазнао сам, да им је стан изнајмљен на цео месец дана. Успело ми је, да одмах до те куће изнајмим стан. И једног дана, кад је Марија пред вечер ушла, да чита у башти и нагнула се из висеће љуљачке, видела је опет моја два суморно удешена погледа, гдје јој миле по врату. Овај пут није могла свладати узбуђења, био сам јој непријатан и она ме ошинула погледом пирезира. Ја сам на то само још јаче удубио очи под обрве и ишчезао са прозора. Сад сам могао да се дошуљам до њеног прозора, могао сам чак и ући кроз њ ноћу, премда је то било неприлично. Ипак сам

већ прве ноћи одлучио до под прозор. Не толико због Марије, колико због узбуђења, јер је ваљало прескочити плот и провући се испод газдаричиног прозора, а све је то могао тко опазити. Кад сам био под прозором и чуо њено правилно дисање, хтео сам да скочим унутра... Она би крикнула, видео сам већ њене страхом оцаклене очи, – хм, ствар би прошла глупо, а бих ли ја те очи сутра видео на жалу? Окренуо сам се. Дошавши у моју собицу назвао сам се кукавицом и предбацио си, да се бојим Маријиног погледа и Маријине љепоте. То ме је предбацивање разјарило.

У те ноћи изгарао сам од ужасне чежње. За њом – за Маријом. Не. За још нечим осим ње, много јачим од жудње за белом искром. Биле су ноћи слабо обељене месечином, црте и обриси ствари изгубили су се. И баш за једва приметљивим потезима гора и искричавим светлом Опатије, која се целу ноћ сјала, породиле су се моје чежње... Поновили су се захтеви за пуним и бурним животом, праскавим и разорним животом са небројеним доживљајима, са многим људима, женама, љубавима, картама, ватрометом прштавог ноћног светла и хујањем судбоносних сенка кроз помрчину. Пун живот! – После сам га предобро искусио, упознао. А чежња је свеђер јурила даље, на море, на обзорја, која се нису видела... Што сам тамо тражио? Своје сам страсти чекао, да ми се у хаосу јаве... своје страсти сам чекао, да им се могу насмејати. Уистину, мислио сам, ваља се и те девојке отарасити, има много личне лажи у овој подлости, што сам с њом наумио. Но зар то није било корисно? Могао сам се можда у тој љубави и малко дубље препознати, а тко зна, да ли имам право да пропустим само и један трачак светла, које има да падне на мистично вело моје душе. Треба се ипак пожурити, – одлучио сам.

Брзо сам се упознао са ујаком. Умировљени топцијски мајор, са седлачким ногама, равним раменима, оштрим изрезаним лицем и још оштријим брковима те навикама, које су биле тачно на сат распоређене, – богат човек, који је својој јединој нећаци омогућио лагодан и удобан живот, да није био до зла бога чангрисав и хировит. Једино је добро било у том, да је мајор сам увиђао своју несносу ћуд и препоручивао својој нећаци нека измиче његовим зановетањима, коликогод може. Картао се целе ноћи доле код обале, јер није могао да спава. Од пет сати у вече била је Марија слободна. Гласно сам закликтао од веселја, кад ми је то њихова газдарица рекла и произвео тиме тако јак утисак, да се старица по-

чела крстити. Код картања сам се упознао с мајором. Брзо сам открио његове слабости и погодовао сам му толико да је старац био сасвим усхићен од свог успеха. Кад смо се враћали кући, он ми је у одушевљењу више пута казао, да ја могу бити чврст момак, коликогод хоћу, али да картати не знам. Зачувши, да сам му сусед, он ме љубазно позове, да их посетим. Оне вечери морао сам да одем од куће, јер нисам могао да издржим у соби од узбуђења и весела, што ствар тако глатко тече. Јурећи натраг, доле у луку шапутао сам кроз посмех: чекај мала охолице, чекај...

Она ме сутрадан прими тако хладно, да је и ујак приметно. Ја сам се чинио као да то и не опадам, био сам врло весело и шалио сам се много. То је било удешено, да прикријем своје узрујање, које сам будно испитивао разговарајући с ујаком о најбаналнијим стварима, а у исти мах сам посматрао Маријино лице, преко којег су прелазили лаки трзаји. Ови се претворише у грч негодовања, кад ме на одласку мајор замоли, да им долазим чешће и да позабавим Марију која се крај њега, старца, јако досађује...

Хохо, ја сам се насмејао врло гласно и победнички, чувши тај љубазни позив. Дошао сам дабоме. Најпре сам долазио само онда кад је мајор код куће, а после претежито онда, кад њега њега није било. Брзо сам упознао Марију и саставио све рачуне. Она је била девојка-жена са двадесетогодишњим теом, које је могло у сваке жене побудити завист. Тачно сам мерио линије и мере тог тела на купању све је било савршено. И груди, и бокови и стегна и листови и руке и затиљак... Хе, било је дана кад сам гледао само груди. Милиметар по милиметар скидао сам у мислима мокро платно са њих и откривао њихову белину, њихов успон и врхове...

Ови су ми пресецали ваздух испред очију и нагонили белу лаву у тело... У тој омами долазиле би мисли. Пошто су узбуниле многе делове Несвесног у мени, оне сам дане и оживео. Записивао сам много у бележници, наравно ништа о Марији, јер се и није радило о њој, него о мени. А она је имала дивну душу. Кад сам после наишао на жене, у којих сам тражио милост добре љубави, ја сам тек онда у болу због њиховог неразумевања сазнао свој губитак оданости Маријине, те најсветлије душе и пријатељце моје младости. Но што ме се онда тицала душа? Зар сам ја тражио срећу? Не, ја сам тражио доживљај, – а душу сам само прибележио.

Видео сам одмах, да је Маријина озбиљност од страсти њене пути – то је за мене било најважније откриће. Њена постојана ме-

ланколија долазила је од неизмерних, недодређених љубавних жеља. Она је од њих постајала снена, никако не дивља. Све су се оне, те љубавне жеље, претварале у лутајуће облаке, дубина њених погледа није била ужарена од жудње, но прекривена лаким маглицама утапања у ширине жеља сласти, ширине, које су растварале нагон и од бесних захтева крви преправљале постојано бунило ћутила и безгранично маштање. За цело време нашег одношаја чинило ми се, да Марија снива, да су ти дани за њу и поред све њихове јасноће испуњени неком димљивом омамом, унаточ томе, што сам је ја чврсто здрмао и истрљао те магличаве слике маште, поджегавши и уморавши крв у том дивном телу... и не обазирући се много на душу. О та душа! Она ми је и недајући се, давала толико, колико у другима нисам могао да нисам нађем ни онда, кад су ми се дале све... Марија је била неописиво нежна и том нежности обумљивала цео свет, докле год је сезао њен поглед. Та нежност је ушла у све њене покрете. На први поглед чинило се, да су њене руке лене, да прихвате чврсто неку ствар, међутим то је долазило отуд, што је она миловала све ствари... Нашао сам у њој безмерна врела за једну отмену везу, – но мени се журило и онда, као и сад. Марија није имала сталног мишљења о свету и људима, па ипак, њено је праштање свима било ограничено поимањем о достојанству човека, које је у њој било јако уза сву њену крхкост душевну; па онда осећај неке раздражене будне правичности, који је могао да напади жеравицу у њеним очима и руже гњева на лицу. Дубоко је презирала кукавице, улизице и тиране, али их је у својој наивној женској нерасудљивости тешко распознавала. Била је много сама и доста је трезно судила о многим. Читала је Новалиса и Мајстерлинка, али је имала много љубави и за D'Annunzija и Матилду Серао. Није била нимало романтична, није сањала о неиспунивој срећи, но била је подоста фаталискиња и – плашљива, што је долазило од нежности и истанчаности осећања. За практичан свакодневни живот напрезала је вољу, да бар донекле изгледа онаква, каква је хтела да буде. Но њену је вољу млитавила сањивост пути и давала свим њеним одлукама неку љупку попустљивост. Па опет је и поред те дражесне малаксалости знала да буде жива и одсечна, – тада је изгледало, да се мало разбудила, обично је то бивало у дане, кад није било сунца... У њеном срцу није било злобе, чак ни оне толико хваљене злобе женске духовитости. Да није било њене плахости, осећаја достојанства и поно-

ситости те неког јужњачког реализма у просуђивању, она би била и сувише мекана жена. Овако је она била свакако најдушевније биће удахњено у масјсторски исклесане облике тела – које сам ја љубио.

»Ова ће љубав бати сласт« – тако сам намислио. И она ништа друго и није била.

Могао бих се заклету, да нас је спојила само безумна жеља за слашћу, коју је у нама подјаривао – Јадран. Да није било његове песме, можда не би моја помахниталост била онолика, ни опојност потпуна, ни моја жеља за испитивањем тако свирепа. Ах, како ја лажем! Зар је та песма била крива? Има ли ту уопће какве кривице?

Они су дани били ипак најбожанственији из моје младости, – шта мари што сам ту младост убијао лажју једног неискреног одношаја. А можда и није био тако неискрен, можда је то било оно право. Било је часака, кад сам држао да волим Марију зато, што горим од жеље за њеним миловањем. Брзо сам искушао то уверење. Помислио сам на брак с њоме и – праснуо сам у смех, хе, видео сам, како се договарамо једног јутра гледе стана и других кућних трица... О, не, ја ћу поћи даље, Маријо, а ту где смо, уграбићемо ми наше тренутке! Четрнаест дана имао сам времена, толико сам одлучио жртвовати, да успем у том како бих је сасвим разоружао или – здрмао, како сам ја свој љубави нападај називао. Опет велим, помогла ми је у том песма Јадрана, неуморна и слатко-кобна за љубавнике.

Ту смо песму слушали свагда, кудгог смо одлазили заједно...

Чули смо је, кад смо рано изјутра – па и онда, кад је ујак бивао с нама, (што нам је он сметао). – кад смо рано изјутра полазили на шетњу стрмином у Бакарац – – моје су магле лебдиле по мору и ја сам сав занешен причао о њима, о како причао..., тако, да су ме Маријине велике очи с удивљењем посматрале... и све више и више посматрале и све пажљивије и све плашљивије... Гледали смо заједно те маглице и плаву лепоту јутра, а ја сам говорио жарко о жељама за слободним човеком, које су свршавале далеко тамо на отоцима... И удубљивао сам своје погледе у Маријине зенице, које су се пред њима хтеле брзо сакрити испод трепавица...

Чули смо је, кад смо пред подне седели на нашем жалу, чули смо је где гргољи испод нас и шири се мирисна и јечи победнички у јари преко пучине... Тад сам говорио Марији о вечној лепоти

младости, о краткоћи живота и његовој тузи и о дужности, да га изживимо јако и страсно. Питао сам је, сав смушен од шумора властитих речи и од њезине близине, питао сам је тихо, да ли осећа, како говорим истину... Марија је ћутала и само очекивала да продужим, ћутала је и погледом лутала у даљинама.

Чули смо је, кад смо за дугих и поподневних разговора и ћутања о милим стварима и о љубави осећали, како се њени тонови лију међу жеженим и златним, у хиљаду боја расцвалим облацима на западу, иза којих је тонуло сунце... У те сам часове говорио о световима, који се стварају у облацима, незнатим световима, по којима је проводич само љубав... И хватао сам Марију за руке, које су дрхтале...

Чули смо је, где шушти у звездама за полубелих ноћи, кад је наш чамац лагано секао површине црне и мирисаве воде, у којој су се купала светла... за ноћи, које су биле пуне раскоша снова и тишина... Тад сам остављао весла и причао лаке, кратке приче и песме о чару велике среће љубавничке, причао па напречац прекидао задње акорде... А на растанку пред кућом узимао сам руку Маријину и подуже остављао моје нажарене усне на њеним жилама, кроз које су струјале грознице...

Чули смо ју, ту разблудну песму живота, у вреви на лађи и на пристаништима оближњих купалишта, где смо долазили на излете... Ја сам ту, међу елегантним женама шаптао Марији пригушено, да нијадна нема такав поглед, такво тело и таково срце, ко она. Ту међу светом, кад би пролазили и кад није могла никуд да побегне, ту сам јој говорио речи, које су палиле јаче него тарац, који се топио од јаре... ту међу светом пало је моје прво очитовање... а Марија се стресла и само заћутала... Били смо у једном перивоју у Опатији, у њему су бесно вриштали пеани наше песме... а Марија се хватала за слепочице...

Други дан сам дошао к њој, по одласку ујакову. Још добро памтим њено бледило и заповеднички: Идите! Но одмах сам био на чисто, да се она бори, а не презире, не одбацује и лепо сам унапред спремио одговор, као што сам уопће све удешавао, и вожњу на барци и моје речи и све друго, удешавао према приликама, према расположењу. После сваког састанка и сваке шетње правио сам према обичају код куће закључни рачун и избирао помно и лукаво средства за далње успехе. Тако сам и овај пут знао, што треба учинити. Застадох мало на вратима и запиљим безнадно свој по-

глед у њене очи... па затим пређох лаганим кораком преко собе, гледајући је нетремице и узех је за руке, које су биле ледене. Уне-сох јој лице у лице и порошаптах нујно: зашто ме терате, кад сам Ваш?... Хе, добро је било одмерено, јер се Марија сва тресла и ни-је могла да узмакне, био сам је здрмао, ах, и крв се узбунила, сте-гла јој изнемогло срце, јер је целов, који сам јој утиснуо на усне, био дивљи... Па ипак, уверавам вас, нисам од њега осетио скоро никакове сласти, никаквог безграничног задовољства... посматрао сам и тад, како јој се заклапају очи, како јој трепећу трепавице, стежу се обрве, како дршће – одмеравао сам, што отприлике она сад осећа у мом наручају, а поред тога сам је даље љубио... Слост ових пољубаца бљутавила ми је свест, да ја то само глумим, прем-да би то исто тако учинио и у истину. Наједном сам осетио, да Марија постаје јако тешка, – беше ју ухватила несвестица. Поло-жих је на софу и при том откопчам хаљетак... Видео сам дојке и насмејао сам се... А она ме, кад је дошла к себи, молила усрднио да одем... Ма обична летња прича, мој господине, обична летња прича...

Сутра дан на жалу шапутао сам јој о победи, коју је однела љу-бав над нама обојима. Донео сам јој црвен цвет и наговорио је, да га метне на прса... Њена хипноза није попуштала... Марија је би-ла немоћна... ја сам је заглушивао речима које су збориле о срећи, о животу, о милоштама љубави, о подневу, о белим искрама и о давању до краја. Она је одбијала, рекла је, да смо деца и да нема смисла овако се обмањивати... Марија ме није љубила, али ју је омама крви и песма Јадрана нагнала да уђе у игру. Била се збуни-ла, одбијала је устима, моје речи, али је пустила да је љубим, час ме је гладила по коси... Одмах затим она би се поплашала, побле-дила, па затим кроз полусмех рекла свој смерни и стидљиви: иди-те, идите... Игра би брзо започињала изнова... Ја сам се показиивао озбиљан. Нисам се клео, али ме је све више напастовала же-ља, да пођем до краја... Четрнаест дана је имало скоро проћи, ни-сам могао дуго крзмати. Зато сам већ трећи дан, кад сам дуго љубио њену руку и осетио, како бриди крв по жилама, запитао за-грљивши је страствено, дахћући: кад ћеш ми допустити, да те по-сетим у постељи?... Тачно сам предвидео ужас, који јој је залио лице код тих речи, знао сам унапред да ће се истргнути од прене-ражења и полетит у супротни кут собе стењући и држећи руке према мени на обрану:

– Никада, никада – ускликнула је мукло, да би се спасила. Ах, била је уплашена као антилопа и трчала је по соби смушена, у језивој зебњи.

– Али ја ћу ипак доћи – рекао сам ја, са својом озбиљном маском, једва суздржавајући победнички осмех.

Овако уплашена, она је била нијдивнија...

Те ноћи ушао сам кроз прозор у њену собу. Испео сам се на веранду, па онда с њеног крова закрочио на прозор. Ујак се негде доле, на обали картао. Било је сасвим тамно – понео сам, сећам се, као прави злочинац и цепну електричну светиљку, да ме Марија препозна и да не виче. Срце ми је страшно лупало, у том сам уживао. Сео сам на њен кревет, ухватио њену руку и стиснуо је чврсто, а кад са почела будити, пришапнуо сам јој да се не боји, јер да сам то ја... Чудио сам се, да сам посве хладан. Узбудио сам се тек онда, кад је Марија прогледала сасвим и почела ме тихо и усрдао молити, да је не дирам. Молила ме је дуго, дуго да одем. То би било племенито, рекао сам. И комично, додао сад одмах.. Она ме је тако постојано молила, знао сам да је била у бунилу, знао сам да ме не љуби, да ми се не предаје сва... да је то само због лета и песме... Или је можда оно право? Ђаво би знао... Уосталом зар није доста то, што је у мојој власти? Зар није главно већ прошло, главно за мене, лепота тренутака, у којима сам је завађао? Како би било да одем, помислио сам, и попустио ланац стискаја око њене руке. Но онда сам је замислио опет сутрадан на жалу... мирисаву од мора и до сад недокучиву... Одиста, сутрадан би се њен поглед сасвим другачије зауставио на мени... Осећао сам ону топлу интимност, која везује и кроз мржњу мушкарца и жену, чија су се тела сјединила. Сагнуо сам се Марији и потиражио њене усне. Хоћу ли отићи, – још сам једном помислио, осетивши хладноћу пољупца. Учинио ми се да се онесвестила. Упалих светиљку и видех очи њене разрогачене у ужасу. То се она боји свога тела – насмешио сам се ја, заметивши уједно како се њене ноге лагано тресу под покривачем... Збацио сам га бесно и у помама страсти зарио сам прсте у њене тешке косе – – –

А у самој екстази пути распараила ми је страст моја злосретна мисао вечито будног мозга: што сам ја сад овој девојци, која се свија од загрљаја, да ли само један окрутни мушкарац или ипак – љубавник? Како јако, како дубоко у души стиди се она и гнуша

мене... – и да ли ме је већ почела мрзети – и шта је то све, јесам ли ја освајач? То ми откриће није било мило...

Кад се бес пути мало смирио, ја сам лежећи поред најлепшег тела осетио празнину – – – али неисказану празнину душе, која се није давала и која није ништа добила. Кад сам отетурао с њене постеле, оставивши је премрелу, ућугалу, несталу и провукао се кроз прозор – разблудна летња ноћ певала је око мене. Бацио сам се у траву и загледао се у белу ноћ. О, како сам био тужан, како сам узалудно чекао кликтање победе у себи. Само је ужаретни мозак грозничаво радио. Почео сам размишљати о судбини; хватао сам крајеве мисли, које су излазиле на површину свести из талоба душе и видео сам, како се њихов танки савијутак миче, на најмањи додир ветра изнутра. Од тих малих жилица зависио је и тај тренут... Оћутио сам се као ишибан, испрескакан, нечија презрена играчка и насмешио сам се горко, угледавши се поновно у машти, гдје силазим силан са крша с вером у слободног човека заметнутог у мени...

Још сам у ноздрвама имао мирис Маријине косе и окупане женске коже, још су ми горели образи и цело тело, још сам у пуној тишини летње ноћи наслућивао њено дисање, а већ сам препознавао беду тога тренутка. Наравно, на крају сам се насмејао. Да живи сласт – шаптао сам да се обманем у ноћ и са сладострашћу пио слани лахор мора.

Од умора је било ваљда, што више нисам чуо песму старог Јадрана...

Сутрадан смо се опет нашли на нашем жалу, – Марија ме је гледала са крајном збуњеношћу и страхом. Ништа ми није знала рећи, ништа... Опазио сам у њеном погледу буђење, и све јасније поимање. Ја сам се смејао. Марија ме је гледала све чудније – видела је ваљда, да је туђег човека пустила к себи... И премда је сунце пржило, она је пала на песак и почела да се свија од плача... а ја, ја се нисам усудио прићи ближе, јер ми је пут препречила моја превара...

Тог дана је пала киша и бура се разбеснила... Почео сам да се гризем... долазио сам Марији и ужасно се радовао, што је ујак био с нама. Покушао сам да лажем и да задржим обману, но кад сам упео да причам моју индијску причу о умирању, Марија се реско насмејала. А тај смех је разорно зајечао по празнинама моје душе.

За два дана, кад се разведрило, отишли су у Трст. Ухватио сам

на час Марију насамом. Она ми је рекла болно: Ви ваљда знате да нас ништа не веже. Немојте покушавати, да ми се јављате... Бура је разнела ружан сан...

Дошавши кући, ја сам хтео да слегнем раменима и звиждао сам. Претргло се.

После шест година писао сам у очају Марији. То је било онда, кад сам почео ускрисивати повест... Нисам добио одговора... Почеле су велике самоће, и од онда трају, трају, трају ---

Киша се утихла и сад се у тишини собе чуло само како су ретке капи типкале по прозору -----

Вилић је седео у наслоњачу главе погнуте напред, лактима чврсто удупрт о наслон наслоњаче. Седио је тако, као да на врату носи неки непријатан, гломазан, терет. Његове јаке, мишићаве ноге биле су грчевито утиснуте под столац, а прсти руку свинути у коштац, који се једва приметљиво ломио. Очи су његове гледале некуд далеко, као да није био у соби; за време, док је Јаков Матијевић говорио, оне су више пута страшно блеснуле и тад би се тело још више згурило, као у грабежљивца, који се спрема заскочити на жртву. Истодобно стиснуле би се Вилићу усне, зуби загризли у бркове, боре на страни очију затитрале, а цела глава би се лагано затресла, као да краљежњаци више не држе. Као кроз маглу, – а и била је соба тако пуна дима, да су обојица посивели, – као кроз маглу слушао је он дошљакове речи, а пред њим је сваки час искрсавао један усправан и достојанствен лик, не сплашен, као што је овај говорио, него миран и упорно ћутљив... Онда би се опет враћао натраг к приповедању, кад је онај почео дрско. Кадгод је странац споменуо име Маријино, Вилић је осетио бол. Хтео је више пута скочити и бацити тог човјека кроз прозор, но сустегнуо се крајњим напрезањем воље и наставио слушати. Искрсао би опет лик њен, дошла би магла са озбиљном и ћутљивом сценом, његовом жемом Маријом. У један трен учини му се необично чудновато, да ње нема ту, – живци су му играли и морао је отирати зној са чела... Што ја уопће слушам тог човјека, што он то мени приповеда? Бивао је нестрпљив и опет се савладао да саслуша до краја заводника. О, зашто то није хтео чути из уста Маријиних? Бескорисност двомесечне непрекидне патње крила се у његово кајање и бојазан, све већа бојазан, да није можда коначно проиграо срећу.

Кад је онај свршио и клонуло упао у наслоњач, упита Вилић:

– Јесте ли готови, господине?

Но Јаков Магијевић је ћутао. Изгледало је опет, да је врло уморан, притискао је слепочице, затворио очи и мртво опустео руке.

У соби се таласао дим, чије су густе пруге лежале преко собе и чиниле, да ствари изгледају сањиве. Светиљка је шкиљила, а из кутова су зјапиле сене. Са бронце Kosciuszka и Beethovena нестало је сјаја и све је покућство у соби било старо.

– Јесте ли већ свршили, гоподине? – питао је Вилић кроз мутну тишину.

Странац се тргну и поглета Вилића. Сад су засјале и његове очи, а полупрезрив смешак завинуо је крајеве њигових усана. Он пребаци ногу преко ноге и обухвати колено руком, зањиха се латано и отпоче сухо и подмешљиво:

– После седам година састала се Марија с човеком, кога је одиста љубила. Рекла ми је то пре годину дана, кад сам је случајно нашао у Münchenу. Онда више није било у њој хипнозе из двадесете године. Гледала је трезно и јасно у свет, а живот је сматрала дужношћу, не игром и нечим, што је ваљало задобити. Била је још лепша, са својом окамењеном лепотом и стеченом живошћу. Била је чврста, јака, одлучна жена, кад сам је изнова састао. О, кад би ме могла љубити, – помислио сам и покушао наивно, – сад већ сам свим наивно, – да обновим старе везе; та она ми је могла помоћи живети, могла ме је вратити људима. Насмејала се, кад сам јој то споменуо, иако врло обазриво насмејала. Рекла ми је, да има неког, кога свом снагом срца жели за мужа.

– Пријатељу, надам се сигурно, да ћу бити сретна... Није имала времена од властите среће, да расуђује моју потиштеност. Отишао сам даље... А кад сам се вратио у домовину, чуо сам за њену свадбу. Чуо сам (и ту његов глас дође опор и једак) да је доспела у руке једном робу –

Вилић је скочио и ударио по столу.

– Даље не требате говорити, господине...

– Доспела у руке једном робу – упорно и још подсмешљивије је наставио странац, – робу, у чијим је жилаима текла надута крв мушкарачке бахатости, ма како сакривена за велико човекољубље. Тешко је додуше праштати, то знам, јер смо сви раздрти халакастим пригртањем за себе. Ја мислим, да се може тражити од човека, који поштено љуби, свет и живот...

– У зао час ми рече Марија да је крива... – простење Вилић, разумевајући.

– Хтела је да пође чиста на брачну постељу, – завиче бесно Јаков Матијевић. – Хтела је да сагори и само сећање на своју заблуду у чистилишту вашег опраштања, није хтела, да вам дође у загрљај с тајном, која ју је одалечавала од вас, хтела је да одагна последњу сену неискрености. О, зар нисте ви видели, да је то била једна већ неженска тежња за потпуном искреношћу, једно неограничено поверење жене, која већ зна, да ли истинито љуби...

– А пошто сте ви дошли господине – запита Вилић узбуђено, а столац је под њим зајаукнуо – зар да надоместите некаквог кућног проповедника? Или сте можда дошли, да измолите милост за Марију? Је ли вас угризла савест, па хоћете да поправљате несрећу? То је узалудан труд, господине. Јер ја сам Марији опростио већ дуго, разумијте, већ оног часа, кад сам побегао из брачне собе. И због тога ви нисте требали долазити... најзад ви сте учинили бар своју дужност и нека вам буде...

– Дужност? Ви можда у вашој наивности мислите, да ја овом исповешћу окајавам некакав свој грех?... Ах, како се ви дубоко вратите! Људи ме већ сад одбацују; немам другог пута, него да се вратим самом себи. Ово сам ја дошао к вама, јер сам осетио дужност према себи, да се сукобим с вама ради неправде, коју сте починили вашој жени. Но ни мало се ја не кајем због тога, што изгледам ту као неки тобожњи, узрочник ваше несреће. Тко зна, можда и јесам. Ипак, прави бацил је у вама... Што се мене тиче, брзо ћу заборавити, да сам уопће разговарао с вама, – ви се мене не тичете више; ја сам свој посао обавио за свој рачун...

Јаков Матијевић је ненадано заћутао; ни Вилић није ништа рекао. Но у њиховим очима заблеснуло је прикривено непријатељство, кад су им се погледи састали, – и један и други разумевали су се врло добро. Обадвојица су знали, да је судбина врло чудним и заобилазним путем саставила њихове животе и да, на крају крајева, они немају за што да се међусобно окривљују, тим више, што ће се и сад врло брзо разминути. Па ипак су били непријатељи; сваки је од њих гледао свој живот пред собом. Један са непотпуним и тужним одрицањем, а други са надом, која је била јако скршена и не сасвим млада. Сваки је од њих дуговао другоме дуг, који се не може више вратити. У њиховом ћутању било је разрачунавања, премда су знали, да је оно бескорисно. Вилић је ипак био

онај, који је упорно чекао живот, а странац га је помало потцењивао: нису се дакле могли судартти.

– Даћете упрегнути коње за 4 сата... Треба да стигнем на воз – рекао је странац после одуже станке, уставши и зауставивши се код прозора. А Марији не требате говорити ништа о овом, да сам био овде. Ни о причи немојте говорити ништа. Сад сте чули повест неких младих дана Маријиних. Исприповедао сам вам их, да видим што сте. Нисте лош човек, – добро је да нисам причу другачије удесио...

Вилић се трже из своје замишљености.

– Другачије удесио? – упита он неразумевајући.

Странац се наједном засмеја гласно и злобно (а као да поста веселији).

– Па да, дакако, другачије удесио – ускликну он. – Шта се ви томе чудите? Уосталом ја сам мал не заборавио, да смо ми врло различитог темперамента. Ха... кажите ви мени, драги господине, што би ме могло пречити да ја дођем овако к вама – обрачунавати, али да сам услед неке моје вољице узео на се маску сасвим десетог човдка. Ха? Шта би мене могло у том запречити? Самилост ни страх никако не, јер ја се слабо бојим кога и немам шта изгубити... Ви међутим можете и да се побојите мене... јер ... јер, знате ли ви сасвим сигурно, да ли ја нисам вама цело ово време – лагао...

Вилић га погледа расколичених очију.

– Хахаха... кесио се Јаков Матијевић. Ето узмите случај, да није ни мало истина, да сам ја тако Марију... хм, завео, као што сам вам то приказао... Хе, можда се то десило тако, да ме је она лудо волила, – а ја и њу... хе, а ово да је само – приповетка... и да нитко више не може Марију онако поседовати, као што сам је ја поседовао... Можда није истина, да нас је смела песма са Јадрана, него да смо водили праву и дубоку љубав... Шта знате ви о том, да Марија није хтела полудити, кад сам ја одлазио с мора... хехе, и о том, да вас она није хтела преварити својом исповешћу и да вас ја нисам сад или пре преварио... И можда ја хоћу (он се смејао из свег гласа) да вам уклепам... да вам уклепам жену, која је још моја...

– Напоље – зарикнуо је наједном Вилић и очајном бесу и ударио тешком шаком по столићу за духан, који се сломи на пола, а цигарете прснуше на све стране. Велике његове очи искочиле су, жиле набрекле... – нешто црно почело је да се таласа пред очима.

Зајапурен, тресући се сав стајао је на два корка пред странцем и захроптао још једном:

– Напоље – –

Али он је остао миран; подбочио се на прозор и гледао непомично у згрчену атлетску фигуру Вилићеву. Није се више смејао, умирио се сасвим и опет га је облила уморност као пре. Стресао се, уздахнуо, рекао тихо (а чинило се, као да сасвим други човек говори):

– Добро, добро... идем ја. Што не бих ишао. Не схваћам само, зашто сте се ви разљутили сада. Ја сам то рекао само онако... и... онда...

Ту се он замисли малко и као да хтеде нешто рећи. Онда само одмахну руком и кимну на поздрав Вилићу:

– Идем ја... Збогом.

Тешким корацима, као да је на њем мокра одећа, пође он према излазу, а по шкрипању стуба чинило се као да то нетко иде с поткованим чизмама. Вилић је гледао за њим, како се уморно успиње. А онда се срушио на столац крај прозора, отворивши га, и погледао у небо. – –

Ноћ је била побелила од зоре, а киша више није падала. У перивоју ћутале су поклопљене од кише, мокре гране дрвећа. Цвеће је било сасвим мртво, утучено, без боје. Но сене су брзо измицале, светлост је жарила, свежина је омамљивала. Наједном се пробуди негде шева и јутро оживе. Нетко је горе, од служинчади био већ на ногалма, чули су се мукли кораци. Велики пас трчао је преко алеје. У даљини је засекла секира у дрво. А на истоку је жарило све јаче.

Дуго је седео Вилић уз отворен прозор. Кроз свој бол поимао је бољи свет. Онда су негде лупила врата и он се тргнуо и истрчао на двор у штале.

Наредио је да се спреме две кочије. Једна, мала за Јакова Матијевића, који иде на воз. А друга, она црна велика, ићи ће по госпођу.

– По госпођу ћеш ићи, разумеш ли, дрмао је он за раме буновног кочијаша, – по госпођу ћеш ићи, по госпођу, – рекао му је десет пута и дуго још остао, да упуту кочијаша, како ће све то да удеси...

Владимир Велмар-Јанковић

АУТОБИОГРАФИЈА

Било ми је четири и по годитне, кад сам веселим детињим очима прогледао у овај наш двадесети век, који толико волим, јер је мучнији и тежи од свих досадањих по силовитом тапкању земаљске судбине – вештице.

Чини се, да сам снагу за живот црпао из жилаве крви мојих тврдокорних пређа, бановачких и славонских крајишника, – јер су ме честе болести моје младости истрзале до душе, али ме нису могле да оборе. Допустиле су чак, да моје детињство буде велика једна страст за крепком, лудом игром, за непрекидними радосним умарањем у сјајне, безбригом раскошне дане...

Али већ са дванаест година дошао је мрак и надвио се над моје часове. Случаји или тако нешто више – загонетно – у човечјем животу, бацио ме је међу зидине пештанског »хрватског« завода, где се мој поглед прерано уозбиљио и где сам се за, шест година научио крвно мрзети ситну и крупну тиранију, националну, друштвену и личну.

Застрашен, почео сам се закопавати у себе и враћао сам се све мрачнији у очински дом вараждинског српског свештеника. У суморним данима многоврских криза осећао сам све јаче, како са сваким даљим хоризонтом силазе на мене тежине света. Још млад, знао сам поновити искрено, ако и врло плашљиво и смућено питања, којима је сакривен и болан смисао био: има ли живот циља?

Но већ од порода, изгледа, преко свег пубертетског песимизма, нешто у мени решило је сва та питања у корист живота, насмејаног или крвавог, свеједно. То нешто здрмало ме је из болесне апатије, кад сам једног дана у осамнаестој години размишљао, седећи на отвореном прозору пештанског завода: на коју страну да сиђем сада, на ову – у собу, или на ону – стрмоглавце низ спрат...

Сишао сам с ове стране и то је било одсудно. Пренуо сам се из оловног сна, у који су ме бациле опасне сенке мојег буновог младог мистицизма. Почео сам грозничаво радити на себи; ваљало је спасити тело и доћи до светлије свести о себи. И одмах, на почетку тог убрзаног посла, ја сам јасно спознао, – и та спознаја,

осећао сам, давнашња је била у мени,—: да је на свету Човек и у њем његова Душа, створена болом...

Њега тражим, одонда у себи и око себе постојаним, напрегнутим тражењем —————

— Рат ме није премлатио у стрељачком јарку, него ми је само преорао душу својим дубоким одјелним лемешем, оним, којим је прелазео преко срца милијуна... Дошла су велика и судбоносна питања... и свако се устремило пред човеком, исцерило се и сасуло отров културне скепсе на застрашену душу, свинуло је и истегло у тетиву досад једва познатог очаја...

Но изгледа, да се живети мора и према томе да се мора и веровати. То је тако овде код нас, на земљи. Чак и у овом нашем веку, после свега, ја имам своје сигурне радости, што живим у доба, кад се може дубље загледати у утробу земље и болније осетити притисак »жозмичног свеузрочја«. Не жалим за срећом пређашњих мирних векова, завидим само будућим нараштајима, који ће моћи још брже да живе од нас садашњичара...

А моја тражења (успут сам свршио право и дотерао до државне службе) биљежим тако на неке странице. Све су то уломци осећаја једног примитивног барбарског срца са словенског југа, и потези упорног пера, којему сирова, широка динамика целог живота његове околине не да да сталози речи у средене облике уморних западних естетичких идеала, заточених у књижевној традицији...

Мислим, да су књиге писане зато да спајају људе па зато је што се тиче ових страница које пуштам у свет, моја највиша амбиција у томе, да ми се две – три од њих врате на танким концима, којима су везане за мене, па да ми кажу:

»Једно нас је срце заметило, само је малко задрхтало и рекло нам је, да смо на час биле његове... То смо ти дошле рећи...«

Марко Радуловић

„ЧОВЕК У КЊИЗИ“

– „Светла у ноћи“ Владимира Велмар-Јанковића –

Владимир Велмар Јанковић припада плејади заборављених писаца који су се огласили у књижевности током прве половине двадесетог века. Велики број интелектуалаца, књижевника и философа који су били стваралачки активни и учествовали у обликовању међуратне културне епохе, после Другог светског рата, хотимично је изостављан из књижевноисторијских проучавања. Управо због тога историја српске књижевности нема потпуну слику међуратног периода у нашој књижевности. Тек у скорије време сведоци смо напора тумача да, кроз објективно књижевно-теоријско вредновање пређутаних писаца, пруже свеобухватнију и потпунију представу периода српског модернизма.

Владимир Велмар-Јанковић (1895–1976) био је драмски писац, есејиста, приповедач, романописац. У периоду између два светска рата радио је у Министарству просвете. Сарађивао је у многим значајним часописима и новинама: *Српски књижевни гласник*, *Мисао*, *Савременик*, *Књижевни јуџ*, *Југословенска њива*, *XX век*, *Нова смена*, *Политика*, *Време*, *Реч*... Био је оснивач и уредника часописа *Нови видици*. Због учествовања у Влади народног спаса Милана Недића, као помоћник министра просвете и вера Велибора Јонића, после Другог светског рата проглашен је народним непријатељом. (Велмар-Јанковић 2006) Сходно томе, његово дело је потонуло у хотимичан заборав. Ово је разлог због чега о овом значајном културном прагаоцу нема пуно књижевно-историјских студија.

Иако недовољно, о Велмар-Јанковићу као драмском писцу, есејисти и културном посленику, ипак је писано (Марић 2012а; Марић 2012б). Са друге стране, његов приповедачки опус знатно мање је проучаван, те је остао готово неосветљен, иако се састоји из две дуге новеле, једне збирке приповедака и недовршеног романа.

Збирка *Светла у ноћи* (Велмар-Јанковић 1920) састављена је из две обимне приповетке („Тајна беле искре“; „Жене и зеле-

ни смех“) и краћег, поетски обојеног, аутобиографског записа. Реч је о психолошким приповеткама које су усредсређене на унутрашњи живот јунака. Поглед приповедача не усмерава се на спољашње сензације и догађаје већ на утиске које они производе на духовни живот човека и последицама које остављају на његову личност.

Заједничка особина ових приповедака јесте настојање да се готово сваки јунак представи у дубинској перспективи. Уместо крокија, Велмар-Јанковић покушава да оцрта духовни портрет својих ликова. Стваралачко актуелизовање психологије књижевних јунака, давање предности унутрашњој стварности човековог живота над спољним сензацијама и догађајима јесу битне одлике поетике овог приповедача. Оно што је њему страно јесте изношење догађаја ради пуког ефекта са једне стране, односно објективно излагање чињеница без њиховог одраза и утицаја на свест и карактер јунака, са друге стране. Другим речима, Велмар-Јанковићу је одбојан фелтонистички манир у приповедању. Управо због тога он не прихвата као уметнички успеле приповетке Вељка Петровића о чему пише у есеју „Глосе о људима и делима“: „Смета и одбија у тој уметности [приповеткама Вељка Петровића – прим. М.Р.] њено фелтонско и анегдотско обележје, карактер репортаже и избегавање психологије. Не задовољава општи план на којем се та уметност развија, план првенствено површински, који не подржава везу и не продубљује перспективу са дубљом, суштинском стварношћу. Смета конструисана и посредна, намерна или преузета објективација слике живота, која декомпозира јединство стваралачког доживљаја. Смета недостатак атмосфере затвореног круга живота...“ (Велмар-Јанковић 2006: 114)

Велмар-Јанковић као приповедач сматра да се психолошки лик најпотпуније оцртава онда када човек говори сам о себи. Овакво убеђење кореспондира са психотерапеутским методама у којима се пацијент поверава терапеуту. Велмар-Јанковићев поступак у збирци „Светла у ноћи“ постаје разумљив када се осветли његовим каснијим стручним ангажовањем у психологији и психијатрији.¹ Наратор ових новела доводи своје јунаке у граничне ситуације у којима они бивају подстакнути да проговоре о себи. У том смислу посебно је илустративна сцена, у којој је садржан главни приповедни ток „Тајне беле искре“, где

се Јаков Матијевић, једне кишне ноћи, „исповеда“ поседнику Вилићу у његовој соби.

Управо из жеље да се спозна човек, налазимо у Велмар-Јанковићевим приповеткама као доминантан поступак – исповедање. У приповедању овог писца свезнајући наратор радо се повлачи пред гласом самог јунака. Хаманов парадокс: „Говори да бих те видео“ Велмар-Јанковић реализује кроз дуге монолошке деонице својих ликова. „Исповедање“ јунака поприма различите форме: једном се оно одвија као дијалог; други пут га налазимо у форми опроштајног писма; понекад је читава приповетка исприповедана из првог лица, као говор једног од ликова. Оно што је важно уочити јесте да и када су искази јунака дати претежно у монолошкој форми, они су увек плод дијалогске свести, јер настају као обраћање другоме, па отуда говорник често настоји да антиципира реакције својих слушалаца, чак и кад они нису непосредно присутни, и да их предупреди: „Ви *можете рећи*, да сам ја сувише склон болећивој осећајности, *можда ћеште приметити*, да сам помало меланхолик, – но кад би то било, ви бисте и онда врло мало знали о мени, а свакако мање од оног, што ја знам о вама...“ (Јаков Матијевић поседнику Вилићу); „У часове, кад ме је оставила сва моја млада себичност, горда себичност гажења и јурења напред у живот, у те ретке часове пало ми је на ум најнеразумљивије питање: зашто ти мене мајко, тако страшно, тако прекоживотно волиш? Пст, нико нема чути ово питање, никакав смех на наивника не сме пасти због њега. Где су они, који хоће да се смеју због овога? Где су они, који ће ми дати одговора на питање? Ја га нисам нашао, премда је мој ум прешао истанчане путање и зашао дубоко, својом снагом, у векове, далеко још тамо у животињу и у тајну прошлост човекову.“ (Велмар-Јанковић 1920) [Курзив – М. Р.]

Изразити себе говором и остварити везу са другим бићем представља једну од основних карактеристика писане уметности, која се тако јавља као особен дијалог. Дијалог не само као књижевна форма већ као модус постојања на коме почива заједница између људи, лежи у самој основи поезике Велмар-Јанковића: „Књиге (су) писане зато да спајају људе“ (Велмар-Јанковић 1920: 189)

Обе приповетке из збирке „Светла у ноћи“ одигравају се као исповедање. У „Белој искри“ реч је о дугачком монологу којим

Јаков Матијевић открива поседнику Вилићу ствари које могу допринети разрешењу његове ситуације са женом, док у исто време полаже рачун о сопственом животу. У приповетки „Жене и зелени смех“ реч је о двоструком исповедању. Једно представља глас наратора и јунака – приповетка је написана у првом лицу – који проговара ноћ пред напуштање породичног дома. Другим речима, ради се о граничној ситуацији где јунак сумира досадашњи живот, али у исто време описује конкретан догађај из недалеке прошлости који га је нагнао на коначан одлазак. Другу исповест представља опроштајно писмо Карла Бардолфа писано у ноћи пре самоубиства, мотивисано жељом да се наратору разјасни однос са његовом сестром, али у коме се такође сумира сопствени живот. Ово представља другу граничну ситуацију из које се приповедање обликује. Обе новелама заједничко је то што су се главни догађаји одиграли пре почетка говора о њима, те се јављају само посредовањем и тумачењем јунака. „Тајна беле искре“ и „Жене и зелени смех“ јесу статичне приче: догађања у њима вреде тек онолико колико су оставила трага на душевни живот јунака, те се управо тако и јављају – кроз говор ликова о њима пошто су завршени. Са становишта композиције догађаји представљају подстицај да се казивање широко развије и надиђе сопствени повод, прерастајући у приповедање о свету уопште. Тако су у дугим исповедним пасажима присутни есејистички елементи. Наиме, иако је дијалог у овим новелама мотивисан јунаковом потребом да каже нешто о конкретном догађају од важности за радњу, иако је у функцији покретања и разрешења фабуле, он никада није праволинијски, већ је прожет дигресијама које са радњом немају непосредне везе и, осим што имају за циљ да поближе осветле природу јунака, представљају истовремено опште мисли о култури и цивилизацији. Владимир Велмар-Јанковић био је плодан есејиста, стога је природно што његове приповетке носе печат таквог његовог мисаоног ангажовања, које у њима представља знак модерности.

Монолог је у функцији осликавања психолошких стања, односно начин портретисања карактера. Преплитањем индивидуалних перспектива гради се потпунија слика сваког јунака. У Велмар-Јанковићевим приповеткама не налазимо оштру етичку поларизацију ликова, већ је њихово деловање производ хетеро-

гених мотива и разнородних стања свести. Отуда код њега и нема изразито негативних карактера. Сваки од јунака носи у себи патњу из ранијег живота која је детерминисала његов лик у садашњости. На први поглед негативни јунаци какви су Јаков Матијевић и Карло Бардолф, успевај да се одупру празнини у себи и не подлежу јој сасвим. Матијевић помаже поседнику Вилићу да се помири са својом вереницом, док Карло Бардолф одолева искушењу да упропасти сестру Ивана Костића. Управо кроз њихове исповедно-монолошке деониче, читалац добија слику њиховог унутрашњег живота. Искази Јакова Матијевића и Карла Бардолфа представљају новост којом се суштински мења ситуација саговорника и читаоцу пружају нове информације о приповедном свету. При том су обојица тајанствени и непознати док не проговоре о себи. Јаков Матијевић долази једне ноћи, по препоруци, код поседника Вилића који о њему ништа не зна. У приповетки „Жене и зелени смех“ догађаји везани за Карла Бардолфа и утисак који он оставља такви су да наратора наводе на погрешно тумачење. Велмар-Јанковић пажљиво гради слику коју Бардолф оставља у нараторовој свести пре него што је деконструише и преобрази. Он то постиже тако што се служи елементима фантастичног жанра: „Био је вечито блед, није се никада смејао и још се мени онда учинило, да има рогове на глави. Како су моји живци у оно време били истргани, ја сам једног поподнева имао утисак, да сам те рогове заиста видео. У својим мислима утрчао сам у сестрину собу и нашао њих обоје тамо, где седе на дивану, а сестрина рука у његовој коси. Учинило ми се да он има јако густу косу и да удобно може да смеести под њу рогове, ако хоће, и занимљиво је то, да сам ја дуго држао, да је његова коса необично густа, премда је, како сам једном, на крају видео, Карло Бардолф имао врло ретку косу, шта више, он је на темену био и мало ћелав.“ (Велмар-Јанковић 1920: 92) Отуда откривање правога лика Карла Бардолфа и нараторово осећање блискости са њим после читања његовог опроштајног писма, снажније делују на читаоца.

Велмар-Јанковић се овде користи ефектом изневереног очекивања. Управо говор наратора и писмо Карла Бардолфа представљају два основна вида којим се посредује радња. У оба случаја догађаји од којих се фабула састоји излажу се тако што се истовремено тумаче из индивидуалне перспективе. Дијалогске

реплике љубавнице главног јунака, у којима она излаже историју свог првог брака, такође су грађене на овај начин. Наиме, док описује неки догађај из прошлости, јунак га истовремено тумачи и сведочи његову важност за формирање свог унутрашњег бића. Оно што мења представу о лику, у случају Карла Бардолфа, јесте управо његов говор о себи који је обликован у виду опроштајног писма. Пошто је прочитао то писмо, наратор више не осећа непријатељство према њему, већ блискост и сажаљење: „Но он се објаснио ето и постао ми пријатељем.“ (Велмар-Јанковић 1920: 176) Отуда ове приповетке донекле кореспондирају са структуром детективских прича. Наиме, као што се у њима догоди убиство чије неочекивано и изненађујуће решење излаже на самом крају детектив, тако је и у новелама Велмар-Јанковића догађај већ одигран, али се не зна све о њему, ни о јунацима који су били његови актери, као ни о последицама које је оставио за собом. Истина се казује кроз уста једног од ликова. Оно што ове приповетке јасно одваја од детективног романа, иако постоје извесна структурна поклапања, јесте чињеница да се Велмар-Јанковић користи мистеријом да би артикулисао истину да човек никада није онакав какав се споља приказује, већ да је сачињен од тананих душевних слојева који се могу само у ретким тренуцима назрети, никада потпуно спознати, али који представљају наговештај његовог правог лика. Отуда је детективски-психологизам у овим приповеткама усмерен на човекову унутрашњост, а не на сензационалне ефекте спољних догађаја. То је једна од аутопоетичких одредница Велмар-Јанковића као приповедача. Повезаност психолошких елемената и детективног жанра, остварена је на најупечатљивији начин у романима Достојевског, отуда се Велмар-Јанковић јавља као приповедач у његовој традицији.

Јунаци који се оглашавају дугим монолошким деоницама (Јаков Матијевић и Карл Бардолф) на формалном плану представљају нове приповедне инстанце у односу на главног наратора: свезнајућег у случају „Тајне беле искре“ и приповедача из првог лица у „Жене и зелени смех“. Реч је о људима изражене (само)свести која је усмерена на интроспекцију. Отуда њихови монолози представљају самоанализе богате сликама човекових психолошких стања и душевних расположења:

Ужасни понори зевају иза мојих речи, верујте, оне долазе из самоћа, у којима смо били насамо мој удес и ја, мој живи Ја, из самоћа у којима сам вешто испитивао мога заповедника, највештије што сам само могао и кад сам га заклињао, да ми каже што хоће са мном и кад сам се бесно рвао с њиме до кржаве пене на устима. Самоће грозне, и то не оне беспомоћне, кад је човек препуштен сушењу, пустим празнинама без воље и без страха, него оних самоћа у којима је вазда будна борба са властитим гресима и са слабостима и са – живцима. Те речи долазе из самоћа, кад сам се сукобљавао са сликом света, коју ми је насликала савесно измрцварена душа, кад сам сав повијен хтео да прислушкујем беснилу свих мојих нутрина, које су се таласале, ... кад сам се уходио. Дошло је тако сваки час нешто и уздрмало ме, све се у мени затресло, а ја сам пустио да хучи оркан по мени, и у исто време бележио сам са задњим преостатком разума – најунутарњијег себе. Хтео сам, да се нађем у крајњем напору мозга, тамо где почиње лудило. И свеђер сам наилазио на загонетку... све дубљу и замршенију загонетку... (Велмар-Јанковић 1920: 28)

За разлику од драма које су друштвено ангазоване, приповетке из „Светала у ноћи“ представљају, пре свега, покушај завиривања у психологију човека. Јунак је овде мање условљен друштвеним положајем и општом ситуацијом у култури, а више сопственим нагонима, веровањима, слабостима. Управо зато је и радња Велмар-Јанковићевих приповедака измештена из места великих збивања какви су градови. Атмосфера у њима је, пре свега, камерна. Радња „Беле искре“ одвија се на газдинском имању поседника Вилића, док се „Жене и зелени смех“ одиграва у неименованој варошици. У обе приповетке топоси у којима се збива приповедање јесу ноћ и унутрашњи простор. Јаков Матијевић се поседнику Вилићу исповеда у соби, једне кишне ноћи, и управо тај његов монолог представља главни ток приповедања. Такође кључни догађај између Јакова и супруге поседника Вилића десио се ноћу у њеној соби. Наратор и један од јунака „Жена и зеленог смеха“ Иван Костић своју исповест почиње управо у глуво доба ноћи пред коначни одлазак из по-

родичног дома. Други важан монологски ток приповетке представља опроштајно писмо Карла Бардолфа, писано у ноћ пре његовог самоубиства, када се одиграва и покушај самоубиства Иванове сестре.

Маска и бол

Исповести јунака представљају фрагменте који бацају делимичну светлост на њихове душе. Оне су мотивисане као унутрашња потреба ликова:

Ви видите, како се ја журим, како бесно летим, само да вам чим пре искажем све... не све, то је немогуће, него оно, што је најважније... јер ви ваљда опажете, да се и вама исповедам... морам, вама нарочито морам, је ће иначе за увек остати тајна међу нама..., да знате, како би ми вољко било при срцу, кад бих вас могао назвати пријатељем,... зато, само зато, хтео бих да вам се безгранично поверим. Ја сам додуше предузео још пре, да ћу се свладати и у том, на жалост, моја воља одавно већ није гвоздена; лако ју савијем... Читавог свог живота носим две напасти, које је неки зловни ђаво засадио у мене. Једна је, да сам се до краја зажелио познати и да сам имао за то луду и комичну страст; а друга је, што ево имам потребу да се `исказујем сав`, све док се може... о, има ли томе граница? (Велмар-Јанковић 1920: 35)

Из интроспекције јавља се појам маске који проистиче из настојања јунака Велмар-Јанковићевих приповедака да сагледају суштину испод привида. Он је и у вези са приповедачким поступком којим овај аутор настоји да открије човека иза спољних манифестација, односно да речима на тренутак осветли скривене нивое људског бића. Маска је истовремено и елемент приповедања и аутопостички знак:

Видите, господине Вилићу, човек је по својој спољашњости вечита маска и то дрвена једноставна маска. У нама се догађају страховите промене, разни врагови и богови излазе из подземља наше душе и стварају чуда из нас, а ми вечито остајемо по спољашњости исти, мислим, имамо исту човечју маску. Ето, ја сад врло безбри-

жно чаврљам с вама премда осећам, да у мени није све тако безазлено и премда знам, да ми, – како да кажем, – да ми имамо неких обрачуна један с другим. Ја чаврљам, премда бих желео, да говорим сухо и озбиљно... И кад то хоћу да протумачим, ову подвојеност, то нехотично лицемерје, ја тад мислим, мислим, сађем брзо до првих узрока па се брзо и запетљам у узроке и последице, а на концу уздахнем и кажем утучено: човек је загонетка. (Велмар-Јанковић 1920: 22)

Свест о недокучивости људског бића одговара добро познатом Његошевом стиху: „Тајна чојку, човјек је највиша“. Међутим и у Његошевом путописном запису имамо директно помињање маске: „Свијет је позориште смијешно на којему се треба у различитим и свакобројним маскама показивати. Данашњи вијек (у свијету) фабрицира људе људском мајсторијом и лукавством као што се фабрицира брилијант његовим прахом. Стога се човјек данас у свијету цијени по начину брилијанта, тј. што има више лица (фација) човјек и брилијант, то је скупљи. Видимо из овога, драги Србине, како страшно људи у просвештенију напредују, само што им се лице натраг окренуло те назад гледају.“ (Петровић Његош 1961: 50) Лицемерје је код Његоша повезано са прогресом и недвосмислено везано за световну цивилизацију која не рађа личности, већ производи лица. Овакав поглед произлази из сукоба западне и источне цивилизације који се у овом песнику одвијао. Занимљиво је да се, иако је Његошев увид морао бити близак Велмар-Јанковићу као друштвеном мислиоцу и његовим погледима на супротстављеност западне цивилизације и словенске културе, у приповеткама Велмар-Јанковића маска уводи само као психолошки ентитет, да би илустровала дубљу антрополошку лицемерност човека, без икаквих етичких конотација, а поготово културно-идеолошких. Ово је још један знак да приповетке из „Светала у ноћи“ немају друштвено-идеолошки потенцијал какав имају драме овог писца, већ се њихова радња одвија, пре свега, у сферама егзистенцијалног. И „Тајна беле искре“ и „Жене и зелени смех“ су интимне по тону и атмосфери чиме донекле одударају од целокупног Велмар-Јанковићевог стваралаштва, пре свега драма и есеја, у којима друштвено-критичка, идеолошко-естетичка и

историософска свест играју важну улогу. У том смислу када у поетски интонираном аутобиографском запису на крају збирке своје писање одреди као „потезе упорног пера, којему сирова, широка динамика целог живота његове околине не да да сталожи речи у сређене облике уморних западних естетичких идеала, заточених у књижевној традицији“, тим речима не треба тражити потврду у приповеткама ове збирке, већ у целокупном његовом стваралаштву.

Човек цивилизације јавља се као биће маске. Том маском он је одвојен од других људи, па и од самога себе. Оно што нарушава мимикрију јесте појава бола који оличава хуманост која пати и помоћу ког се истовремено ступа у додир са другим људским бићем.: „Мој господине, истом онда, кад нас запече што у живом срцу, ми истом онда осетимо да има још људи, људи на земљи. Много ми зависимо од других, ето то је...“ (Велмар-Јанковић 1920: 24) Велмар Јанковић кроз поступак исповедања покушава да за тренутак дозволи својим јунацима да скину маску и открију унутрашње страдање. Човек је, без обзира на спољашњи изглед, биће које пати, у чему је управо и залога његове хуманости и оправдање које га са човечанством везује у заједницу.

Управо због антрополошке предодређености човека, услед његове немогућности да неповратно скине маску, исповест, поред тога што представља форму јунакове самоспознаје никада не може бити довршена:

Ми се удешавамо, дабоме. Чак и у искрености, ми се удешавамо према приликама. Опкољено нам је тело, а по том и душа са свих страна силама које их троше; и сада ваља пазити како ћеш се с чим мање трвења прокриомчарити даље. Балансирамо, у сваком тренутку ми балансирамо... Душа ради са ванредно истанчаним средствима, служи се са толико малих лукавости, да ми који пут и не знамо, да ли бранимо нашу личност, него напосто радимо према осећању изнутра и тај нас сретно изведе на чистац. Јер као што знате, главно је оно, што је под разумом... разум, то је само расцвала грана необично мирисаве биљке, која цвате у човеку, а зове се чежња за животом. Човек је животни артиста(Велмар-Јанковић 1920: 25)

Управо је ова начелна недовршеност исповедања, као и немогућност да се сасвим збаци маска оно што Велмар-Јанковићеве приповетке задржава од опасности да склизну у наивну исповедну прозу или поучне исказе у књижевном руху. Отуда у „Белој искри“ Јаков Матијевић више пута током исказа, а посебно на самом његовом крају, подрива могућност да је верзија коју износи истинита. Овакав поступак у функцији је портретисања његовог нихилистичког карактера, али истовремено има за циљ да укаже на недостатност говора да потпуно изрази дубину човека, односно на мимикријски вид људске природе којој нагон самоодржања онемогућава да се до краја открије пред другим. Људска дубина је несазнатљива, отуда ни јунаци Велмар-Јанковићевих приповедака нису довршени, већ су ухваћени у једном од својих стања и мена. Овакво портретисање у складу је са аутопоетичким уверењима самог писца јер се човек тражи „у себи и око себе постојаним, напрегнутим тражењем.“ (Велмар-Јанковић 1920: 188)

Важан поетички елемент ових приповедака, у директној вези са постулатом о несазнатљивости човека и мотива који га покрећу, представљају наслови. Они су поетични и пажљиво тражени. Главни део у њима представља синтагма која се састоји из придева и именице: „бела искра“, „зелени смех“. Оба придева представљају боје које у споју са именицом имају циљ да сугестивно пренесу одређену атмосферу или духовни утисак од велике важности за психолошки портрет датог јунака. У првој приповетци „бела искра“ представља необјашњиву енергију која је одиграла кључну улогу у морској љубави између Јакова Матијевића и жене поседника Вилића. У другој „зелени смех“ представља јунакову осветничку реакцију на тешку спознају о сопственом здравственом стању као последици авантуре са женом која га је напустила. И у једном и у другом случају придеви из сфера боја имају за циљ да именичку реч осенче, чинећи је једновремено нејаснијом и бременитијом значењем. Насловима приповедака указује се на главне мотиве и покретаче психолошког деловања и духовног стања јунака, али истовремено ти мотиви остају нејасни, поетски наговештени, јер се истина о човековом унутрашњем бићу не може никада досећи, нити језички јасно артикулисати. Душевни живот може се тек наслу-

тити сугестијом. Ово представља основне ставове Велмар-Јанковића као приповедача а наговештено је исказима јунака у приповеткама. Посебно је симболички потентан наслов целе збирке. Светла у ноћи представљају знак људског присуства и оријентир за онога ко је изгубљен у мраку. Управо то и јесте улога књига које тако спајају људе: „Мислим да су књиге писане зато да спајају људе па зато је што се тиче ових страница које пуштам у свет, моја највиша амбиција у томе, да ми се две – три од њих врате на танким концима, којима су везане за мене, па да ми кажу: `Једно нас је срце заметило, само је малко задрхтало и рекло нам је, да смо на час биле његове... То смо ти дошле рећи...`“ (Велмар-Јанковић 1920: 189) Светла такође сведоче о тајни човековог унутрашњег живота и повременим озарењима која нам омогућавају да завиримо у његову унутрашњост и наслутимо прави вид. Отуда „светла у ноћи“ јесу фрагменти широке и несазнатљиве људске душе. У конкретном смислу у питању је и мрак који влада у душама појединих јунака, извесни егзистенцијални нихилизам, и тренуци у којима они одговарајућим етичким поступцима успевају да тај мрак победе. „Светла у ноћи“, напokon, блиска су анегдоти о Диогену који фењером тражи човека, стога на аутопоетичком плану изражавају настојање приповедача да искаже и нађе „човека у књижи“.

У поетски интонираној аутобиографској забелешки на крају збирке, Велмар-Јанковић дефинише своје писање као фрагменте осећања примитивног барбарског срца са словенског југа и „потезе упорног пера, којему сирова, широка динамика целог живота његове околине не да да сталожу речи у сређене облике уморних западних естетичких идеала, заточених у књижевној традицији“. На овај начин активира се опозиција варварско-словенско насупрот западној култури и цивилизацији. Уместо запада чија се „пропаст“ (Шпенглер) очекивала као неминувна, јављала се идеја о младости и свежој бујности словенске културе. Велмар-Јанковић тако гради слику себе кроз наратив о различитости и противстављености источне и западне културе. У овом смислу он је парадигматичан за читаву групу југословенских интелектуалаца који су између два светска рата стварали ношени сличним идејама. Њихово деловање потпуни-

је се разуме када се осветли из културолошке перспективе. Међутим, као и свака права уметност, оно је, независно од различитих философских система и културних теорија, било покретано унутрашњим импулсима.

Владимир Велмар-Јанковић је, пре свега, плодан и разноврстан стваралац. И када публикује есеје о другим писцима или савременим духовним и културолошким проблемима, када се бави друштвено-критичком драмом и када пише приповетке из интимног живота, односно када објављује делове недовршеног романа, а посебно када ради на студијама из психологије, уметност Велмар-Јанковића диктирана је унутрашњом потребом да се истовремено допре до истине о човеку и сачува тајна његовог унутрашњег бића јер је надахнуто спознајом „да је на свету Човек и у њем његова Душа, створена болом...“ (Велмар-Јанковић 1920: 188)

Литература:

Извори:

Велмар-Јанковић 1920: Владимир В. Јанковић, *Светла у ноћи*, Београд 1920.

Велмар-Јанковић 2006: Владимир Велмар-Јанковић, *Опелди о књижевности и националном духу; Ипрати на жици*. Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара.

Петровић Његош 1961: Петар Петровић Његош, „У Риму и Напуљу“, *Избор из српској пушхоиша*, Београд

Марић 2012а: Андреја Марић, „Три драмска писца: идејне и поетичке сродности и разлике“, у „Филолог“ VI/2012, Бања Лука

Марић 2012б: Андреја Марић, Есеји Владимира Велмар-Јанковића: умјетничко дјело као афирмација личности“, у: *Филологија и универзитет – шемајски зборник радова*. Ниш: Филозофски факултет.

¹ Велмар-Јанковић је у Барселони основао први приватни центар за ментално здравље „Ogexis“ и објавио неколико књига и знатан број студија из области психологије и психијатрије под именом Profesor V. J. Wukmir. (Велмар-Јанковић 2006: 425, 426)

Милка Жицина

МАЛЧА

Субота поподне. Јесењи изглед сељачког дворишта: поред плота кукурузовина, под крушком увело скврчено лишће боје прегорелих жилавих чварака. Усахнула башта ћути, шљивик го. Сељанке се виде у дворишту, купе рубље са плотова, просипају луг из парјеница. Нека снаша стала пред капију и дозива одрасле гуске.

„Жуга-жуга-жуг’це-е!“

Стари Иван седи на дрвљанику и насађује грнало. Необријан је, неподшишан, из ушију вире му чуперци длака. Стара шеширна наклонила му се на чело. Огледа дугачко држало и брадвом кврцка по њему. С времена на време диже очи на ћерку која из куће износи сламарице. Прождрљиве патке гачу, гегајући се баш поред њега; старога сељака љути њихова дрека, па баца комадиће дрва на њих:

„Покрепале, кола вам ваша!“

Ћерка његова Малча, носећи сламарицу, корача поребарке да види куда ће стати.

„Шта ти износиш то? Није ваљда колера у кући!“, мумла отац.

Возећи ђубре испред штале, Малчин брат застаје, испушта рукунце тачки и добацује сестри презриво:

„То ти је све што знаш: редити кућу! Шнајдерка!“

Девојка спусти сламарицу у јасле и пође за братом.

„Слушај, шта је теби криво? Плаћам ли ја што учим шити? А мило ће ти бити кад и теби кошуљу сашијем, а?“

Фрањо је као и отац: широк у плећима, гега се при ходу. Шешир му је увек на очима. Говори крупним гласом, па пошто речи не изговара јасно, а увек нечем приговара, и њега сестра Малча често назива медведом.

„Сви би у господу, а ја да радим!“, мумла Фрањо. „Кад Ђуро почне зарађивати, окренуће ми леђа... Колико ћемо крава продати за твоју машину?“

Момак се окрену дрвљанику и сасвим гласно понови:

„Краве продати за твоју машину!“

Он је то нарочито гласно изговорио да чује отац. Стари је жив и здрав, па ето, нека спречи то расипништво. Зар има смисла да сељачка девојка дангуби код дебеле госпа-Розе и пришива дугмета? Још ће јој једнога дана пасти на памет да не може јести пасуља! Има фини стомак, као госпоја! Преко целе недеље шије забадава, а суботом, уместо да се прихвати каквог поштеног посла, она отвара прозоре и износи сламарице!... А и Ђуро ће се сад сасвим одметнути од села. Обесиће негде у вароши лимену плочу: „Кројачка радња Ђуре Крпана“ – а Фрањо из те радње неће никада понети кратки зимски капут са „мачком“ око врата! Неће, зна он то! Можда ће мајстор-Ђуро доћи и тражити: „Да се делимо! Отварам радњу!“ Ех, вала, нећеш! С ким да се дели? А може лако да се деси да Ђуро затражи и ливаду да отвори дућан! Не, ни ливаду не да! Неда ни то! „Ти занатлија, ја сељак! Напоље!“... И Ђуро и Малча ће изићи из куће пошто њега, Фрању, до коже опљачкају. Девојка учи шити! Машину би! Види, види, како вуче свако на своју страну!... А отац сад само ћути на дрвљанику и насађује мотике као да је пролеће а не јесен!

Момак још гласније викну:

„Продала би ти и ливаду за машину! Шнајдерка! Гле, како се досетила: да седи у хладу, а луди Фрањо нека се грби по њиви!“

И девојка је почела да виче:

„Машина се добије на отплату. А баш и да се прода ливада – зар сам ја без дела у овој кући?“

„Бил’ у фрајле?“; подругује се брат.

Мати искрсну из куће:

„О, Фрањо! Остави секу на миру! Не слушај ти њега, Малчо!... А ти, стари, шта радиш на дрвљанику увеч недеље? Боље да те Фрањо сада ошиша! Ето си као страшило!“

Не дижући главу, сељак одговори жени:

„Недеља је за шишање...“

„Обриј се, па да сутра изиђеш међу људе!“

„А ’оћу, брига ме!“; одговара стари сељак.

„Напиће се он сутра“, добацује девојка из штале где је празни-ла сатрвену сламу из сламарица.

„Па да, запиће твоју ’сингерицу‘, пркоси Фрањо.

„За пиљке ћу се пити“, мумла стари на дрвљанику.

Фрањо је искренуо тачке на ђубришту иза штале; гурајући их празне пред собом, приближавао се оцу:

„Све она нешто као ‘господин’ Ђуро: пити не ваља, алко-о-хол не ваља! Само вуку из куће! Онај који са мном ради, то ми је брат, а не – шнајдери! Да-а!“

„О, Фрањо!“, виче мати с прага. „Што ти увек приговараш па да нам се комшије смеју! Ошишај оца, видиш какав је! Шта си напао Малчу – видиш ваљда да не седи под сунцобраном!“

„Мајко, не вичи“, ућуткује девојка матер и показује обема рукама на десни и леви плот. „Они једва чекају да чују свађу... Овај лудов увек започима!“

„Ко је лудов?“, пита Фрањо увређено. „Пази да не би купила зубе у шаку!“

Мати настоји да промени разговор; виче мужу:

„Није пролеће да мотике насађујеш, о, стари!“

„Ово је грануло, бено“, одговара сељак. „Сад ће блато, неће се моћи преко авлије...“

Малча пође у кућу, на прагу се окрену и довикну брату:

„А ја ћу ипак – шити! шити! шити! И то на своју машину! Себичњаче! Бојиш се за земљу – биће ти је пуна уста!“

Мати гурну ћерку и прошишта:

„Гаде! Не куни увеч недеље!“

Девојка се увредила што је гурају:

„Ајд’ и ти – к врагу!“, викну она матери, уђе у собу и залупи врата за собом.

Била је љута и ојађена. Превезала је мараму и нагнула се на прозор. Да је њен брат Фрањо велики гад, у то се уверила. Али нека! Још он не зна какве је нарави Малча! Неће она попустити, научиће шити и... Упирући поглед некуд преко суседових ниских, огољених бресака, девојка за инат брату Фрањи, у мислима поче да остварује свој сан. Долази, као, Ловро пандур и доноси њој Ђурино писмо. Добио је добро место, зарађује... рецимо, педесет динара дневно. Сад ће ускоро положити и мајсторски испит... „Драга сестро, спремај се, ја и ти ћемо радити заједно...“ А Малча већ седи за „сингерицом“, осећа педало под ногама. Има пара. Недељом гледа кроз прозор, као ово сада, а испред њеног прозора пролазе грађанке. Кад се врати у село мајци у госте, комшије ће се сашаптавати: „Дошла Малча, да видите како је фино обучена.“ Зашто то не би могло бити! Зар је мало браће која су сестре извели на пут! Неће се она вечито клати са Фрањом! Част његовој будућој млади, али Малча с њом не мисли хлеба јести! Не, не, Малча

ће бити самостална, па ће она себи, од своје зараде, купити штофану сукњу, и блузу, и капут, и... и... лаковане ципеле – пукни, Фрањо! Колико ју је пута тај Фрањо осрамотио пред комшијама: „Малча је твор“, вели, „хвата патке и кокоши и све то даје за крпе!“ Чекај, Фрањо! Кад Ђуро и Малча буду седели свако за својом машином, доћи ћеш да тражиш који динар за дуван!

Уверена да ће јој се сан испунити, девојка, расположена, потрча матери:

„Видећеш, мајко, ја и Ђуро добро ћемо зарађивати!“

О тој заради мајка и ћерка воде неисцрпне разговоре. Кад у кући нема соли и шећера, а нема ни динара, њих две се теше:

„Само док Ђуро добије добро место, неће он нас напустити... Меког је срца Ђуро, знам ја њега. Само, зашто он не пише“, додаје матери, „да није њему зло?“

„Хоће да нас изненади. Штеди, па да већу суму пошаље“, одговара Малча, а одмах додаје:

„Па ни кревети нам не ваљају: распукле се заставнице...“

„Све ће то Ђуро... А и отац какав ’ода поцепан...“

„Шта ће то бити нама, мајко, обући тату...“

„Фрањо је на женидбу: и њега би требало обући“, шапће матери.

У том изобиљу од зараде, сестра се разнежује:

„И њему ћемо сашити и одело и капут!“

Кад за време таквог разговора дође која комшиница, Малча не може да издржи, а да се не уздигне:

„Стрина Баро, ја сам своју мотику бацила у бунар!“

„А куда ћеш ти?“, пита Бара.

„Радићу у вароши, са Ђуром.“

„То ћеш се ти онда и пресвући“, вели комшиница са злобним осмехом.

Да ће се „пресвући“ у градску ношњу, то је јасно. Има и оправдања: може јој бити поред брата занатлије!

Али, Малча снује, а – беспослица одређује. У сам мрак те суботе, стигао је Ђуро кући. Малча је вриснула, матери се прекрстила, отац је подигао главу, а Фрањо, наслонивши се на зид, запито је:

„Где су ти пакети?“

Ђуро је скинуо капу, одмакнуо столицу од стола и сео. Видело се да је уморан.

„Којим си возом стигао?“, питао је подругљиво Фрањо.

Кројач је испружио ноге; ципеле су му биле прашњаве и исцепане. Одело му је било исцепано и јадно.

„Пешке сам дошао“, рекао је уморно. „Шест дана сам пешачио!“ Затим се окренуо матери: „Дај ми да једем!“

Девојка је изишла у двориште. Шумело јој је у ушима. Наслонила се на зид, изнемогла. Чинило јој се да се нешто у њој самој стропоштава са потпулом лупом. Дуго је тако стајала. Фрањо је прошао поред ње. Застао је, погледао је, и изишао на сокак. Малчи се учинило да он својим дубоким гласом певуши:

Седи, Малчо, где су кола била,
па ћеш мислит' да си се возила!

Да би очај био већи, девојка се није могла отрести мисли: да завири у бунар. Сутра већ, ругаће јој се и комшиница Бара: „Девојко, вади мотику из бунара!“

Двориште је било црно. Одвратна и црна долазила је ноћ.

Из кухиње допирао је очев глас:

„А ја сам рачунао да ми бар за порез дајеш. Овако, не знам како ћемо...“

Малча је стојала пред кућним вратима. Није јој се дало у кућу. Негде је залајало псето.

Девојка је тупо гледала у мрак.

Милка Жицина

РОМАН У НАСТАВЦИМА

У главној улици наше вароши, на најпрометнијем углу налази се књижара „Орао“. Слова фирме су крупна, округла, и свако има своју сенку – рекло би се да чврсто стоје на белом платну. Властник књижаре, господин Обрен, врло је поносан на ту своју фирму. Кад у књижари нема муштерија, он изиђе пред врата, осврне се, па као случајно стане на ивицу тротоара и гледа та свеже премала слова: орао. Издавачка књижара „Орао“. Вашарним даном, разуме се, нема времена ни да погледа на улицу.

Његова књижара је чувена са својих издања: Стогодишњи календар, Вечити сановник, Лековито биље, Сан Преподобне матере Параскеве, Јуначке песме, Хајдук Удманић и тако даље. У његов дућан свраћају и сељаци, и занатлије, и дактилографкиње, и чиновници, и домаћице. Има ту и „боље“ литературе. Ако у дућан уђе каква фрајлица, помоћник услужно сачека наредбу, па онда почиње да нуди:

„Имамо врло лепих књига! Погледајте!“ Гура јој под нос шарени наслов.

„Ја бих неку занимљиву књигу!“, изјављује госпођица. На ту њену жељу ређају се на тезги наслови; „Кћерка љубави“, „Љубавник месечине“, „Остављена“, „Уцвело срце“... Муштерија изјављује да је књига скупа, неку је опет већ читала и „није ништа нарочито“, или: „Чини ми се да је ову књигу читала моја кума, па вели да је досадна, описује се само некаква шума“, и на концу излази са првом свеском књиге „Жути разбојник“.

Откако је настао овај белај што се зове криза, књижар Обрен све мање има муштерија.

„Ово је, да тако речем, народна књижара“, објашњава књижар своме пријатељу, писцу разних јуначких прича. „Велим ли: народна књижара! А народ сада нема новаца, па се не продају више ни сановници!“

Писац у дну дућана пијуцка кафу и слаже се са својим пријатељем књижаром:

„Прошла су златна времена! Не иде, па не иде! Пиши! Ко ме да пишем, питам те? Ето.“ Писац ућути, загледа се у празну шољицу, и изгледа да је утонуо у сасвим дубоке мисли.

„Данас се највише продају менице!“, вели књиџар. Но, он не пада у тужне мисли као његов пријатељ писац. Он трља руке, и кад има штогод да реши, он шета дућаном горе-доле, горе-доле, затим узме шешир, довикне момку: „Сад ћу ја“, и оде.

Једнога дана пошаље он шегрта преко пута у кафану да зовне господина Остоју, писца.

„Слушај ти Остоја!“, поче врло озбиљно књиџар. „Мани се ти песама и јуначких прича. Него ти мени реци: јеси ли ти штогод приметно по дуванциницама?“

„Ја ништа“, одговори Остоја равнодушно.

„Е, дабоме да ниси! Немаш ти смисла за живот! Зар ниси приметно да по тезгама и на вратима имају више романа у наставцима него ‘Драве’? Ниси, дабоме! Немаш ти смисла!“ Ту се књиџар обема рукама наслони на тезгу, подигну главу и изговори, развлачећи речи:

„Ето, то се тражи!“

Писац се мало промешкољи, зашкиљи очима, и да не изостане иза свога пријатеља, потврди:

„Па јесте, то се тражи.“

„Такав роман пиши, а ја ћу га издавати у наставцима! Динар свеска! шеснаест страница!... Гледам код овог мог комшије дуванције: стота свеска! Иде као алва! Књиџар Обрен поче да се шета по дућану и да објашњава као да говори муштерији:

„Прва свеска је бесплатно! Изволите је прочитати! Ја гарантујем да се од ње нећете одвојити! То је савремени роман из наших крајева! ‘Судбина Јована... Јована, рецимо, Савића’. Не, није добро! ‘Подземне силе’, а поднаслов: ‘Судбина има реп’. Или тако нешто... Наћи ћу Ја... Него, Остоја, том првом свеском има да шчепаш читаоца! Да га зграбиш! Разумеш?“

Остоја је разумео. Те вечери седео је у кафани до поноћи.

После десет дана први табак био је пресавијен као књиџица. Шегрт је пуна два дана ходао по вароши и делио прву свеску. „Демонске силе“, викао је, ћушкао свеску пролазницима у руку. „Бесплатно ‘Демонске силе’.“ Шегрт је свој посао савршено извршио. Није било врата на дућану на која он није прикачио „Демонске силе“. Зашао је чак и по кућама. Књиџар и писац очекивали су одзив читалачке публике. И заиста:

„Имате ли наставак Демонских сила“, распитивала се публика.

„Има, како да нема! Динар свеска!“

Свеске су се ређале. Публика је била „шчепана“. А како и не би: уместо кинеских разбојника, јунак романа био је Сремац.

„Мене ти слушај“, вели поносно књижар, „дајући писцу ’аконто‘.“

Роман се развијао: јунак и јунакиња, њихови родитељи, па теке и стрине – говоре, делају, раде, интригирају, окрећу се, врте, плачу. Писца просто опио успех. Иде радња! И кад се већ садржај на крају једне свеске исцрпи, јунакиња више нема куд, ствар је јасна и прича треба да се заврши по мишљењу свих читалаца, досетљиви писац доводи нову личност, продрма већ скоро успаване старе јунаке, подигне прашину – и интерес за идућу свеску расте. Појављују се нови људи, наткриљују старе; неке нове девојке почеше да уздишу од љубави баш као и јунакиња, па и окружене, скоро истим, интригама; пакосници новим еланом бацају се на посао, јунак се разболео од јада, једна мајка се куне да не да своју кћерку „за оног куштравог“ из суседног места, једна опет девојка покупила је ствари и хоће да бежи, али на крају свеске предомишља услед нових околности које наступају, но она се ипак решава на велики корак, али, ту... „наставиће се“. На позорници је једно шест љубавних парова, осам разних проводација, маса очева, мајки, малих сестара које дотурају писма својих великих сестара-удавача, љубавни односи, недозвољене везе, чуда и комедије... А код педесете свеске, нико жив се више није могао снаћи; ко је чији отац, а ко син, ко кога воли искрено, а ко рачуна на мираз, чија оно тетка беше уседелица, а чија је отпутовала у Америку; љубав се прелила као неки редак недокуван пекмез преко срдаца читаве војске младића и девојака... И они најпажљивији читаоци изгубили су везу и никако да се снађу: ко ово говори, и откуд сад наједанпут да овај са дрвеном ногом има салаш? И на концу: где је јунакињин брат-витез? Коју је он оно волео и како то... Све је то било као пуна врећа замршеног конца – деде, враже, наћи му крај!

„Јелте, молим вас“, буну се публика код књижара, „ја више ништа не знам од овога! Објасните ми! Сила је ту људи, молим вас, па ја нећу, богме, разбијати своју главу... Купићу још само ову свеску!“

„У реду, не старајте се!“, обећао је издавач муштеријама. А писцу је подвикнуо: „Размрсуј! Ни моја жена не може да се снађе! Погубисмо муштерије! Ваља их сачувати и за идући роман... Размрсуј, мене ти послушај!“

Писац је опљунуо у шаке, проседео једну ноћ и на генијалан начин размрсио ствар. Најпре је сам прелистао свеске да утврди како је право име јунакињи и јунаку. У следећој свесци приредио је вашар. Људи се понапили, разбеснели, потукли и на крају свеске била су четири мртва, десет рањених, а остало, што се од познатих на вашару затекло – отишло је у Митровицу. „Свршетак у следећој свесци.“ Још је једну ноћ окретни писац пробдео са пером у руци. Требало се отрести још једне сасвим замршене гомиле људи. У последњој свесци замрзао се Дунав. Женио се неки шашави удовац са обесном младом, а кум био опасан парајлија, па натерао шест кола веселих сватова преко замрзнутог Дунава... Лед пуко, сватови под воду... И на последње две странице, баш као што треба, остао јунак и јунакиња, сами, решени непотребног друштва. Узели су се за руке, пољубили се, и пошли ти загрљени одобровољеним родитељи-ма. Крај! одахнули су читаоци.

„Мене ти слушај“, одахнуо је и књижар, „ваљаће нам муштерије и за идући пут! Па, дела, можеш почети нов роман, само пази не замрсуј много.“

Писац махну руком и пређе преко пута у кафану, да се најпре одмори од туче и дављења, па да пође у трагање за новим садржајем.

Милка Жицина

РУШЕЊЕ СТАРИХ ТЕРАЗИЈА

Дуго, сат цео стајао је Петар Јанковић и гледао рушење својих успомена, уграђених чврсто у предмете поред којих је сваког дана, деценијама, проносио своја расположења, успехе или неуспехе, веће и мање зараде. Ти чврсто утврђени предмети усред града тешили су својом непомичношћу у нередовним временима: ковитлац ће стати, завитлано слећи, све ће опет бити тихо, обично, као и пре.

Доћи ће опет време када ће он, трговац галантеријском робом, са радњом у центру Београда, као и пре, звецкајући кључевима у цепу, раним јутром, док први зраци букте у прозорима горњих спратова, спуштати се пешке од Славије према Калемегдану. Та јутарња шетња главном артеријом престонице је његов најмилији део дана. Ишао је ивичњакосом стране, да би несметано могао видети целу дуж сунчане стране улице, и уживао. Равна линија тек озелених поткресаних крошњи пружа се у покорном дрвореду као спољна декорација трговачким изложима; влажна свежина диже се са опраног плочника, којим ће касније, кад први трамваји разнесу безличну масу радника по фабрикама, поврвети грађани: чиновници и продавци, а затим – купци.

Играјући се свежњем малих кључева своје галантеријске радње у центру, Петар Јанковић газио је лагано ивичњакосом главне улице и осећао његову чврстину под ногама, као што је, нарочито у овако сунчана пролећна јутра, испаван и окупан, осећао чврстину свога положаја. Ово је најлепша улица: са свих страна стиже у њу роба и најлепши њени примерци слажу се у излоге.

Улице су, заправо, подигнуте ради излога, јер, трговачки излози су огледало живота: у њима су опредмећени сви изуми, сва наука, уметност и лепота, у њима је циљ живота. Због ове робе у изложима су свеколика кретања, све радости и туге. Цео живот и рад креће се у правцу трговачких излога, и цео живот и рад постиже ту свој завршни смисао: продају и куповину. И у том завршном чину нађу се сви људи, тачно на пару намерни,

очи у очи, један према другом, подељени трговачком дијагоналлом у две скупине: с једне стране тезге стоји продавац, с друге купац.

Ова дугачка улица што тече са Славије, и што се, као река при ушћу, проширује у главни трг, у Теразије, да би из тог елипсастог језера, под другим именом и ужим коритом, отицала даље, све до Калемегдана, места где понире трговачки изглед града – пуна је излога и робе, трговина и радњи, дакле пуна живота. Ето, само зато, је ова улица пуна галантеријске робе, са радњом у центру града.

Он њоме прошета свако јутро, рано. Рано ранити научио је још као Привредников питамац-шегрт и касније као калфа, који је први пред радњом сачекивао свога шефа и још касније, када је отворио мали дућан-сваштарницу у Сарајевској улици. Та радња у Сарајевској улици, дугмади и шарених врпца, створена је давно, пре двадесет и шест година. Било је то мемљиво подрумче без прозора до улице, пред којим су, као барјак трговачког почетништва, висиле разапете радничке кошуље и гаће од жутца. Биле су то давне и тешке године теретног успињања горе, уз Балканску улицу. За пењање уз такву стрмину потребна је вештина; он ју је имао и попео се горе, у центар. Кућа његове друге жене била је више Славије и тако се он свако јутро, уживајући, спуштао Краља Милана улицом на Теразије, па Кнез Михаиловом на Калемегдан, затим опет на Теразије да пред „Москвом“ попије црну кафу.

И ту, седећи за округлим сточићем пред најелитнијом кафаном престонице, на опраном плочнику искоцканом жутим циглицама, пио је кафу и био задовољан. Сад, кад устане од стола, он неће поћи низа страну, у трговачку периферију, него ће поћи равном линијом центра и откључати своју радњу, у чијим изложима блистају, елегантно поређана, тврда прса скупих кошуља и оковратника, машна и пинцама. Пред вратима га чекају помоћници и шегрти. „Добро јутро, госин шефе“, рећи ће му они учтиво и покорно, као што је и он некад говорио чекајући побожно да се изврши обред власничког отварања трговине, па да подигне тешку роло-решетку у висину.

Све то: и тешко пењање у ред „угледних трговаца“, и давно крцкање кључа у браву сопственог великог дућана, и оно угодно мирно осећање сигурности, прихода, куће, угледа, па чак и

жалости кад је умрла ћерка Смиља – све је то чврсто уграђено у слику Теразија. Па он је ту свакодневно, скоро увек за истим столом навикао да гледа ниску ограду баштице насред трга.

А сада стоји ту већ цео сат испред кафане, чији су столови и столице покривени прашином која се слеже са трга и гледа како се руше све његове успомене. Подигли су дрвене коцке, срушили железну ограду баштице и почели немилостиво да копају и рују. А када је пнеуматички чекић, пакосно цвилећи, загризао углачану цементну ограду водоскока, Петар Јанковић окренуо је главу.

„Водоскок руше!“

Окренуо је главу да не види то рушење. Осетио се немоћан и јадан, скоро исто као шестог априла четрдесет прве, када је видео рушевине своје рођене трговине.

Дошао је кући ојађен и бесан.

„Зашто они то тамо копају и рују?“, викнуо је на жену. „Преуређују, као да ће вековати! Разумеш?“

„Ма разумем“, смиривала га је жена.

„Ништа ти не разумеш! Свидело им се – дај да мењамо Теразије. А знаш ли ти шта значи реч теразије? То значи: вага. Излази – рушимо стару вагу, стару меру. Разумеш ли? И законе тако доносе, један за другим, један за другим! И све то на брзину, на јуриш!“

Следећег дана опет је дошао на Теразије. Не баш нарочито на Теразије, него њега туда води његова јутарња шетња. Али се преко трга није могло проћи без застајкивања: пролази су постали узани, загушени гомилама земље, скинутог асфалта, разбијених плоча цемента. А много људи, на стотине, ради, крампа, лопата, ископава, товари земљу у камионе, и колица, вози, превози, истоварује, све бучи, режи, јечи, ломи, кида и – смеје се. Руши и смеје се! Ено, где је био водоскок, зјапи рупа, са баштице товаре земљу у камионе... А где су ивичњаци? Па они су дигли све ивичњаке! Нашта ће ово да личи? Где је тротоар, а где коловоз? Па шта раде ови људи?

„Па шта они ово раде?“, упитао је другог дана посматрача до себе, старчића који се обема рукама наслонио на свој штап и посматрао радну вреву.

Пошто није добио одговор, поновио је питање:

„А докле иде тротоар? Ја ово ништа не разумем!“

Тада старчић подиже свој штап и поче у ваздуху да црта ивице тротоара, прелазе за пешаке, и одједном задржа штап:

„Ено мога унука! Данас раде медицинари. Прва година.“

Деда је махао штапом, сав озарен, поздрављајући унука: „Ено онај у плавој кошуљи што вози колица! Гле, како трчи! Мишо! Ми-шо!“

Али Миша није чуо. Он трчи, вози колица, пази да се не судари с другима.

„Журе се деца“, објаснио је деда. „Првог маја има да буде све готово!“

„Сав овај крш?“, згрануо се Петар Јанковић, поћутао мало и изјавио:

„Немогуће! Обрукаће се!“

Био је задовољан. Обрукаће се, сигурно. Па ово су развалине!

Прешао је преко тих развалина на другу страну трга и опет заподео разговор:

„Ко ће све ово да заврши до првог? Зар студенти медицине?“

„А, не“, одговорила је жена са мрежом пуном млада лука и салате. „Тамо горе су студенти Техничког факултета. Друга година. Јуче је радила моја ћерка. Она је прва година.“

Жена оде преко разрованог трга, пажљиво заобилазећи влажне рпе жутице.

Доктори, инжењери! Крампају, копају и возе тачке усред главног града! Па то је, ипак, необично. Та мисао га данима заокупља. Он је сељачко дете и цени физички рад. Изузимајући трговину, он је сматрао да уствари раде само сељаци. И помало презирао сву ту охолу школовану господу – адвокате и професоре, докторе и учењаци, са којима се он и кад је имао највише новаца и трговачког угледа, није могао изравнати. То су људи који имају углед по свом образовању, иако немају новаца. Сећа се шта је то значило кад у село дође лекар, или инжењер да претвори дуго спорне границе земљишног власништва!

Какви ли ће бити ови школарци овде кад заврше своју науку и буду све сами доктори, инжењери, професори? Какви?

Ишао је по неравном терену, заобилазио рпе, склањао се теретним камионима и сваки дан припиткивао нове групе омладинаца:

„А шта сте ви?“

Ми смо чиновници Министарства грађевина. Министарства рударства, спољне трговине. Ми? Ми смо синдикална подружница Југопетрола. Угоститељски радници, подружница „Загреб“. Медицински факултет, четврта година.

Не, то неће бити као школована господа његова доба.

Стајао је дуго и посматрао младу девојку како тешко диже маљ и лупа по великом комаду цемента плоче коју је малочас одломио ваздушни чекић. Дуго и невешто је ударала, дуго и упорно, а кад је плоча пукла, девојка је узвикнула:

„Разбила сам!“

Њено лице букнуло је радосним осмехом, детињим, срећним. Тешко дишући, зајапурена, исправила се и тражила коме да се похвали. Но, сви њени другови били су заузети својим послом. Њен поглед паде на најближег посматрача.

„Ето!“, рече она.

Старом Јанковићу учини се да је то девојка саопштила баш њему. Насмејано, радосно, несташно. Тако радосно утрчала је у радњу његова ћерка Смиља:

„Тата, положила сам!“

Да је жива, и његова ћерка би сад била студент. И она би радила овде, с осталом младежи. Би, радила би и она. То је било весело, мило дете. Била би сад оволика иста, као и ова мила девојка. И она је умела овако да се радује. И она би овако невешто лупала по цементном комаду.

„Тако се тешко разбија“, рекао је Петар Јанковић. „Под велики комад треба подметнути мали. Лакше ће се разбити кад сав не лежи на земљи. Ево, овако.“

Пришао је и држалицом маља одигао један комад, потом под њега подгурао мањи:

„Де, сад! Али лакше, што журиш толико!“

„Знате, чико, журимо. Све мора бити готово за Први мај.“

Девојка је наставила да ситни грумење, а он се измакао и посматрао је падање. Аха! Сад лакше пуца. Неискусна је она у раду, та девојка, а не жали се, запиње из све снаге.

Крш је брзо нестајао. Сад је цела та ствар све мање личила на рушевине, а све више на радилиште. Па, ако сви буду радили као Смиља... као она девојка, можда ће и свршити до рока. Само, зашто међу тако кратке рокове! Ето, то им не ваља! Није то меница! Па и она се може продужити!

„Шта је, заморио си се?“, питао је једног младића у шиптарском оделу. „Шта грабиш на врх лопате! Нису то резанци да их набадаш на врх кашике! Гле како ради она девојка у белој блузи, она што тамо ситни комаде!“

Пио је кафу код „Касине“ стојећи код прозора, одакле се виде људи како раде на тргу, и размишљао: „Ето“, тај младић што је слаб на послу тек је стигао у град. Покрети су му троми, неизрађени, још се није „пролупао“. Па и он је, Петар Јанковић, био невешт и тром, спетљан и туњав кад је дошао у град да шегртује. Па се брзо извештио. А у то његово доба није било овакве омладине, овакве на јавним радовима. Ето, он уствари сад први пут види стотине људи који раде као један! Весело и жестоко, господарно и оштро. То он воли. Кад радиш, ради да све пуца. Гледајући како радови напредују, он је тек сада искрено поверовао да Омладинска пруга није агитација, него стварно пруга коју је изградила омладина.

„Знаш, жено“, рекао је код куће, „треба видети како они раде. Раде – капу доле!“

А када су асфалтери почели да разливају завршну плочу на радове, саопштио је жени:

„Све ће они урадити о року! Таква је управа, такво је све то њихово. Хоће, видећеш! Све ће они урадити!“

„Млади су“, рекла је стара жена.

Муж је дуго ћутао, а затим гласно наставио мисли:

„И ја сам жестоко радио кад сам био млад. Али ја сам радио себи! А они тамо, и стручни радници и омладина – за кога они раде? То не разумем! Раде као да су сви теразијски дућани њихови, као да је све њихово... Никада ја ни за какве паре нисам могао да унајмим раднике па да ми тако раде. А плаћао сам добро! А ови овде – добровољно. Не разумем!“

Милка Жицина

ДЕВОЈКЕ ИЗ КОНЧАРЕВА КРАЈА

Као бели бокор цвећа које је рано пролетње сунце топлим миловањем измамило из зимске повучености, белела су се по-прсја двеју девојака у тек озеленелој пространој крчевини. Поред глоговог грмића белели су се широки рукави њихових кошуља и цицане мараме. Седеле су на земљи, на свом крашком каменом тлу. Оштра трава и младице дрвећа избијале су, сочно зелене, испод сваког камена, угибале се око њега хранећи се оскудно под његовим теретом, али су избијале упорно, сваке године све снажније, стрпљиво расточавајући наизглед вечно везани масив стена. Били су последњи дани априла. Као увек с пролећа, сунце је умиљато сипало своју раскошну милошту да развесели натмурену земљу. У злаћаној мрежици топлих зрака, све је радосно треперило под једрењем снаге, кликтало младостићу. Још јуче-прекјуче све је било у очекивању; у набреклим пупољцима, а данас, одједном, преко ноћи, све се разлистало и навукло свечану, празничну одећу. Цвркућући, врапци су несташно скакутали по заруменелим гранчицама и са грмића, опијени сунцем, раздрагано полетали навише, у плаву ведрину, улетали у тамну крошњу огромне јеле, чији оштри врх штрчи високо над целим крајем.

Та остарела јела, на чије су стабло године наслагале чворуге и бразде, дуги низ година равнодушно гледа на бели камени друм који пролази кроз личко село Бабин Поток и одлази, полако пењући се, ка Плитвичким језерима.

Старијој девојци је око шеснаест година; њено лице је округло и крупно, црне обрве набубреле ниско над оштрим очима и то јој даје строг изглед, а млађој, танкој и мишићавој девојци са отвореносмеђим, веселим очима, има око четрнаест. На привученим коленима она држи танку књижицу и једноличним гласом тихо чита. Старија слуша сагнуте главе над везом. С времена на време она подиже главу, и лица обасјана пролећем, посматра јагањце. А јагањци, биркају травчице, па се, као испавана, здрава деца заиграју: скакућу, радују се, а онда неко између њих застане у игри и плачно и мазно заблеји, остали прихвате – сетили се млека и матере. Тада млада девојка приљубљује отворену страницу књиге земљи, скаче, трчи и збија стадо и притерује ближе месту где седе, у грмиће.

Одозго, од Кончарева краја, мазно се јави ново стадо – десетак јагањаца скакутало је преко неравнина доле, према цести; далеко иза стада лагано је корачао висок старац, сув, огрнут зимским хаљинцем, са штапом у руци. Кашљуцајући, он је нешто говорио, подизао руке као поцрнела крила и претио немирном стаду далеко испред себе.

„Ево дједа Марка“, незадовољно јави млађа девојка, а старија, скупивши брзо вез рађен жутим концем, сакри га у крило и преко њега рашири велики комад платна ишаран штампаним плавим гроздовима и виновим лишћем.

„Ништа, ради ти: нити дјед добро види, нити га интересују везови“, рече млађа и потрча да пресретне придошле јагањце.

„Добро јутро, дједе!“

„Богда, дијете... а, то си ти, Данице. А која је оно доље?“

„Наранца, дједе“, одговори Даница притерујући јагањце.

„Нека је, нека“, одобри старац кроз опуштене бркове, па цврцајући по камену својим поцрнелим штапом, приђе везиљи и погледа је испод натмурених обрва:

„А ће су ти млађи?“

„Тамо су, дједе: једни код оваца, мањи пазе пилиће – кобац се навадио...“

„Нека их, нека“, одобри деда и њима, смаче хаљинац на четвртасти камен, лагано се спусти на њега, погледа на јагањце и Даницу, и довикну и њој:

„Нека их, нека!“

Даница доскакута, лака као птица, седе на свој згужвани капуту и опрезно погледа деду: он је седео лицем окренут старом дрвету и цести.

„Ради ти оно жуто“, рече она Наранци и, да забашури речено, обрати се старцу: „Дједе, ће сте јуче били с јањцима?“

Тарлијао је благ свеж поветарац, под њим, као под меким дланом, угибале се и исправљале још нејаке младице. Деда је пипнуо дугмад на кошуљи и одазвао се:

„С јањцима! Ту сам био, с момчићима.“

Старац је цело рано пролеће притеривао своје јагањце туђима, и тако су мали чобанчићи чували и његово стадо. Цело јутарње доба паше преседео би на свом хаљинцу, на камену, или би се, куцкајући својим дебелим штапом, премештао на присојнија места. С малим дечацима било му је досадно: они нису

умели ни да се разговарају ни да слушају. Деда је с њима био сам. Једино кад се зачује блејање оваца, и јагањци се узнемире, помаме за млеком и појуре на материне дозиве, тада се деда крене с камена, диже у једној руци штап а у другој хаљинац, пресеће јагањце и упућује неискусну чобанчад:

„Аљину шири, аљину!“

И онда, гласом као из трубе, окрећући се насељу виче чобанина:

„Го-ни, да-ље ов-це!“

Његов глас се ори и ломи по камењару, по драгама и седалцима; овчари га чују и брзо одгоне овце: блејање се удаљава, удаљавају се и повици овчара – овде галаме још само дечаки код малог стада, млате одећом, и тек кад одлучени јагањци заборава мало материне гласове и жалосно блејећи стану се огледати за зеленим вршцима траве, деда поново седе на свој хаљинац, са два тамна, кошчата прста пипа по џеповима прслука – тражи дуванске мрвице, па пошто их не налази, он своју стару, обгорелу вишњеву лулу кврцне о длан, меће у уста и, пућкајући на празно, уморно тоне у мисли загледан доле, на пуну цесту.

Тако непомично, мирно, с лулом у зубима, проседи старац и сва зимска сумрачна поподнева гледајући кроз малено окно како снег засипа чистину пред кућом, грмове и дрвеће. Откако је превалио осамдесету на њега нико више не рачуна у раду. Другим зимским вечерима, док женска чељад преде и плете, он седи на трonoшцу уз огњиште, с времена на време сјари под котлићем, па опет мирује, а жуто-црвени титраји ватре плазају му по бронзаном лицу. Понекад се пожали:

„Ето, чим чељаде не море више да ради, почиње лагацко да умире...“

И ако је било некога да слуша, он је причао о својој некадашњој снази, коју је трошио по личким крчевинама, по славонским кошаницама, по америчким пругама и рудницима. Волео је да прича; памтио је много, а причајући о прошлом, живнуо би као да се и сам враћа у своје крепкије дане.

„Еј, дјецо, како се народ злопатио и парабочио са сваком муком!“

А сада старац седи мирно на свом хаљинцу и не примећује како Даница даје знак Наранци да рашири вез жутиим концем:

она нестрпљиво жели да види шта је испало из овог њиховог јучерашњег цртежа кад су иза куће, кријући се од млађих сестара и браће, на раширено парче уснова прислонили најмањи срп и оловком повукле његов облик по платну. Сада, задовољне послом, девојке су се осмехнуле поверљиво, Даница је чак цокнула језиком одушевљено, и упита старца:

„Дједе, јел’ јако стара ова јела?“

Старац се не помаче као да није чуо шта га унуче питају. Из профила његово лице било је као старинска слика исклесана са неколико оштрих линија у смеђесивом камену: одсечна, као линија високог чела, два кратка ударца дала су нос, испод њега линија усана нестаје у седим брковима који се спуштају на кошчату браду. Цео старац је кошчат, и мршав, скорен, намрешкан годинама. Ослоњен лактовима на колена, и као да одавно седи ту сам, загледао се у камену цесту побелелу у сунцу и светлом зеленилу.

„Јелте, дједе?“

Старац лагано окрену главу, одмери погледом високо дрво и одговори размишљајући:

„Ова јела?... Па, старија је од мене десетак-петнаест година.“

Та јела била је највише дрво уз цесту у том крају. Старац погледа у њену подмлађену крошњу окићену блиставим искрењем сунчаних зрака; упирући у њу празном лулом, старачким пријатељством одобри:

„Нека је, нека... Видила је она много штошта за свог вијека!“

Пошто је погледао јагањце, па девојке, лупну лулом о длан и поче да ромори:

„Кад би она стала приповиједати...“

Он се замисли осматрајући познаницу из детињства како се и она, старица јела, нагиздана пролећем, сунча и задовољно миче набубреним вршцима.

„Е, да, старија је она од мене!“; уздахну старац.

Утонуо сав у прошлост, он спусти поглед на цесту; она се дремљиво протезала на пригревци, умиљавајући се меким, светло зеленим грмићима.

„А народ, дједе, како је живио народ кад је та јела била младица?“

Старац одговори, као дубока јека одбијена из давнина:

„Кад је та јела била младица, онда су тежаци престали бити кметови...“

Девојке у исти мах упреше погледе у старо дрво, задивљене: оно што су оне кришом сазнале у омладинским групама о тим давним временима, одједном је било ту, покрај њих, скривено у тамним сенкама крошње.

„Приповиједајте нам, дједе! Те младе личке девојке, које кришом читају ‘Народну читанку’ и друге књижице које им непознати другови шаљу из Београда и Загреба, и кришом везу велики срп и чекић, страсно се заинтересоваше за младост те старице што скоро читаво столеће проводи жестоке личке зиме под теретном китином, стресајући је бесно само по поруци коју јој северац доноси са Капеле и Велебита, и што с пролећа мирисаво шуми под развигором; девојке се страсно заинтересоваше за њену младост и зрело доба зато што јој данас, уочи првог маја 1939. године, наменише – старици која је толико проживела – још један доживљај.“

„Стари, стари смо ми...“

Та два старца – деда Марко и јела – роморили су само о старини, не примећујући нову младост која блиста у оштрим, испитујућим погледима тих девојака из Кончарева краја, које су, понете широким скривеним таласом слободарског немира, почеле да читају идући за јагањцима.

„Како се онда живило?“, питале су оне те старце што сунчају своју чворновату кору и набубреле поплавелеле жиле, и све што су они запамтили, девојке су састављале са оним што су сазнале из свешчица дотурених из руке у руку.

А старци су роморили о старини, о томе како су некада овде, у Војној Граници, сви људи, жене и деца били „царски људи“ сврстани у компаније и регimente да на граници бране аустријску царевину од Турака, и како се цела Војна крајина морала владати по строгом граничарском милитер-регламенту, а када некога штаационсофицир ухвати у прекршају, тај је онда „трчао шибе“...

„И мој најстарији брат, дјецо, покојни Стојан, трчао је шибе кроз триста момака три пута горе, а три пута доље, сва му леђа ишчијали, па је недјељу дана ладио плећке на извору.“

И док су сељаци-граничари живели под шибом гренофицира, дотле су се у провинцији, у цивилној, Хрватској, бунили сељаци – кметови против феудала...

„А господа се, богами, претрашила, лијепо виде како се сељак чупа из кметства а они га не могу више притезати, па се стану договарати: како силну буну да угуше? Скањивају се они у пе-

штанском сабору: оће л' потписати, неће л' потписати, а вамо по Рватској већ ниједан кмет одавно није ћио на кулук властелину...“

Старац махну главом и додаде растежући:

„Народ је, дјецо, страшна неман: мешкољи се дуго, а кад се дигне и крене – оде!“

Девојке ујагриле погледима: њихова јунакиња – старица Јела – стасавала је у смени двају система: видела је пропадање хрватског племства и гледала како се овом цестом подиже нов сталеж.

„Поче отуда да се провози силно жито из Карловаца за извоз преко Сења и Ријеке и да се прогоне целепи рогате марве...“

Певајући илирске даворије „Просто зраком тица лети“ богати се домаћи трговац и претгрлија.

„Е, боме, око те трговине почеше да се гложе мађарски и ’рватски богаташи...“

Хранећи се палентом преливеном расолом, лички граничар чуввао границе Цесаровине, а некакве регниколарне депутације батргале се Лујзинском и Јосиповском цестом, у прабини колија претоварених подунавским житом, из Беча у Пешту, из Пеште у Беч, правиле нагодбе на рачун словенског живља. Прости народ је викао: Не говоримо ми ни њемачки ни мађарски, ми смо Хрвати, разумијете ли? Из царског Беча одговорише: по апостолској премилости превишње се дозвољава хрватском пунтару да на свом језику виче туђинцима ’живио’ уместо ’хох,’ а ти непоуздани поданици преведоше ’хох’ са ’доље’. Слушао Фрања Јосип како по Хрватској и Славонији погрешно преводје апостолске наредбе, крајичком ока намигивао на устанак раје у Херцеговини и Босни, ослушкивао како Тура Јакшић из Србије кликће: ’У бој, у бој, у свети ајде бој!’ и гладећи своје смеђе бакенбарде – окупирао Босну.

Е, дјецо, тад је укинута и Војна крајина. Турци отерани из Босне, дабоме, шта ће ти више војна граница. Наш народ из Крајине, дабоме, није умио да се снађе: није шала толико времена живети под милитеркомандом! Био сам ја тада кршан човек од двадесет шест година. Ти си сад слободан, веле они нама, народу, не спадаш више ни у кумпанију, ни у регименту! А народ помислио: Поране боже, нема више закона! Престала крајишка батина, народу необично: шта је ово, вељо, не туку више? Стали каштигати грађанским регулама уместо војнограничким, а народ се толико приучио на решт, да је иша пред жандармима певајући да се одмори о царском круву.“

„Ух“, прекину Даница дедино причање, „али су били несвјесни!“

Деда извади лулу из уста, погледа девојче изненађено, па, окрећући се, увређено поучи:

„Не прекидај!“, опомену Наранца сестру. Накрећући главу, она се заборави и рашири вез: цео срп жуteo се на платну. Но, старац га не виде: окренут цести нервозно је пућкао из празне луле. „Дела, дједе, приповједајте!“

„Е, у то вријеме појавили се силни одметници, ‘ајдуци... Све су туда овијем цестима, пресретали киријаше и претргрлије кад иду на сајам у Карловац и на Удбину... Уша’ новац у села, стале се дијелити кућне задруге, аметице, добро су живјели само зеленaши и адвокати... Радње никакове: понешто шумске сјече за извоз и доље, шљиварскијем крајевима, пече се ракија... И тако опет силни народ крене: ко је има строшак од пет воринти иша је у Шлавонију; ко је мога, саставити строшак барем двадесет пет воринти тај је иша’ у Прајску; а ко је саставио двеста воринти – иша’ је у Америку. Стадоше се дизати новци за шифкарте из штапкaсе из интабулацију и жиранте...“

Деда Марко заћута, стиснуо је доњу усну под бркове, обрве се подигоше на повијама: сећао се старац ондашњег новог времена које је унело нове речи и нове односе у граничарско село. До тада повлашћени војник-граничар, а не властелински кмет, научен само на војску и војну строгост, нашао се одједном између шпаркaса и шифкарте, уместо пред штационскомандантом стајао је „аптак“ пред зеленaшем.

„По селима се размилеше агенти исељеничких компанија. Силна аустријска царевина није знала шта би с толикијем младим људима који траже дела, а Америци били потребни прости посленици... И тако се десет година, од 1903. до 1913, исели из ‘Рвацке у Америку око триста хиљада здравих људи! – Девојке су слушале како старац, с празном лулом у зубима, ромори о прошлости кврцкајући по појединим догађајима као уморни пешак по каменовима – километрашима дуж сиве, дуге цесте.“

„А јел’ се народ бунио, дједе?“, питале су девојке.

На Наранцином крилу, лагано бод за бодом, жути држак чекића налегао је преко округлине српа.

„Јел’ се бунио! Време је било такво: или је било пред буну, или је била буна...“

Деда се сећао како је, радећи у Карловцу на истовару, народ силом скидао двојезичне наслове на железничким уредима и станицама.

„За кога ви то, веле, прибијате те табле на мађарском? Ми говоримо хрватски. По Загребу поразбијаше и поскидаше све те табле, а кад се о томе зачуло по селима, народ стао ударати по госпоштији, трговцима и чиновницима...“

„А омладина, дједе, јел’ мировала?“

„Младеж? Е-х! Баш пред самим царем Врањом кад је доша’ у Загреб запалила је мађарску заставу пред Јелачићевим спомеником! Натерали су Куена да се дигне са Хрватске банске столице! Ето како је мировала!“

Деда је причао како је годинама „думпао каре по мајнама“ америчким, све што је уштедео слао кући, у Лику...

„А Лика је бездана јама, једва се чељад преранила.“

И Наранцин и Даничин отац, исто као и деда, морао је у туђину, лупао железно по белгијским фабрикама, и у кризи 1931. године вратио се кући грудоболан и голорук. И сада он, Наранцин отац Петар, сух, висок, упалих груди од терета, кашљуцајући деље насаде за косе и прича како индустријски радник живи исто тако тешко као и сиромашни сељак. Увече, док пуккета буковина на огњишту и у котлићу као слап кључа вода кроз рупу проваљену мјешанцом посред боте кукурузна брашна, деда прича како су почетком овога века исељенички агенти неписменом Личанину вешали око врата плехане плочице, као псима медаље, са тачном назнаком линије којом путује у Америку, а његов син Петар наставља новијом причом о томе како изгледа кад се на дугачкој листи отпуштених на фабричком порталу наиђе на своје име. И док управљачи не знају шта ће с производима, отпуштени радник Петар Кончар, вративши се у свој крај, једе и даље, јаворовом жлицом из дрвене зделице као и његов деда, и седи на трonoшцу уз отворено огњиште као и његов шукун-деда. Наранца и Даница, и њихови вршњаци слушали су их шта говоре, сабијали око шкиљаве лампе и читали шта им Партија објашњава: дошло је време да се збаци капиталисти, да народ завлада и ради самом себи.

Старац се тешко покренуо, и испружио утрнуле ноге, погледао у високо одскочило сунце, па у узнемирену јагњад, полако се дигао и заповедио унукама:

„Вријеме је.“

Девојке су савиле довршен вез, одлучиле дедине јагањце и отерале их стричевој кући код кога живи деда, и онда, пошто су се дуго сашаптавале са матером, узвариле у казану воде, сасуле у њу кесицу црвене боје и најбољу плахту коју су имале.

Било је вече уочи Првога маја. Тамне сенке загрнуле су шуме и путање, црниле их и све јаче сабијале у тмасти покривач ноћи без месечине. У кући су били већ сви позаспали, отац је кашљуцао на сенику изнад стаје, а две омладинке, ослушкујући, опрезно су се спуштале у тмину према цести. Иза црног грма подиже се још једна сенка: био је то младић, њихов вршњак, без капе, у црном прслуку; он се, без речи, укорачи с девојкама.

Стара јела тихо је шумила о нечем, огромна, висока као торањ, тајанствена у црнини ноћи, и – девојкама се тако учинило – и много ближа цести него што то дању изгледа, као да је, охола старица, пркосно искорачила напред, испред својих једнородника. Но, кад су се сасвим приљубили уз њено старо, чворновито стабло, она их пријатељски прекри дубоком црнимом и стаде својим испупчењима на кори прихватати гипке табане Даничине и њене мишићаве руке које су вешто и лако грабиле увис, у црну крошњу, према врху.

Први мај је освануо сунчан и тих. Девојке су истерале јагањце више куће, на супротну страну од цесте. Са те стране, из зеленила под блиставом позлатом раног сунца чула се песма:

Л'епо пјева за гором дјевојка,

Л'епо пјева, далеко се чује.

Девојке су плеле чарапе и водиле песму складним, помало дивљачним гласовима – чинило се да то јако струје снажни пролетни сокови по обраслом камењару.

А онда је и до њих допрла узнемирујућа новост. Висока жена, убрађена црном марамом, застала је код девојака, спустила пред себе цак опране вуне и махнула главом према цести:

„На оној највишој јели уз цесту освануо је јутрос црљени барјак! Јест, здравља ми!“

Девојке су опустиле руке на плетиво, изненађене. Жена је дланом навукла мало мараму на чело, стисла своје безбојне очи и поверљиво запитала:

„Шта ли то значи?“

Девојке су гледале на ону страну где се вије застава. Тада Наранца, као да се одједном досетила узвикну:

„Први мај! Данас је Први мај, стрина Јеко! А јел' какав?“

„О“, стрина Јека високо подиже обрве, „велик! Има га три-четири метра! А кад пирне, лијепо се види срп и чекић у врху!

Застала, боме, и ја да видим. А свилен, знаш, од чисте црљене свиле, па се само љеска!“

Жена лако подиже свој цак под мишку, осврну се и рече удивљено:

„Ко ли га само диже онако високо!“

И по целом разбацаном Кончаревом крају, и по целом Бабином Потоку брзо се шапатам пренесе громка вест:

„Црвен барјак вије се уз цесту! И људи и жене пролазили су цестом да виде бунтовни поздрав. Пролазили су подигнуте главе – гледали су у висину, на јелин врх, на коме се вијорио смели поздрав слободе. Под замахом ветра, горе високо, испупчавала се и истицала ознака слоге радног народа, срп и чекић, љескао се на сунцу, и махао пријатељски, храбрећи, као рука снажног пријатеља који дозива.“

Зажарених очију, мрки у лицу, људи су пролазили а душе им се пуниле осећањем вере и гордости: Ето ту, међу нама, расте жива, скровита снага, коју ништа неће сатрти!

Пред подне дојури из села жандарм и стаде да виче на становника најближе куће, старца који је седео на кућном прагу:

„Зашто ти, бандо једна, ниси дошао да ми јавиш! А? Цијело село и крај да сазна прије мене! И сви ћуте, комунисти једни, а ја обавијест да примим тек сад, око подне, од једног господина из аутобуса!“

Жандарм је викао, освртао се, а старац се немоћно и тешко дигао са прага на пригревици, ставио суху шаку на ухо, нагнуо се према зајапуреном човеку и упитао глуво:

„А? Шта велиш?“

Жандарм је обиграо најближе куће, викао на чељад коју је затекао, и збуњен и бесан, у име закона позивао их све на лице места да тамо кажу ко је барјак извјесио. Људи су, плуцкајући кроз зубе, слегали раменима:

„А ко ће га знати ко га извјеси!“ Неки су одбијали да иду „на лице места“ с разлогом:

„Већ сам га видио! Велик црљен, са српом и чекићем. Видио сам! Видио сам!“

Жандарм је, као хијена у кавезу, оптрчавао високу стару јелу и, осврћући се, наредио пролазнику са капом натакнутом на подругљиве очи:

„Пењи се, па скидај ово!“
„Нијесам га ја ни мета’!“, младић је немарно подигао само једно раме, изазовно стао, ставио руку на потиљак да му не спадне капа и забацио главу:

„И како га само испело на вр’ вршке!“

Жандарм је сваки час диркао кожно торбицу на куку, освртао се као лопов у туђем, па наредио дечаку који је бос, у подераном капутићу без кошуље, обрастао у густу неочешљану косу, округлим очима спокојно гледао шта се догађа:

„Пењи се!“

Дечак шмрцну носом, одмаче се унатрашке неколико корака и одмахну чулавом главом:

„Аја! Не пачам ја у то!“

„Бож’ опчувај, ко зна...“, рече побожно једна старица упалих очију и крезубих уста, са плетивом од грубе необојене вуне. Она је полако прелазила преко цесте.

Одоздо, из села, на бициклу јурио је општински пандур. Он неспретно сјаха с точка и узбуђено рапортира: „Телефонирало из Вро’вина јел’ скинута буна?“

Раскопчан наред цесте жандарм се издера на пандура:

„Будало! Шмокљане пијани! ’Јел скинута буна.’ Показаћу ја теби буну!“

Па уседо на свој бицикл и сјури се у село. За њим, чешући се по потиљку, пође и пандур.

А висока стара јела охоло је покретала мноштво својих вршака и шумила о нечем.

Одозго, из Кончарева краја, спуштао се лагано деда Марко. Кврцкајући својим штапом, он се заустави више места где је јуче седео са унукама. Видећи старицу јелу подмлађену на сунцу, како са свог врха маше бунтовним поздравом, он јој одобри:

„Нека је, нека. Видила је та много штошта за свог вијека!“

Црвена застава „од чисте, чистијане свиле, са српом и чекићем везеним златном жицом“ – како ју је у скривеном одушевљењу видео народ – вила се целог дана Првога маја године 1939. на највишој јели уз цесту што води из Бабина Потока на Плитвице, ниже Кончарева краја.

Тек сутрадан у зору скинуо ју је неко непознат.

Август 1949.

Славица Гароња Радованац

ПРИПОВЕДНИ ОПУС МИЛКЕ ЖИЦИНЕ

Дело Милке Жицине последњих година почело је (поново) да привлачи пажњу јавности, првенствено након постухмног објављивања њеног романа *Све, све, све* (2002, 2011) о информбироовском страдању жена у логору Столац, где је и сама провела четири године (1951-1955). С обзиром да је и пре Другог светског рата била позната, читана и превођена књижевница, заузимајући тиме и своје трајно место у историји српске књижевности (*Историја српске књижевности* Деретића, Нолитова едиција 50 српских романа), указала се потреба код појединих истраживача, укључујући и потписницу ових редова, да се њено дело наново ишчита, редефинише (од доста скромне одреднице „социјалног писца“) и дају му се нови вредносни судови у складу са развојем модерне српске књижевности. Том подухвату придружују се и изабране приповетке Милке Жицине *Нека њо буде све* (Београд, 2013) које је приредила Радмила Гикић Петровић.

Може се рећи да је ово, вероватно и последњи, или једини преостали, непознати сегмент рада ове српске књижевнице прошлог века, који је сада сакупљен и објављен пред савременим читаоцем. Приповетке је Милка Жигина писала током свог најинтензивнијег периода књижевног стваралаштва – што значи у периоду, када је стварала и своје предратне романе: нарочито тридесетих година прошлог века (од 1934. у листовима *Полиџика*, *Жена данас* и других), а након ослобођења, као новинарке *Рада*, све до свог хапшења 1951. године. (Пре тога има објављену само једну причу „Циганче“ из 1923, док је последња њена прича „Плава планина“ објављена 1959. у *Лешојису Маџице српске*)¹ – довољно за књижевни заборав.

Колико је у првој, предратној, а нарочито у позној фази свог живота остварила по тематици аутентично романескно дело (са тематиком Информбироа - знајући да га за живота не може објавити), њене приповетке у овом избору нису и најбољи део њеног књижевног опуса. У овом избору, који је пред нама (31 прича, од укупно 40-так познатих и расутих по новинама и часописима)

сима), реч је о прозним творевинама неуједачене књижевне вредности. С обзиром на форму објављивања (у новинама), на неки начин и обим прича је прилагођен тој форми. Но, без обзира на ово запажање (које није усамљено, и може се применити на многе наше књижевнице, попут Данице Марковић, јер су скоро све стварале у крајњим животним неусловима), оваква издања су итекако драгоцене, јер пружају увид у стваралаштво, односно, целину опуса ствараоца, а поједине текстове „спасавалју“ за ширу читалачку јавност из већ деценијама старе штампе, где увид имају само ретки истраживачи. Другим речима, као и већина наших књижевница с краја 19. и почетка 20. века (почев од Драге Гавриловић, преко Милке Гргурове, Лепосаве Мијусковић до Данице Марковић), њихов рад расут по часописима деценијама је остајао непознат, да би тек у новом веку све оне добиле често тек своју *прву и једину књићу приповедача*, чему се у том часном низу заборављених српских књижевница придружује сада и Милка Жицина.

Отуд, у веома добром и симболичном наслову приређивача, *Нека што буде све*, срећемо прозу Милке Жицине у којој можда нема унутрашње кохерентности, али има тематски разноликих „проблесака“, књижевних поступака, оштрих опсервација и чврстих стилских бравура, а две-три приче из ове књиге би слободно могле ући и у сваку (будућу) антологију женске приповетке. Иако ни Милка Жицина (као толике многе књижевнице) нема осећај за (добар) наслов, који у њеном случају такође много одмаже, а не помаже рецепцији њене приче, сам уједначен стилски квалитет ових проза, обезбеђује јој право да учествује у сваком будућем књижевно-историјском вредновању женског приповедног стваралаштва на српском језику. Њено приповедање је класично, из ракурса „свезнајућег приповедача“, са широким спектром посматрања живота у бројним њеновим видовима, добрим запажањем детаља, карактера, вођених дијалога, подједнако успешно дајући како приче сеоског, тако и урбаног карактера. Оком „свезнајућег приповедача“ предмет њеног интересовања су разнолики ликови, како мушки тако и женски, различите генерацијске и класне припадности (доста, и понајбољих прича посвећено је деци у тешким условима одрастања, како на селу, тако и у граду, на путевима странпутице, којима често одлазе), тако и класне (одлична психологија „газда“, тр-

говачких породица, као и сеоских, нимало идиличних породичних односа, због честих материјалних неприлика). Изванредно психолошко понирање, дијалог или унутрашњи монолог, а на два места и приповедање у првом лицу (у мушком роду), говори о снажном приповедачком нерву и не малим могућностима књижевнице.

Тематика њених проза из предратног периода задржава се на тим „исечцима“ из живота, често кратким и бритким, понекад баналним и без поенте, само као „снимком“, али врло често и сликовитим - као „из комада“ датом сценом. Тако се у првој причи осликава тзв. „непоправљиви карактер“ дечака-дерана, рођеног одметника од закона, усред сеоске, патријархалне средине, кога бисмо социјално данас могли сврстати у тип „будућег рођеног криминалца“. У причи „За седам хиљада“ из ракурса детета приказана је судбина „копилета“, које чува друга жена за одређен износ, које сирота праља никако не постиже да заради, док је у причи „Шегрт“ (што је у малом сцена из романа *Девојке за све*) и у још неколико прича тог типа („Једно поподне“) приказан тежак живот београдске служинчади пре Другог светског рата. Топле приче о деци као главним јунацима су и иначе веома успеле, попут приче „Хранитељ“ која у понечему подсећа и на „Богојављенску ноћ“ Светозара Ћоровића. Једина прича исприповедана као лични доживљај „Са улице“ (ми бисмо је боље назвали. „Са Дунавске обале“) такође је о девојци са социјалног дна и њеним великим сновима о животу, коју следеће године ауторка среће како проси, са дететом у прљама и која од ове бежи, препознајући је (објављена у „Жена данас“, 1935).

Управо у том смислу Милка Жицина је најбољи писац када пише о средини коју дубоко познаје, а то је њено село. Антологичком нам се, стога, чини прича „Малча“ (објављена у *Полицици*, 1934), са изврсним исечком из свакодневног живота и односа унутар породице једне вечери, са главном јунакињом, девојком пуном жеља и циљева (о куповини „сингерице“, којом ће се издићи „у бољи живот“ привређивати и живети од свог зарађеног новца), са различитим, одлично карактерисаним ликовима кроз дијалог (отац, други брат са којим је у сукобу, мајка која је брани), и на самом крају, у поенти – са поразном сликом повратка брата у кога су сви полагали наде, поцепаним и без

динара, са још једног неуспелог вишенедељног тражења посла у граду. И прича „Посвојче“ је на том трагу – у ужурбаној припреми да се у сеоској сиромашној кући дочека „ујна из града“ и радости деце пред обећаним поклонима, издваја се главни лик девојчице, која управо у горкој спознаји – да она није члан породице, већ „посвојче“, тј. слуга у сеоској кући – и стога једина остаје без поклона, рађа у њој клицу зла – она ујутру намерно проспе уље на добијени скупочени материјал, поклон из града породици, којима је она „туђинка“. Изузетном се чини прича „Изгонаш“, о младићу који након неуспеле печалбе, ухваћен од жандара и преноћивши у затвору бива пуштен и пред родном кућом (посматрајући кришом укућане, а нарочито мајку како у убогој кућици спрема паленту) од срамоте се не појављује ни у њој, него пролази поред ње и одлази у незнано. Све је то галерија ликова изневерених снова и нада, неостварених живота, где је приказан тежак и суров живот, фина психологија јединки, у индивидуалном и класном смислу („Женидба Томе Савића“, „Мадам Попов“, „Пензија“), а нарочито деце, која су захваљујући томе, прерано сазрела, што су, као што смо навели, често и најбољи ликови ове прозе.

Хумор и хуморност, иначе ретко примећени код ове књижевнице одликује такође изузетна приповетка иронијског наслова „Роман у наставцима“, где је кроз причу о плаћању прича „по дужини“ и са занимљивим заплетом, Милка Жицина антиципирала читаву једну масовну појаву насталу пола века касније, а почетком 21. поготово, у другом медију, који је у доброј мери преузео развој (тј. осиромашење) духовног света човека уместо књиге - у телевизији, али према законима профита и тржишта, кроз стварање ТВ-серија, тзв. „сапуница“. Прича која заслужује да уђе у сваку антологију. И иначе је Милка Жицина наглашено иронична када описује „београдске госпође“, као у причи „Добротворке“, затим у причи „Старица“ и сл.

Нов период у прози Милке Жигине представљају приче настале непосредно након Другог светског рата, када је она (први пут) радила у својству професионалне књижевнице, у редакцији „Рада“. Експлицитно припадање новом поретку, остварење свих социјалистичких идеала (што се у животу књижевнице, тако иронијски преокренуло у трагичну супротност), присутно је и у новом речнику („омладинац“). Но, књижевник од нерва

ни ту није изневерио уметност, с обзиром на идеологију нове епохе (довољно је, у том смислу, споменути и удворички наслов Исидоре Секулић *Зайиси о моме народу*, књигу објављену 1948). Побуде М. Жицине су биле много искреније. Све ове приче написане су до 1949. године и објављене у малој књижици, опет прескромног наслова *Рејоршаже* (1950). Но, Милка Жицина улази и у психологију, и то чини се, одлично, и „пропале грађанске класе“, ситних и крупних трговаца („Погрешан рачун“), наравно, поново са идеолошком поентом (трговац, који за ручком са женом већ прави „шпекулацију“, кад „ови оду“ – а кога управо затиче вест о национализацији). Ипак, овде би се издвојиле две приче по теми дијаметрално супротне, али по посебно успелој стилској обради, као и идеји, идентичне: то су „Рушење старих Теразија“ и „Девојке из Кончаревог краја“. Прича „Девојке из Кончаревог краја“, понешто идеолошки пре-наглашеног наслова, приказује бројне врлине књижевног поступка Милке Жицине, и то на простора који одлично познаје, а који је мало литерарно дат у српској књижевности - то је Војна Граница, тачније, предео у Лици, где је у вишеслојном приповедању (садашњост и девојке које кришом везу, изванредан дијалог и језик, сусрет са старцем, који је оличење прошлости и то древне, граничарске), најзад са поентом, која ма колико идеолошки одређена (девојке су кришом извезле заставу са српом и чекићем, коју су тајно поставили момци на највишу јелу, са правом пометњом међу представницима власти и жандарима – што је истинит догађај из 1939.). Својим раскошним језиком, описом тла и природе, а нарочито фолклорним елементима и карактерологијом ликова из српског народа Крајине, ово је једна од најбољих прича у приповедном опусу Милке Жицине. У другој и последњој причи у овом прегледу – „Рушење старих Теразија“, Милка Жицина, кроз успео ракурс – унутрашњи монолог старог трговца Петра Јанковића и сцену рушења (предрадног) трга на Теразијама, кроз чију свест је дата и непатворена слика старог Београда (који нестаје), сучељавањем два (непомирљива) идеолошка времена, кроз нове генерације које долазе (студенте и омладину који учествују у рушењу и које стари трговац упознаје и упушта се с њима у разговор), пружа не само слику судара старог и новог света, никако не ни идеолошку агитацију, већ на успео начин захватајући епоху која је из-

над идеолошког, са нечим од неминовног и универзалог хода времена и његових мена.

Обимом невелика, али важна књига приповедака још једне књижевнице српског језика, која је до сада није имала. Са неколиким причама, Милка Жицина, богати српску књижевност, а свакако ону коју су писале и пишу жене у новијој српској књижевности.

28.12.2015.

¹ Последња приповетка у овом избору „Плава планина“, као што је наведено, јесте и последња прича коју је М. Жицина за живота објавила (1959). Она је, на неки начин, „исечак“ из њеног доброг, али критички непропраћеног романа *Друго имање* (1961). Са извесним и снажним колористичким даром и први пут сјајно одабраним насловом, Милка Жицина показује како би се и у ком правцу можда даље развијала њена приповедачка уметност.

Новак Симић

ЗАПИС О СИМЕУНОВИЦИ И АХМЕТ ЈУСУФ

ДВА ЛИКА СИМЕУНОВА

Затуривши зех од наочала за уши, док бљедолик зимски сумрак меко сјенчи собу дугуљастим сјенама па ствари и наша лица тамне, уз благо пуцкетање ватре, тетка Василија говори:

– Турчин је господарио, пуштахије и јањичари зулумчарили по овој земљи, али боље се живјело него данас. Живио је тада и Симеун, богат трговац, ни броја му се благу није знало. Осилио се: није се бојао ни паша ни кајмакама. Кућа гдје је становао заузимала пола мабале, била зидана од препечене цигле и камена. Велику башчу опасивао високи зид. Мислили људи, мислио и Симеун: нитко ми није раван.

О крснорм имену, веле, златну је синију за софру постављао, атови му се мјерили с везировима. А ево данас, гдје је столовао, ни траг му се не зна, трава расте гује и акрепи се легу.

Богобојазно стјечући мал, слажући дукате, ушао Симеун у старост и све се чинило: и смрт ће дочекати прав пред Господом. Кад узочас умрије му жена и годину дана по њеној смрти, већ у шездесет петој, старац се повампири. Да ли Свевишњи диже руке од њега или му усуд тако додијели? – тек растрка се старкеља, помами за младицом, кћерком пекара Гвозде, Латинком с Хорватина, забудаласа горе од икаква младића. А она истом се задјевојчила, дијете штоно ријет, босонога трчи, бале јој из носа вире, ни мрва, што јој се око уста купе, отрти не зна. Баш тако. Саламентао Симеун Гвозду, а тко ће злату одољети: синове, три сина као три храста, из куће истјерао, протјерао чак на Бакије, па жену себи довео. Зину Сарајево, зину и заграја, па се домала и смири. Заборавило се временом на Симеуно ву женидбу.

Али нетко ипак на њу није заборавио, нетко чије се име не спомиње, онај што га Свемогући посла због гријехова наших. Јер све има своје мјесто на свијету по премудрости господњој, па и он. Зато вам и јесте свагдје. Гледаш: паук се с таванице спушта, мрежу плете или оса зуји око носа, зврнда, не вјеруј! У ормару крцка, миш је, велиш, па гле и потрчи безаконик, сивушкаст, мален, мете репићем, очицама стриже – прекрсти се, удри метлом. Подо-

бу мишју он нарочито воли, али ни друге му нису на одмет. Тек само изникне у цвртку прашине, загракће као гавран, захукће као ћук. Црно му је боја, да се зна. У собњем куту у трвољу сједи, као баја за огњиштем мили, као жабац на пут ти скочи, као црн мачак на прагу запреде. Тко ће му стати на крај кад се у човјека, прилику божју, хоће да увуче.

Отишао дакле, пола године по женидби Симеун у Стамбул по робу, кућу саму на млади и измећарима оставио. Мјесец дана што је на путу, кад Симеуновица чу по махали топот коња и грају. Ноћ је увелико, јација како је куисана има неколико добраних сати, заптије су давно извикале трњење огњишта, пасманције обишле клепећући сабљама чаршију, а она сједи крај оскудна фењерчића. Жућкасто сја фењер: по докату се плете винова лоза, из лишћа вире плавичасти гроздови и тама. Јаглук везе Симеуновица, чеврму за брата, а оно она граја и топот туп па пред кућу. Тко ли је ово – пита се Симеуновица – не може бити Симеун, а други тко ће приспјети у овако касно доба и с халабуком. И није јој боме лако при души. Да зовне бабу Љубу или нијемог Аћима измећара? Слаба корист. А звекир туче о врата. Сиђе сва небесна у авлију. – Тко је? – каже, а сва је хладна као мртвац. – Зар спаваш на ушима – чу на запрепаштење Симеунов глас. Страх је као пролази, али јој руке свеједно дршћу док отвара врата.

Збиља (све јој је некако необично, некако није на своме мјесту): коњи с товарима ту, слуге на њима, тупа-лупа, – кроз авлију прокуљаше, – тупа-лупа, стајама се упутише, а задњи изби Симеун смркнут и као љут нешто.

Вечерат нећу, јео сам – виче још с врата – него испеци каву! – и правце се (ни да је пољуби ни за здравље упита по обичају) упуту у велику гостињску собу.

Пође она за њим с легеном и убрусом да му опере ноге, кад оно он се није ни изуо и испружио по миндерлуку, већ стоји на сред собе, леђа окренуо, фес затурио до половине чела.

– Шта је? – пита не окрећући се – зар је кава готова?

– Заборавио си се изути – одвраћа она и сагиње му се ногама.

– Остави то – повлачи он ноге па умало да је не гурну, тако се нагло трже.

– Ни феса ниси скинуо.

– Чујеш ли, женска главо – брецну се – рекао сам ти да испечеш каву, за остало те није брига.

Ражалило се Симеуновици што је вечерас такав, буди бог с нама, никад није био; ваљда су послови запели. Просузила малко, руком обрисала очи.

Унијела каву.

– Сједи – вели јој он, а свеједнако је у фесу и заокренут. Она чучну и напуни финцане.

А он се спусти према њој. Тада му она први пут те вечери видје очи. Фес му је још увијек затурен на чело, испод њега је бode мрк поглед. Затресоше јој се руке, проли се кава по хаљини.

– Зашто дршћеш? – ушчуди се он, а глас му је дубок као из бадња.

– Немој ме тако гледати – скоро је вриснула. – Какве само очи имаш, као да ниси ти!

– Тко? – упитао Симеун и нагнуо се преко синије. И гле, како се нагиње, види Симеуновица: очи као да расту. Приближује се једно другоме, фес се с чела одмиче, чини се: мјесто два постаје једно око. Расте увис, ствара се насред чела, сја. Око крупније од ораха, скоро као кавени финцан. Усијано крваво, да те ако си и најприсебнији, хвата језа. Укочила се Симеуновица, обамрла, глас јој постао цичав као у јањета кад га кољу.

– Јест – провалило најзад из ње, – ниси то ти Симеуне – а у лицу дошла бијела као креч.

– Да – рекао је – имаш жено, право – и скинуо фес.

Тада се она само заокренула и пала.

Опазила је, док је губила свијест, у проријеткој коси више ушију мале рошчиће. Било јој јасно, сиротици: сам нечастиви у Симеунову лику то с њом сједи. Кад је пала, лупила главом о под. Причињало јој се. У збиљи није се ни макла с диванхане. Фењер је изгарао и димио се све слабије: лежала је у дубокој несвијести.

Затекао је тако и прави Симеун кад се повратио, на страх кутње чељади на ужас читавога града. Бијес је био у њој. Избезумио се добри човјек кад је видио, окадио тамјаном, бројанице претметнуо и у прво недјељно јутро упутио се с њоме право у цркву старом попу Сави. Служила се млада јутрења, послије које се читају молитве за горопад и бјесове. Овај, дотада миран, чим осјети мирис воска, усцича и поче хулити. Исплази језик иконама, пљувати хтједе, једва га на једвите јаде спријечи Симеун. Поп Саво не обазрије се на његово изазивање, тек се окрену и махну крстом. И гле, смири се бијес, зацвили као мала пашчад кад од кује траже

сису. А пошто се очитале јектеније и отпјевала »Будимја«, привели Симеуновицу. Метнуо јој епитрахил на главу поп Саво, започео с молитвама; како почео, бијес се узврпољио. Тек цијукне, тек залаје, док се не разгоропади:

– Читај, попино – виче испод епитрахилја кад се завршавала прва молитва – само читај, не помаже ти. Хи, хи, хи, – и закоцењује се од смијеха.

– Излази – вели поп Саво и чини знак светог крста – излази, нечисти душе, у храму си Господњем, во имја Отца и Сина и Духа Свјатаго.

– Бијес се на то усцичи, узмаше, онда се подсмјехује: – Хе-е-е, нема ништа, брадоња!

– Излази, погани од поганого – и чита другу молитву поп Саво. А бијес свеједнако хули.

Чита и трећу молитву поп Саво.

Кад оно ништа, бијес не излази, кевче.

Пршће Симеуновицу богојављенском водицом и чита задњу молитву како црквени прописи одређују. Она се њише, кочи и пада на црквени камени под. – Аха! виче тада он: – изаћи ћеш већ, безакоњаче. Отпири из ове крштене душе.

Но бијес не излази свеједно, притајио се. Симеуновица лежи.

– Неће – каже најпослије поп Саво. – Велик мора да је гријех, крупан је ђаво у њој. Ево ти нафоре, Симеуне, и пршћи је босиоком умоченим у богојављенску водицу кад захули у њој, друго ти не знам рећи.

Друге недјеље води је Симеун католичком фратру. Дошао је, вели му свијет, вра Мијо из Крешева, а он је плахо батли руке у истјеривању бјесова, није поп Саво ништа према њему.

Моли Симеун: – Помагај, слуго божја, кршћани смо, у једног истог Бога вјерујемо, помози невољној души у јаду! А фра Мијо је сијед, бијел као овца, ђозлуке носи.

– Помоћи ће Бог – одврати фратар, – тко ће као он – па прешао на молитве. Бијес, као и код попа Саве, узјогунио се, хули, не да ли се изагнати не да. Свађа се с фра Мијом, узалуд га овај шкропи светом водом. Не помаже. – Хе-е-е-е – смије се бијес – нисам се дао брадоњи, па не дам ето ни теби бркоњи. (Велике бијеле бркове носио фра Мијо).

Издало најпослије стрпљење старца, Симеуна срдито погледао:

– Нема ту ништа – подвикнуо – бош труд. Води ту женетину, води нечисту. Турчин је то у њој, невјерник обрезани, онамо њихов шејтан, није уопће кршћански враг!

– Како? – зачуди се Симеун – зар има и турских врагова?

– Како да нема – пао у ватру фра Мијо; – чим се крста не боји, од турчинове је погане сорте; води је одмах невјерницу, не пексини капеле.

У јаду је великом Симеун, што ће сиромах, неће ваљда с бијесом живјети? Свијет распитује, отров би попио, дотлен је дошло. Док нетко не рече: ако је турски ђаво у њој, вођи је њихову хоци. Има, вели један, све је шејтан-китабе проучио, посветио се за живота, боје га се они више него самог поглавице Луцифера.

И иде јадни Симеун, пење се на Ковачиће, води Симеуновицу и бијеса у њој. А хоца сједи у зеленом чардаку, у округлој собици, ноге подавио на шилтету. Пада му пред сједало Симеун, зло га тешко напопало: Код попа и фратра сам био, шејтан онамо он у жену се увуко – све потанко прича.

Хоца га саслуша, поглади браду, рече: – Пеке џанум, у добар си дан дошао, разговарам с иксаном (на своју је руку тај хоца био) направит ћемо шејтан-сабор. И показује на Симеуновицу:

– Откуд бијес у теби?

– А она млада, златокоса, смије се:

– Не знам, тек се покрене у мени, и нисам, свијесна ничега.

– Пас од пса – мумља хоца – хајде кући, а довече пошаљите кола по мене, уприличит ћемо истјеривање. Све поставите како је било оне вечери кад се онамо он увукао у њу.

Би тако: гори фењер на диванхани. Као и онда, Симеуновица сједи с везом (само је сада још бијес у њој). У сусједној одаји хоца с три бекташа. Врата између њих су мало одшкринута да је могу видјети. Симеуна потјерали у доње одаје: што чуо да чуо, нека се не миче и не излази одоздо.

На чибук хоца дими, из шејтан-кибата чита: дервиши му одговарају. Чита хоца, док не удари поноћ. Наступи вријеме нечисте силе: а она је како свако зна, од поноћи до првих хорова.

Лупи хоца, чим мину задњи откуцај са Сахат куле, дланом о длан и утрну свјећицу, при којој је читао.

Сабор поче.

Паде тама по одаји, задими се фењер на диван-хани; бекташи захукташе:

– Алах ху, Алах ху, ху, ху, ху, ху...

Бијес смота Симеуновицу у клупко, доваља с диванхане њима у собу.

Бекташи се у кругу завртише.

На тавану зашуми као кад се пресипа жито, зашабоња као кад се котрљају љељци, укрупња као ораси, загромада као бундеве.

Потом зазвекета као синцири, залупа као у тенцере, загрми као у бакрене казане и тепсије.

Потраја то што је грајало неко вријеме, па утиша. Бекташи престаше играти. Хоџа спусти руку на шејтан-китаб. Симеуновица лежи наред себе као без душе; трак мјесечине однекуда се прикрао, пада као крпа по њој.

Онда сваки бекташ оде у по једно ћоше, а хоџа у четврто. Како они то учинише, она лупа и котрљање по тавану се настави. У самој соби гдје су били поче стругати гребетати у зидовима, пуцкетати у поду и дрвенарији, а нешто свана (вјетар?) залупи вратима од диван-хане.

У тај трен протрча нешто црно као миш и полети ћошковима, али се врати кад угледа хоџу и бекташе. И зрак се заталаса – премда је одаја одасвуд била затворена – дуну као од промаје. Оно нешто црно као миш рашчетвори се и полетје опет ћошетима. И наставши понова хоџу и бекташе, поврати се средини, гдје је лежала Симеуновица с крпом мјесечине на лицу. Около је свуда тама густа као туткал. У тами бјежа оно рашчетворено, црно, игра око ње, врти се у ковитлац.

У тој тмини, у којој игра зрак, чује се хоџин глас као из велике даљине:

– Јеси ли ти то, Иблиз Селиме?

– Јесам – одговори мрак.

– Скупи шејтане. У ту жену се један увукао. Знаш ли који је? Хоћу да изађе!

– Одмах ће се знати – јави се приправно мрак (оно нешто у њему што се рашчетвори, што бијаше црно, што се није видјело, што поста и оста тама).

Како то рече, проврви мрак, дође још гушћи, још црњи, напуни се нечим ситним и живим. Гле, тко гледаше, видје: миш до миша се скупио сваке феле и сорте, соја и рода, испунио собу. И велики и мали. И онај ситни кућни, и онај из подрума и тавана, и онај с вашара што извлачи лозе, и онај пољски што изједа жито, и

онај што живи крај воде. Испуни све осим четири ћошка и Симеуновичине главе, гдје пада она крпа мјесечине.

Шуте мишеви, комешају се као аскер. А у прозорима и даље чандрка, по басамацима лупка, рондара у димњацима, шкрипи у бравама и кључаницама.

Кад се тај чандрк, та лупа и шкрипа истутњаше, да и задњег звука неста, чу се онај првашњи глас мрака:

– Јесте ли сви?

– Сви – замрмољише мишји редови и зрак понова заструји као од пропуха.

– Нисмо – чуше се двојица, тројица.

– Кога то нема?

Шутња.

– Кога нема? – понови љутито оно нешто из мрака.

Редови се ускомешаше. Ситан дугореп мишић приђе траку мјесечине и указа се.

– Хромог Дабе Назифа.

– Он је у овој – настави глас.

– Јесте, пригњечила га је.

– Јави се! – заповједи глас.

Али из Симеуновице нитко не одговори.

– Ту си – викну глас тутњећи да се чинило, срушит ће се кућа – ту у овој. Одмах да си изишао.

Зањихаше се црни мишји редови, вјетар заструја, кроза њ цикну Симеуновица као да јој кожу одиру, док онај глас тутњи и даље. Нагињу се као зидови.

– Зашто се ниси одазвао?

– Нисам могао!

– Не лажи. Ниси слушао заповједи. Знаш ли шта те чека?

– Знам, о велики. Али срце ме је њено звало. Старца није отрпјела.

– Имаш да слушаш, шепоња. Немој да те ја извлачим.

– Одмах одговори из Симеуновице.

Затрзака се она, замаха рукама, залупа ногама, зајаука, заплака, зацикта, закрича.

Узнемирише се шејтански редови.

– Ево ме – јави се најпослије једноок, хром, олињао миш.

– Објесите га! – заповједи онај глас из мрака.

– Шејтанхани! – викну у тај час хоца из ћошета.

Распршише се на тај узвик мишји редови, наста неописива бука као и мало прије, још јаче: прокотрља се, програмада, прошкрипа у бравама и кључаницама, пропруцкета у подовима и дуварима. Мишји редови посташе оно што су и били: тама. Све што даде свој глас од себе од тавана до подрума, и живо и неживо, што се мицаше и стајаше, и дувари, и толци, и ћилими, и јастуци – врати се у свој првашњи положај. Бекташи из ћошкова понова прохукташе:

– Алах ху, алах ху, ху, ху, ху, ху...

Кроз ту грају чу се продиран кукуријек пијеваца и све се као одсјечено смири. Хоџа тада изађе из свога ћошета, отвори врата диванхане и потражи фењер, што се већ био утрнуо. Потом га унесе у собу и упали.

На простирки је лежала Симеуновица, сва блиједа и измучена, у дубоку сну. Одмах до ње, два или три педља најдаље, лежао је цркнут кусат, једноок, дебељушкаст миш.

Тетка Василија заврши причу у дубокој тишини, у којој су се чула само наша мала, преплашена срца и огањ у пећи. Нисмо се смјели ни макнути, нисмо могли ни ријечи проговорити. Чинило се: мишеви и шејтани, хоџе и бекташи још плазе и миле по мраку, вребају на нас, тичу нас се својим страшним, влажним тијелима. А тетка Василија шути: тко зна шта мисли? О како би радо запалили свијетло, али гдје је тај који би се усудио пријећи преко собе? Часови теку мучни, дуги, преспори. Најпослије (чини нам се: читава је вјечност протекла до тог часа), мајка улази у собу с лампом. Блиједи, плачући, ми јој се вјешамо о сукњу.

– Што си их тако испрепадала – каже пријекорно тетки. – То она измишља, будалице мале.

– Није измишљено – каже тетка Василија и смијешак јој је као и увијек строг. Ову исту причу нама је наш бабо причао. Њему дјед. А дједу прадјед, који ју је чуо од људи што су добро познавали Симеуна.

И није измислила тетка Василија. Запис ученог улеме Неџада Мисирлије потврђује њену причу у много чему, али код оног хоџе њих се двоје разилазе. Јер по Мисирлији он уопће није био хоџа, него угледни ратник што се повукао од свијета. И другачије је истјерао бијеса из Симеуновице. Али што је најзанимљивије, тај догађај са Симеуновицом био је и узрок личном слому тог самотника, кога Мисирлија назива Ахмет Јусуфом. Осим тога, Мисир-

лијин запис освјетљује, иако дискретно, и положај жене у Босни у то старо добро доба, а прича уједно и о лукавствима којима су се оне морале служити ако су хтјеле да сачувају главу кад би превариле мужа. Но чему дуљити, ево записа.

ШЕЛТАН – НАПАСТ СВЕЦА С КОВАЧИЋА

Ноћ је ведра и дубока, звјездана неба пуна. Кад Ахмет Јусуф погледа кроз прозор, видје: стара се зова у башчи пупом заметнула, пружица њежно гране, ситно се маљушно лишће осуло по њима, док куполасту крошњу мјесец сребром кити. Нагиње се Ахмет Јусуф кроз прозор: зрак шушти, трепери у модрим висинама. Врије и у травама, истасале су преко дана. А ето још јутрос као да свега тога није било. Још јутрос стајала је та иста зова озебла и гола, још јутрос, полегле земљи, мировале су траве, а зрак лежао на облицима и стварима непокретан и нијем, без треперења, без овог комешавог зуја. Чудом не може да се начуди Ахмет Јусуф: ето, и сама његова соба добила нов, свјеж изглед, прелили се дувари неким посебним, тихим свјетлуцањем, а у земљаној саксији катмер процвјетао.

Чује се: птица однекле пјева. – Обнављаш се, стара – каже Ахмет Јусуф повјерљиво зови, и руку пружа, младо лишће милује–прољеће је.

Двадесет година откако се повукао од свијета; кад види зову како се листом замеће, говори он тако.

У то неко зашкрипа на басамацима, покуца на врата, али он куцај пречу. Крупан, снажан педесетгодишњак густе косе, црне велике браде, очију свијетлих од унутрашњег жара: он је требао бити војник. Син паше с Крајине. Учествовао је у пет битака, а у шестој би заробљен. Из ропства се ослободи уз велик откуп и врати се након три године туђине сав промијењен у Босну. Одрече се почаст и наслова, имутак поклони Вакуфу, осим посједа с чардаком на Ковачићима више Сарајева. Повуче се на њ и живљаше, са старим слугом, Саитом, који га је од малих ногу његовао, у осами, размишљајући о Богу, избјегавајући људе и све што долази од њих.

Нитко није знао што се с њим збило, нити је он икоме шта говорио. За двадесет година што тако живи не каза о томе ни једну ријеч, чак ни старом слуги. Људи по радозналости својој, и јер о све-

му хоће да имају разјашњења, прогласише: сам му се Пејгамбер на коњу указао кад у ропству бјеше; рекао: други нека ратују, тебе сам одредио да величаш молитвом и добрим дјелом Алаха. Стога, по томе тумачењу, разда иметак, стога се и осами. Свецем га учинише: болесне да исцјелује, бјесове изгони. Али до њега је самог тешко доћи, нерадо се показује; тко успије, сигуран је у здравље.

Онај првашњи се куцај понови. Овај пут га Ахмет Јусуф чу: лецну се: да није оно дијете? – не, оно не куца – помисли; – оно се тек наједном укаже, створи само однекле. Кога ли је то само Саит без његове дозволе пустио! Отвори.

Униђоше Симеун и Симеуновица.

С њима започе оно што је по премудрости Ахмет Јусуфу било писано.

Каза му јад свој Симеун. Сјеђи је он човјек од Ахмет Јусуфа, погрбљен, сух, лице му испијено, жуто и збрчкано. Кад скину фес, бљесну му ћела на тјемну као тонзура у фратра. Види се, обладала га старост.

Према њему, Симеуновица је млада као роса, дјевојчица скоро још. Косе су јој златне, очи модре као различак, модрије од вечерашњег неба. У пасу је танка, а стопала су јој малена, не виде се испод димија. Сва је она плава и витка као зумбулов цвијет.

Да су који други пут дошли, Ахмет Јусуф би их потјерао, али те је вечери зова пропупала и катмер процвао.

Чудне су очи Симеуновичине, дубоке као ријечни вирови. Глас лагашак као пијук ластавица кад му дођу под стреху да праве гнијездо.

Лаже – помисли Ахмет Јусуф чим је погледа – о ономе што му би испричано. – Ти изиђи – рече Симеуну – и док те не зовнем, не долази; – био се сјетио нечега.

– Жено – рече Симеуновици кад остадоше насаму – ти си лагала. Шејтана нема, шејтан је зло у човјеку, то ја најбоље знам. Зато реци истину.

– Не – осмјехну се тихо она – нисам лагала.

– Лагала си, знам да си лагала; чим си ушла овамо, видео сам, док ти човјек није ни прозборио, да носиш лаж.

– Зашто да лажем – трзну се она, – и очи јој се залише злим сјајем.

Пресрете је тежак бљесак Ахмет Јусуфова погледа, оштар као нож.

– Не почињи код мене, кћерко; ја нисам ни поп ни фратар. – И извади као пријетњу три чувалдуза.

– Нећеш рећи, што је на ствари?

– Онако како испричасмо.

– Свађат се с тобом нећу. А ако се појави бијес сада у теби, а чини ми се да се спрема, забит ћу ти сва три ова чувалдуза у месо, нека знаш. Иако не рекнеш гријеха, десит ће ти се исто.

– Говори!

Она се заплака:

– Немам шта да кажем.

– Ево, жено, и ово ти још велим: Неће сазнати Симеун, зато сам га и послао у авлију. Људски је лик имао твој шејтан, али не Симеунов.

И узне чавалдуз Ахмет Јусуф па јој приђе.

– Зар не! – Симеуновици се учини, да јој је намигнуо.

– Дакле...

Она је шутећи шмрцала.

– Добро – рече он и положи је озбиљно на руку у којој је држао чувалдуз, као да врши какав важан обред, а другом јој повуче димије. Под танким безом указа јој се месо тијела, румено као јабуке кад дозоре.

Под лијевом руком осјећао је дотлен у тихој топлини прегрива престашено треперење њена малог срца. Није знао зашто, али му се тај додир чинио као онај кад је малочас погладио љепљиво, њежно лишће зове. Преметну чувалдуз из те руке у десну и поче је бости.

Тада она проговори:

– Било је прво око – рече. – Око у пукотини тарабе што нас дијели од аустријског конзулата. Није било минуло ни мјесец дана откако сам доведена за Симеуна, шетала сам ујутро по башчи и осјетила то око црно као зифт, запаљено. Неколико дана сјало је тако из тараба. Онда су се појавила уста: да сам лијепа – говорила црвена, мала уста, тихо говорила. Да чезну за мном – говорила су та уста – да умиру, да сна немају, да нитко није као ја, нити је био, нити ће бити.

– Говорила су уста тако као да булбул у љетној ноћи пјева, а липа мирише.

Увече чека Симеун, стар и жут.

Свети човјече, убиј ме, али је лијеп и млад био. Оне вечери кад је Симеун пошао на пут прешао је тарабе. Појавио се иза грма, ни крикнула нисам. Глава ми је само клонула на његово раме. И почело је оно зашто немам ријечи. Било је јаче од мене.

С ноћи у ноћ.

Татар што носи пошту причао је у комшилуку да се Симеун враћа. Има на крају наше махале једна таква удовица која прима мушкарце. Њој је причао. И она ми је поручила; кроз ту поруку сазнала сам нешто: нешто се наслућује. Те вечери нисам изашла, узалуд је неко бацао каменчиће о џам.

Мудри, ако се сазна, знала сам што ме чека. Ти знаш обичај наше земље за невјеру. Нисам хтјела да ме каменују или вежу коњима за репове. А то ми је предстојало. Цијелу сам ту ноћ пробдјела и још двије слиједеће. Каменчићи су све те три ноћи тукли о џам.

Имена му не знам. Ничега о њему не знам. Можда је уистину био шејтан, али ако је и био, диван је био... Све сам ти рекла, помози, ако хоћеш.

Цијело вријеме она то прича положена на његову руку; очни капци су затворени, дуге трепавице падају на образе. Ријечи јој се откидају испрекидано и тешко. Као да нетко други говори из ње, не она. Испод руке Ахмет Јусуф ћути, како јој тијело постаје све топлије и топлије и како њезина топлина прелази и на њега, па се због нечега сјећа зове: буду меки пупови, буде танко лишће, а онда се разелени, разграна, размирише – птица сагради гнијездо.

Топла је као зора пред јесен, топлина је и у њему. Каурске књиге причају о змији и прамајци свију Еви. Зато је жена и лукава, потомак лукаве. Опрезно полаже Симеуновицу на шилтет. Чудна га језа подухвата с леђа. Нелагодно му је пред самим собом.

Упита је:

– А поп и фратар?

Хтјела сам живјети. Видјела сам неколико дана прије једну сељанку за коју су говорили да је бијес у њој. Бијес је ушао и у мене. С њиме ме је затекао и Симеун. Каменчићи више не ударају у џам. Рећи ћу ти: Страх ме је тога ока. Јавит ће се опет, а онда је све узалуд. За то бијеса не истјераше ни поп ни фратар. Зато ме и ти пусти, ти који све знаш. Једино овако могу живјети. Ако не, умријет ћу.

Глас Ахметов миран је и строг:

– Мала жено, све што је живо има свој разлог пред Богом: и траве, и звјериње, и баје, и оно што око не види. Имаш и ти. Кажнио је Алах ђутурума што није разазнао смрт од живота. Излијечена си. Чут ћеш што ћу му рећи.

Зове Симеуна.

– Шејтан у облику хрома миша с једним оком је у њој. Девет великих гријехова си за живота починио, девет дана нек ти жена пије ујутро на таште срца по финџан суха цвијета од кантарије кухана у вино. У вино прије него што га скухаш баци овај запис. У девет дана распродај што имаш и отиђи из Шехера. Уклета ти је кућа, уклет ти је останак овдје. Кад поћеш, немој никоме ни за живу главу рећи куда идеш. Смрт је пред тобом, пази какав ћеш пред Алаха, он је за све нас један.

И учини још и ово: узми три стотине и тридесет и три дуката и дај као садаку за сиротињу од три вјере – правовјерне, кауре и латине. Свакој вјери три пута по кесу од стотине, хрпу од десет и један за пријелаз преко Сират-ћуприје. Тада у њој бијеса више неће бити.

Готови смо. Како рекох, не порекох!

На заплашеном лицу Симеуновице појављује се лукав и захваљан смијешак. Запрепаштен је Симеун.

– Ништа друго не може помоћи?

– Пробај, али крајњи је вакат: пропустиш ли дан, она ти се не смири никад више.

Дубок и тежак теменнах учини Симеун, узне Симеуновицу за руку и изиђе.

Ахмет Јусуф, кад одоше, обриса зној с чела што му наједном у крупним грашкама изби. Зашто сам је спасио? – упита се, и утонуо у мисли часак, два; закима затим главом.

Љето је. Отишао је Симеун, како му је савјетовано, девети дан по своме посјету код Ахмет Јусуфа из Шехера, и о њему се ништа не чује. Град прича о чуду свеца с Ковачића, и свако са своје стране нешто придеметне. Исплиће се читава легенда. Ахмет Јусуф кроз то је вријеме некако омршавио и олабавио, очи му упале, поглед постао грозничав. Зова под прозором мирише зрелим плодом, њен мирис Ахмет Јусуф дуго удише. Испод стрехе ластавице су као и увијек саградиле гнијездо. Крај гнијезда паук исплео мрежу. Вечерњи повјетарац игра се у Ахмет Јусуфовој коси, бр-

шљан уза зид пуже. Он је немиран, нечија невидљива присутност – чини му се – цијело му вријеме смета.

Не вара се, крај врата стоји једна женска прилика: он зна тко је она.

– Побјегла сам од Симеуна – прилази му Симеуновица (Ахмет Јусуф као да је њу баш очекивао); – стар је и жут. Нисам могла издржати, воња по мејиту. А око мене љето – и сунце, шта могу. Ти си ми онда живот спасио, к теби сам дошла. Смрт се и живот не могу помијешати, и то си рекао. – Ослања се о њега, док срп мјесеца улази у одају. Плаве јој се косе златно прелијевају. Ахмет Јусуфу је грло сухо и језик сапет. Хтио би даха. Узалуд се напреже да је одгурне, руке му немоћно висе.

– Зашто се плашиш – наставља она – ниси ли ме очекивао? Зашто настојиш да ме не загрлиш кад те срце на то тјера. Слушај га, чујеш ли како удара као највећи бубањ. Зашто вараш сам себе. Моја топлина остала је на твојим длановима одонда како сам лежала положена на њих. У тијело ти је ушла, па грозницом изгараш. Знаш л’ за то? О знаш. Осушио си се од тога, очи су ти упале. Сјећаш ли се, у глави ти се мантало кад си ме пустио.

– Шути, нисам те звао!

Јеси. Сједиш овдје као уклет, једно мислиш. Свеједно ти је за све. Под зову ниси отишао да јој цвијет узбереш, опао је. Катмер ти се осушио, ниси га заливао. Лица људског не трпиш. Духан ти не прија. Ластавице су узалуд пијукале кад су дошле, ниси их ни погледао. За мном си жудио.

Звијезда прелијеће преко неба и губи се. Ахмет Јусуф се стишће за груди, гледа унезвјерено: мјесечина бијела као снијег испуњава собу, меко га умогава. Никога нема.

– Шејтан! – каже сам себи. – Напаст. Исто је онако као кад ми се приказивало оно дијете.

Ту је оно и опет. Малено, сухо и слабо, гледа га црним као трњине недужним очицама. Чак као да чује и пјесму и смијех пијаних војника који му повлаче мајку. Убиј псето! – виче нетко. Он је то могао спријечити онда, али није хтио. Дијете стоји као и први пут кад му се приказало, с раскољеном главом, из које се циједи танак млаз крви. Заклано пиле.

– Одлази! – каже му Ахмет Јусуф. Кошуља му је сва мокра као да се окупао. Прилази крчагу с водом: пије: Вода му се чини млака. Гледа око себе мутним тешким очима. Гад ме напопао – мисли. Гадан је био читав мој живот. Ту су сви:

Отац строг с турбаном, побожан и пријек, сладострасник и пијанац. Браћа сурова и груба што вођена тамним нагонима обиђоше читаву царевину на страх и трепет свију мјеста у која избише. Сестре што се поудаше брзо, брижљиво чуване, тако да их се скоро и не сјећа. Његова жена Зилфа, коју затече, кад се врати из ропства, да живи с лудим његовим слугом, огромном блесавом момчином воловске главе и великих избуљених очију, али зато јаким и снажним као гора. И он у свој тој лудници ојађен, згађен и уморан.

Ох, и сада би хтио да легне, да се одмори већ једном. Та цијелог је свог вијека жудио за одмором и никад га није имао. Сједио је ето ту у томе чардаку и сви су мислили: у светости живи – а он се заправо мучио. Одрекао се свега да би нашао мира и одмора, и није га налазио.

Ноћ и мјесечина. Ибрик, крај шилтета на који је полагао, од ње се тешко, бакрено сја. Соба му се у погледу претвара велика, огромна као у бескрај пружена. Чини му се: глава ће му прснути. Устаје и полијева се водом. Симеуновице више нема, али осјећај нелагодности, оног невидљивог присуства нечијег што га је цијело то доба, откако му је Симеун долазио, прогонио у њему је, мрачно га носи у своје дубине, савладава. Шејтан – каже самом себи по други пут.

– Зашто шејтан – као одговара му нетко невидљив – шејтана нема, сам си рекао. Шејтан је зло у човјеку. Истјерао си га из других, а живио је у самом теби. Одрекао си се свега, повукао од свијета. Зар је то мудрост? Као да се зло, кад се увиди, лијечи бјегањем.

Зар је и то мудрост – побјећи од свега па живјети праведно. У живот си требао отићи, међу људима бити и онда покушати живјети праведно. А ето, пухнуло је, и био си готов. Женска топлина однијела ти је светост.

– Можда је тако – одговара Ахмет Јусуф – али од гада сам бјежао.

– У теби је он, у теби, а зар му се онда може побјећи?

– Може!

– Лажеш...

Па га је ујутро затекао тако и стари Саит како се свађа с тим *невидљивим*.

Новак Симић

ПОД ИКОНАМА

Стара Кршићка од све своје дјеце највише је вољела најстаријег сина и увече, прије спавања, увијек се за њега молила Богу. Он је био немирњак и скитница, мијењао је брзо боравишта и ријетко писао кући. И стара би Кршићка тихо уздисала, палила кандило у његовој соби пред великом, црном донесеном из Јерусалима Богородицом и св. Николом, златним умилним и као овца бијелим, што је радосно благосливљао, па би све даље уздишући и молећи се ишла на починак. Кандило у њеној одаји пред светом Параскевом, ситном и изгубљеном, већ је благо треперило. Гледала је она дуго његов тек пропламсали жижак, посматрала синову фотографију објешену на зиду, и онда нечујно, богобојазно уснула.

Цијело вријеме откако је удала кћер он одрастао и отишао и не враћајући се више, а она била принуђена да због уздржавања држи дјецу на стану и храни, стара је жена радила тако. Нерадо је говорила о сину, чинио јој се изгубљеним, и она се све више грбила. Њене, онда још црне косе ненадано посиједише. Није више покушавала да бишће бијеле нити је ишла родбини, гледала је равнодушно како стари. И осјећај што ју је кроз читав живот прогонио, од раног дјетињства кроз дјевојаштво па све до старости, све је јаче растао и зрео у њој. Неумољиво и тврдо сазнање несреће и немогућност радости у њену збивању било јој је јасно и она није ни покушавала да му се опре. И као док је била дјевојка, читала је дебеле, старинске романе и спомињала се зазелењелих и расцвјетаних башта у младости. Сјећања на којекакве неважне догађаје што су се давно, богзна када, десили падала су јој на ум, и она се тому, помало изненађена, чудила: – Сиједим – мислила је каткад, махала главом и све се више увлачила у се. Син, занесењак и тиран, био ју је скосио својим немаром и отргнутошћу од куће, а због тога га је ваљда толико и вољела.

Зато, кад га угледа једног претпрољетног дана, не повјерова својим очима: ушао је као да је јучер био ту. Знао је: врата су од ходника отворена и она је у кухињи; одложи кишни огртач и плавкаст од магле и влаге уније. Стара испусти из руку оклагију и гле-

даше га тренутак, два очима у којима се полагано почеше купити сузе.

Он је пољуби у руку, истрже се њену загрљају и рече сухо:
– Нећеш ваљда заплакати.

Хтио је да ово рекне само као пријекор, као упозорење, да се не би догодило нешто неугодно и што није волио. Међутим испале оштро и скоро грубо.

Па зажали то горко и, не гледајући јој у лице, пође према дивану. Дјевојчица, која је била те године са сестром код њих и ту сједила с књигама на крилу, а коју је он летимично опажао још с врата, диже се, не знајући куд би с њима. Кршић је позорније погледа и, зачуђен, у унутрашњости се трзну. У покрету којим је ова већ развијена, али веома млада (чинио му се, да нема више од дванаест или тринаест година) дјевојчица устајала било је нешто рано зрело и појудно, у преглибу том било је чак и неке тешке засићености и раздражљивости, као и нехотичног истицања облина, како само знају искусне, рафиниране жене које су тко зна каквим искуством то научиле и сада ходају и запањују, неког нарочитог и независног живота тијела тек у пупању, а ипак нечим зрелим, нечим јесењим и мутним што се није знало, али је изненађивало. За ових тренутака, мирис младих, тек дозрелих диња непрекидно му је падао на памет и он му се никако није могао отргнути. Кочио га је и слабио док је и даље посматрао дјетињску њену главу, сасвим далеку од живота тога тијела, главу с крупним и недужним очима у којима би кадкад протрчао страх; неке тамне сјене какве се опажају код младе припитомљене дивљачи кад се ваљда несвијесно сјете слободе и шуме, и читави валови ужаснутог и брзог струјања прођоше њиме, протјечући подземно и непрекидно као у срху, а загаситост њене коже, не црнкасте, него бакарно смеђе, сјећала га је негдје у њему давно: јошика и бостана што су га омамљивали својим тешким, зрелим мирисом, а у којима је као дјечак полуонесвијештен лежао.

Затим, навече, видје и другу, старију збиту и дежмекасту дјецијом набухлом набијеношћу. Спуштале су орахе низ даске с његовим млађим братом, док се стара, сва сретна, вртјела собама не знајући ни сама зашто, не могући се скрасити, још с траговима суза и несмирена. Цијела њихова стара кућа доби посебан, свечан изглед и у њој наста она ужурбаност каква обично настаје кад неко мио и драг изненада дође. И старој Кршићки непрестано се чи-

нило: ништа није добро и на своме мјесту како треба, па је у својој сувишној бризи била смијешна и дјетињаста, у тој радости ти којој се без престанка плела и мрсила.

Међутим, он је сједио по цијеле дане сагнут и окопњен као сјенка и удубљивао се у нека своја унутрашња прокухавања. Трзао се пред мрак и шетао онда лагано, уједначеним корацима преко собе. – Дом и огњиште! На пећи, као и увијек, блиста сјајни, жути аван и очишћене бакарне цезве за каву. И стари креденац је ту, а стол је обложен мушеном. Њу, свјежу и хладну, може се нарочито осјетити кад се лагано лази руком. Зар није додир њен као кад дираш змијску кожу? Ах, а у јутра стари, познати мирис полупеченог тијеста и запах водене паре! – Зар има чуда? – мислио је Кршић. Ту је само изглед иза прозорских стакала на улици којом фијуче вјетар! Због чега се онда зебе, болује, крвари? Достигли су изапрозорску изолованост! Огањ у пећи, пламти, вода вррије, сат тик-таче и поспани смо. Шта има више? Унутра је пободен мали црни кукац на чиоду. Шта се кога тиче он? Зар је само зато требало обилазити свијет? – И ово ослушкивање шумова у себи, овај немир због све вишег осјећања дјевојчица, које су као за пакост спавале у његовој соби, обесхрабривало га је и држало у извјесном чудном и страшном узбуђењу. Језик му се лијепио, уста била сува, а кораци отегнути и тмули. Чинило му се: као да не осјећа више себе и није то он што не пазећи ћерета с мајком, сестром и њеним мужем, и продере се кадкад на млађег брата, него нетко други који пролази кишљивим претпрољетним данима са сусњежицом, данима блиједим и згаслим. У њима су хујали вјетрови по покислим крововима што су се пушили, вода је цурила са стреха у танким млазевима, куће се умотавале у прхке провидне маглице и све се губило у сивоћи неког задимљеног, усуканог слапа, а он ево бјежи у тешком, утмуреном наслућењу буђења за дахом нечега непознатог што не може и неће никада достићи.

У мраку, слашао је касније: једнолично ударање још голог грања у сусједној башти, брнцање и звонко као сребрено клокотање олука, јаук и крикове раздражених мачака, крикове заљубљене и очајне што су тешко падали по њему, као олово, и дјеловли попут мутне ријеке у сну, кад су дјевојчице, већ привикле на њега на његову грдну и тешку сјету, замолиле да им шта прича. Послије је добро знао да није било свијесно! Зашто му је пала на ум тетка

Василијина прича о Симеуну и Ђаволову оку? Стиснуте и преплашене, дјевојчице нису смјеле да дишу, нису смјеле да подигну покривач и побјегну. Скамењене и укочене од страха, оне су стрепиле од сваког титраја на зиду. Покушавале су да очи држе затворене, загњурене у јастуке и под јорган, али као од нечег присиљене, отварале су их широм и непомично пиљиле. Свијетло чађаве уличне свјетилке, управо под њиховим прозором, слабо и титраво, на махове би кадкад продрло и откривало претке Кршића, чудне неке прилике у старинским одијелима, што су, чини се, живјели ту неким својим далеким и недокучивим животом, скрити у тамни ове собе, смјешкајући се полутрулим, знатим смијешком што се губио смјештен иза какве непримјетне боре и опет понова јављао помало презрив, помало пакостан.

Кршић, занесен, причао је, кроз причу оживљавао своје рано дјетињство. Ову исту собу којом је нечујно промицала тетка Василија са својим клетвама и особеним причама. Њена мрачна, висока фигура, што је мирисала на тамјан и сухи босиок и пред којом су се сви осјећали некако неугодно, како је само ишла овим тихим собама намјештеним дебелим ћилимима, на којима су били ушарани знакови њихових дједова, како се само шапугало пролазећи њима, забезекнуто гледало старе, црквено-славенски писане, већ избледјеле књижурине увезане у кожу, стогодишње сановнике, чији су листови посебно шуштали, танки као цигарет-папир или претанка свила са задахом плијесни и извјешталости, којега би и сада гдјекада осјетио. Оне велике, жељезом оковане сандуке пуне ситних старинских везова са шарама замршеним и тако њежним и профињеним, да су изгледале скоро неразумљиве и неразријешиве да би се одгонетнуло шта се мислило када су се радиле, а ипак рађених с толико воље и преданости, да се и нехотице мислило на те младе дјевојке сагнуте пажљиво над ђерђеф и затворене у се. Сандуке пуне још разних чеврма и свилених марама, трипут тканих свадбених кошуља, којекаквих особености: венецијанских папучица, и смирнских бразлетна, вакуфских ножева са седефастим дршцима, височких радова у кожи, антерија рађених од долачких и травничких терзија и најпослије скупочијених ћуркова сарајевских ћурчија из Великог Ћурчилука. Ствари купованих годинама и помно чуваних, предаваних из генерације у генерацију, ствари сматраних као породичне светиње. Оживљавао је сву ту чудну, мрачну атмосферу, која се последице ненадано разби

па је нестале наједном и зачас, а у њему остави огроман, неизбрисив траг, да ју је свагдје опажао како потмуло избија. Глас му се у причању од извјесног заноса проживљавања замути и замагли, да поче све више осјећати храпавост у грлу. Заврши и с чуђењем оћути свагдје тишину. Фигуре његове приче: Симеун и жена му, хромџ шејтан, мишеви и хоце као да су шетали собом, плазили по зидовима и церили се, неким цикиљавим, ситним смијехом. Осјећало се пламено, велико као финџан, око Симеуново како ужарено свијетли и обасјава све предмете. То страшно око његова дјетинства и првих буђења.

Полумртве дјевојчице чуле су само своја престрашена мала срца и мислиле, искочит ће им она. Велике и крупне грашке зноја ледиле им се на челу, лагано клизиле и капале. Осјећале су се као да су замочене у мрзлу воду, а ипак нису смјеле дрхтати. Кршић их онда упита, као увијек тихо и равнодушно: – Зар сте заспале? – Пробуђене њим из страха, оне се гануше и као безумне у ужасу, не осјећајући више властитих удова, долетјеше му у постељу привијајући се и плачући.

Свјежа и млада оћути им он тијела. И као наједном, знани, раздражљиви мирис млађе, њен ужагрен и топао дах, воњ оне зрелине која га је зачуђивала и односила, обасу га и прође кроз њега тако снажно да он од самог себе престрашен задрхта. Лагано бјежећи, он се помакну осјећајући како крв јаче бије и стеже, али она у страху, све се више привијала, тако да под својим рукама оћути њено месо, топло и обло, с оном посебном храпавошћу као у очерупаних птица, и бранећи се од мисли која га је читаво вријеме прогонила, састављајући крик у себи, прихвати се руба кревета, и окренут према зиду, не смијући се макнути, слушајући дах њен у сну и ћутећи орошену јој пропуцалост, прележа ноћ.

Куда год је сутрадан ишао, тамна сјенка овога доживљаја прогонија га је. Трудио се да Нену (тако се звала) не гледа, распршен и осјенчен њоме као луђак бојећи се, и осмјехивао се у ћутању као не присјећајући се ничега. Ипак пред подне отиђе с њима у бању, чему се не оприје, него чак и обрадова у себи.

Оне се њега нису стидјеле, причајући му у кикоту како су се прије код куће купале у Босни наге скупа с дјечацима, па малаксаше брзо у кадама од топлине и паре. Лијено испружене и душкајући, разасутих коса, посматрале су се црвене и зајапурене, не могући да се дигну, пуне слатке отупјелости и тежине. Ћутиле су

мекоћу и раскош себе, својих невиних тијела и, врло младе, чудиле се овој голицавој набијености и округлости њиховој.

Ослушкивале су у полудријемежу како вода запљускује, и као од навике размахнуле би рукама или се часовито помакле заталасавши површину, расипајући се: у непрозирна шарена прозорска стакла, у танке маглене хлапове што су се меко провидни дизали из прегријане паре, и најпослије у једнолично отегнуто капање добро незатворених пипа.

Пупиле им постадоше мање и као ужагрене, док су се трепавице лагано затварале. Угодна прераскош опи их толико да се врло тешко дигоше. Вода им се циједила низ тијесно приљубљене трикоје: у ситном капању, у непрекидном цурењу, и од шума њена сасма се разбудише. У ходницима чули су се гласови и топот ужурбаних корака, у сусједној соби зврјало је звонце зовући масерку, а на дивану сједио је Кршић не мичући се и као да спава. Засмијаше се и пустише тушеве. Весео, разуларен жубор расу се по њима, прскајући и шиштећи, разливајући се свуда по преврућим плочама, облијевајући их и протјечући. Њихова тијела, у овим млазевима воде у слијевању, пушећи се и порумењена од врућине, прелијевала су се; у покиданим одразима покрета којим су се оне сапирале и трљале, у преситним свијетлим капљицама што су се скоро пахуљасто распрскавале, у њиховим далеким сјеменама од косе сунчане зраке што се прикрала кроз окна и гдјекад мазно преко њих прелијетала, радознала као блудникове очи. Руке и ноге свинуте у наједрено клупко хитро су се помицале у убрзаном покретима и откривале избочине чврстих, тек набујалих груди с малим, као назреле јабучице, тврдим дојкама. Широко раскораченим, јасно су се оцртавали бокови и као свагдје: док је у старије све било дјетињско и још неразвијено, млађа се истицала женскошћу: крупним, већ великим, родним боковима у тамној загаситости прегиба.

И мирис њихов, мирис росне свјежине, мирис тихе голицавости, затрављене младости, јасмина и невиности лепршао је јако купаоном обезумљујући и утапајући у себи све.

Окупане и чисте, почекаше да им се трикоји посуше. Онда млађа, још мокра и раскуштрана, присјети се и притрча радосно и са смијехом Кршићу. Зашто непрестано шути? Хтједе још нешто рећи, али ненадано заћута. Видје га згрчена и сагнута, гдје кроз опуштене, дуге, скоро женске трепавице као окамењен посматра је-

зовитим, животињским очима пуним ужаснутог усхита. Као да је каткада шкргутнуо пребијелим зубима, помакле би му се онакажене уснице, откривајући их шиљате и мишји ситне, док се сав у нечему суздржавао, напрежући се да издржи, а да се не ода. Знано јој би сада, откуда она устрепталост и извјесна нелагодност док се купала и сапирала. Ове ванљудске, тајновите очи, ужасне, а уједно и лијепе, непрестано су је проматрале, упијале у себе, ради нечега нарочитог и страшног што је он суспрезао и грчевито покушавао да претвори у безличан осмијех.

Осјетивши их сада без вела даљине јасно и нијемо гдје обнављају, привлачећи, а подједно и одбијајући ради оног ружног што је дријемало на дну њихову, она, не знајући ни сама зашто, узбуђена и постиђена, неизмјерно се преплаши и устукну сва смушена.

Навече, као никада, сјала су кандила. Сва се соба свијетлила у разлепршало, затитраном свијетлу жижака што су горјели као машала, преливала се у треперењу сјена које су размахане путовале собом, освјетљујући интензивно и јако црну, византинску, велику богородицу »десноручицу« и до ње св. Николу, а на супротном зиду многобројне претке, милујући благо и Кршића, што је отворених очију слушао своје ускуцало, немирно срце и дисање дјевојчица, које су још опсјеђене јучерашњим спавале ту одмах до њега.

Огањ у пећи био је згаснуо, вани се није чуло ни гласка, а у соби само што су шушкетала кандила, Богородица пуцкарала као некада веома давно и далеко пред свјетски рат, кад је тетка Василија послушкујући забринуто кимала главом, говорећи да ово не слути добру, и преметала по сандуцима своју мртвачку спрему забрињујући се: неће ли се она разбољети, нетко умријети у породици, или нешто, чему се нитко не нада, догодити.

Гледајући сада, последије богзна колико година, икону, он осјети ону исту пријашњу плашњу и узнемиреност. Суха, црна богомајка, уска, почађена лица с дебелим, пуним црначким усницама, скоро обнажена, држаћи у руци дијете Исуса, што се исто тако поцрњело праћакало и као тужно некуда забрињавало, имајући нешто недјетињско, старачко и преживљено у себи, поцрвѐелих пупила као у младог бијелог мишића, посматрало га је строго и безрадосно. Из цијеле ове старинске иконе избијало је нешто мрачно, стијешњено и византинско, сакривено што је савладало

примитивном, суровом мистиком, непрофињеном и нарочитом. Нешто што га је, тко зна зашто, подсећало на богојављенске литије кад се у нашем граду свети водица на Бендбаши. И православље: гомила неуредних, необријаних попова што пјевају храпавим гласовима, у средини с владиком, под златом извезеним тешким »небом«, које су једва носила четири снажна богослова, а чија се од старости посивјела брада лагано, пророчки тресла; у одеждама тамно црвеним, шараним загасито златним везовима, тако да су се поклапале с даном, обично влажним, раскаљаним од окопњелог снијега или рјеђе шкрипаво снијежним и смрзнутим, кад се дах улеђивао, а смрзнута земља тупо одјекивала – пролазила, ваљајући се као мутан вал, непрекидна маса ситних грађана у шубарама и сељака, чији су црни гуњеви и црвени саруци и шалови само појачавали опћи утисак таме.

Од старости сва испуцала и трошна (на њој су се лијепо опажале големе пукотине и понегдје оструганост боје), она је дјеловала извјесним учинком гробнице, чију таму освјетљује уморно, ситно треперење воштанице, па пребројавала и уопћавала њим до ње висећег руменоликог св. Николу.

Донесена је она из Јерусалима још од прадједа, испосника и хаџије због великих гријеха, који су били толики, да су се морали искупљивати дугим, постовима, богатим даровима и поклоњењем на гробу Христову.

Живио је он ту први међу прецима, мршав, у пространим чакширама и под ниским фесом с огромном кићанком. О кошћатим, ижутјелим његовим прстима, што су били тако снажни да су остављали при ударцу плавичасту, дуготрајну масницу; о његову оштром, мало уморном осмијеху, од којег су трнили и клецали мушкарци, а жене падале у несвијест, слушао је Кршић много од мајке и тетке Василије. Плашио га се као и његове иконе, овога тек пред смрт покајника што се мољаше по црквама из зборника и метанисаше нишћи и благ.

Па мутно збише се у Кршићу сви ти преци повјешани по зидовима, насмијешени полутрулим, знаним смијешком што се губио смјештен иза какве непримјетне боре и опет се понова јављао помало презрив, помало пакостан, освјетљен треперењем кандила, све приче о њима, приче тмуле као и закопани везови по тетка Василијиним сандуцима, као и шаре по њеним ћилимима што их хтједе понијети са собом чак и у раку.

А до прадједа је брат његов, владика. Мало шкиљи озбиљним очима и претвара се.

Ходао је пијан и пио онда вино из камилавке. Затварали су га и везивали побјешњела у његовој соби, постављали слуге пред кућу и причали да је болестан. Долазио би брат, одвезивао га, закључавао се с њим, и онда су заједно пили, мотали посмеђеним прстима цигарете, испијали непрестано кафе и слали по ђизле. Пијани до бесвијести, повлачили су се с њима, дерали се, набацивали таханхалвом, обљепљући зидове и повраћали упрскујући себе кисалкастим задахом, већ позелењели, па се наједном отрежњавали, и прадјед се враћао из посјете. Настајала је у кући тад тишина, да се није чуло ни дисање: дјеца би добивала по лицу ударце оних кошћатих прстију, а жена сва модра и ућутала лежала у одаји. Тако се то дешавало по неколико пута у години, стално и редовито, да се и временски знало: Сад ће Кршићи побјесњети.

Гавро Кршић, син његов, још сувљи, али нижи од њега, натечених капака и упалих подочњака с кесицама, као да се вјечито плашио нечега. Смуцао се којекуда, боловао од тајанствених болести и жена му је увијек кувала неке хапице са живом и лијечила га од њих. Прележавао је читаве дане тих и смирен, звао момке к себи, уређивао с њима послове, да се одмах изгуби, чим би оздравио. Причало се да је познавао све јазбине са женама по цијелом Балкану и Анадолу, познавао све брлоге гдје се купио олош, и као нитко знао поступати с људима. Сумњало се да тргује с девојкама, јер се враћао пун злата доводећи са собом каквог дивног коња, на којем су му сви завидјели. Коњи су му били једина слабост, иначе се никад није знало шта мисли и шта хоће тај човјек. Послије је, иза доласка Аустрије, кад је погорио, дуго боловао од неке страшне болести, не видећи се у гомили покривача, и распадао се дуго, па клео тако ужасним клетвама да се бјежало и стресало од њих.

Затим отац му, гомиле стричева и тетака, сав тај Ташлихан, већ изумро, али сачуван овдје. Смијешне неке ситне женице патнице, утучене добре јаднице, робови какве су Кршићи нарочито тражили и женили.

Опажало се ово тихо ткање, уједноличено и без радости, посвећено само мужевима и рађању дјеце, тешком раду и трчкарању без краја и конца, ту на сликама. У прераној свенулости и не-

веселости њихових лица и згрбљености тијела. Чувене љепотице, оне су у тој мрачној кући постајале, ућутале, смушене старице већ послије неколико година, па трпјеле оргије мужева с другим, не смијући ништа рећи, никоме се потужити, већ су само гледале увече спласнуле и оронуте себе, своје огрубљеле руке, ситне многобројне боре, жућкасту и мало надулу кожу лица и поцрњеле од испијања каве зубе.

Напротив сестре Кршића, измијешане с њима, високе и развијене, пакосно су гледале. Било је злобе и подмукле лукавости, занесене и отпоне снаге у њима. Ено! Ту је опет тетка Василија исто онаква као и док је била код њих. Као да јој се чују тихи, умотани кораци, шушкање и шуљање собама, као да се види како се вије и нечујно као сабласт лепрши око својих тешких сандука, с началима, иза којих су безизразне очи и некад прелијепо лице. Колико само у покретима има господствене охолости и надутости, колико неуништивне енергије, колико само снажне страсти, мрачније и јаче него у браће!

И разбуђена у овоме свом другом животу прошлости, гомили ових бивших судбина, догађаја и доживљаја, неуништивих чак ни послије смрти, соба необично јако прође Кршићем: – Они сви и даље настављају своја збивања, непрекинути и незбуњени временом и промјенама, крећу и плазе овом собом, у тами и нејасности, осветљени гдјекада кандилом, а под окриљем ове старе богомајке, која их видје неколико генерација, која их заштићива и која им пуцкетањем даје мистичне, ником осим њих посвећених разумљиве знакове. И струје они сада и пролазе кроз њега.

Пролазе и, сав је он само они, свако је оставио по нешто свога, свако посијао нешто себе, свако се оцртао бар нечим, па гледају, па се смијеше и драго им је, смијеше тим знаним, полутрулим смијешком, смијешком што га пече до у срце, до у месо, до у кости.

А сјене, размахане, и даље путују, путују и никад се неће завршити њихов пут у овој ноћи.

И као одвојивши се од самога себе, од свога напрегнутог ознојеног тијела, дође Кршићу све то, цијела ова зачарана, запањена соба безмјерно далека и туђа. Угледа се како слиједи једну мисао од њена првог постанка до сада, осјећај један од којег се гдјекада плашио не смијући га јасно уобличити, дрхтећи да га не изда, осјећај који га је прогонио цијели овај мјесец дана, па спознаде

болно и претихо, да је и он њихов, а не само његов. Вину му се уздах као да откотрља планину. Чу потом уједначено дисање, оћути близу врелину једног тијела до себе и понова се врати у се. Тежак вал туге обасу га и поклопи збијеним ћутањем, да му се чинило: хода рубом нечијег премореног сна. Осјети: учинит ће!

Нешто више, грозније, јаче било је. Велике, огромне силе, громаде енергије, ушчуване и непојављене никад које су пријетиле, неутјешно и неумољиво »мораш«, нека прелијевања опојности којима се није могао отргнути. Он сам у голој суштини својој, без маске, без научног и извјештаченог, и *они* у њему, прастари као живот.

Час је! Мирис, свјеж онај мирис преране зрелости, мирис врбика над ријекама прохуја и изгуби се. Подиже се и погледа спава ли. Глава, уоквирена косом расутом у витице, окренута према њему и врло близу, као да се покретала. Можда се претвара?

Свеједно, више се није могао суспрезати, можда га је чекала цијело вријеме? Зар јој треперење не открива насмијешена и љупка уста? Као да га обећавајући зове? Или му се то само причиња?

Бјелина чаршава га забоље, пружи плашљиво и опрезно руку, меко, притајкујући се. Склопи у узбуђењу очи. Пролази даље руком па, осјетивши топлу облину, цвокоћући задрхта. Дјевојчица се у сну помаче и он скамењених мисли пође даље. Страшна слика богомајке наједном јако заупцкета и као сруши се; пресенећен отвори очи и видје је гдје му се сабласна уноси ужаснутим мрачним погледом и пријети. Црвене очице дјетета Исуса пекле су и боле као два огњена шиљка, двије упаљене жеравке. Брже боље склопи очи и настави лазити. Осјети жиле набреккле гдје као конопци туку. Оћути замућену заталасану крв. Завуче руку лагано, тресући се, и примакнувши дјевојчицу себи, утону животиња по њој с криком.

Новак Симић

ЗАКони и ОГЊЕВИ

НОЋ ЧАРОЛИЈЕ

Пас наједном потрча према Шефкији. Снажна развијена животиња, чија се црна дуга длака свилено преливала при свијетлу, голем вучјак, зарежа показујући јаке чељусти и поче да лаје, спремајући се да скочи. Шефкија се сјети да је пас нарочито ноћас пуштен да чува башчу и да ће га лавез издати, дохвати животињу, којој су се зуби утискивали у ногу као дробећи је и стисну око врата. Прође један тренутак, у коме се чинило да му је нога одгризена, кад животиња, немајући даха, готово угушена поче попуштати. Он се још више баци на њу стискајући је све јаче, побјеснио и сам као и она, готово режећи, шкргућући зубима у огромном напору снаге. Осјети како се она лагано испружа, како тихо прелама очима, и затим гдје тако непомично остаје. Била је мртва. Шефкија лагано отре зној, погледа око себе тешко дишући и пође широким као немарним кораком према дну башче. Ту га је већ чекала Деса сва усплахирена и као у неком посебном усхићењу.

Усхићење ово држало је Десу цијело вријеме откад су их раставили. Већ помало почињући хладњети, ова вјечито незадовољна дјевојка, тим што су је хтјели спремити опет некуда да заборава, поново и још више успламтје и букну; запреке родитеља и њен пркос учинише оно што она можда у другим стјецацима прилика сигурно не би учинила.

Она није мислила, нити се питала тих дана, што ће и како ће последије бити. Поводећи се лакомислено за својим тренутачним хирима и поривима страсти, овакве се жене »најлакше разочарају« и најлакше друге »разочарају«. Размажене и поносне готово до немогућности, оне су увијек спремне да ураде супротно, па макар их то и упропастило. То да ће она успркос свему састати Шефкију и отићи за свагда с њиме не бринући се за последије (држећи, мазна и раскошна, да је свагдје као и код њене куће) њу је стављало »усхићење« и држало у њему. Нејасне и

још неодређене предоцбе о себи, а шта послјије? Она је брзо прелазила. Какав ће изгледати њен живот са Шефкијом, да ли ће она моћи издржати у том новом животу годину и по дана док не опунољети, моћи издржати у сиромаштву, отргнутости од свега и самопрегоријевању, какав ће бити као муж овај још полусељак, неспретан и примитивац, који је био диван само и једино за љубавника, она није промишљала нити је жељела да промишља. Бијег од куће, пркос, романтика њу је одушевљавала и она је ишла слијепо предајући се томе.

Тек послјије, оставши сама, кад се испунило све што је хтјела, у собици у коју је одведе Шефкија она овако без кућне удобности на прагу новог и непознатог, које није изгледало ни мало ружичасто, клону и вијугама јој појурише све њој до тада (или што сама није хтјела) сакривене, закопане мисли које су значиле дилему. Можда би се она и помирила с тиме да су јој оставили времена, можда би се у њој десио обрат, какви се истина врло ријетко дешавају, али ипак гдјекада, можда би се запрела једна од оних чудесних идила какве се читају само у књигама, да се нијесу умијешали вањски моменти и догодило оно што се по свему морало догодити одбацивши пјену заноса и интимних унутрашњих прижељкивања, и снова, а тек само примирисавши грубост збиле и у том њену најнедужнијем облику.

Сада је Деса гледала још опијеним, претихим очима, и Шефкија је благо с драгањем узео за руку:

– Хоћемо ли?

Она се стисну уз њега: – Мислила сам да те већ неће бити, да знаш како само пазе на мене.

Уски врхови мјесеца купали су се у лишћу.

– Кржаве су ти руке – рече наједном она настављајући говор.

– Пас ме угризао – и он удари ногом леш пса, покрај кога су управо пролазили.

Дођоше нечујно до ограде баште. Шефкија се неколико пута обазре да види не иде ли тко. Онда лагано пренесе Десу на другу страну, мали каменчићи исклизнуше и откотрљаше се испод ногу. Она, све у »усхиту« посматрајући га равно у очи, хтједешто да му рекне. Он дигну руку увис, дајући јој знак да шути, и пође даље. Ишли су тако кријући се у сјенама кућа и расцвалих јоргованима башта, оруњеним улицама, застајући на угловима, стално на опрезу, док не изиђоше изван градића. Це-

ста према Руданци широка и бијела, као умивена, изникну им пред очима. Он је према Десину увјерењу не поведе њоме, него је брзо пријеђе и повуче и њу за собом.

– Не идеш на Руданку?

Он се осмјехну: – Не бисмо ишли овако – затим разјашњујући настави: – Свађао сам се поподне са старим.

Угледа му велике, сјајне зубе, бијеле и заблијештале у пуноћи осмијеха. Говорио је о томе мирно и равнодушно, и баш зато она осјети сву снагу и силину којом се због ње излагао сукобима. Тиха захвалност ороси јој се очима изненадном ганутошћу, да скоро усклику:

– Како си само добар.

Шикара у коју су били зашли висјела је управо над Босном. Чули су ваљање и таласање воде, и онај свјежи задах иловаче и расквашености расу се према њима.

Цестом пројури ауто и освијетли својим огромним очима цбуње; запламса танким мрежицама гипке лијеске и углатих незграпних трњина, сплетовима трава и широким листовима папрати и у тренутку упи се у предмете пролазом. Воз запишта у даљини и посија мноштво црвених веселих кријесница (оне су још излијетале и из цбуња начичкане њиме), а Шефкија и Деса узбуђени задрхташе...

Размакоше грање младих врба, грање танко и жилаво, и избише на обалу. Шефкија се испрси, увуче зрака и отегнуто жвиждну у прсте. Одговори му с друге стране сличан писак, и замало чуше пљескање весла по води. Појави се као црна мрља чамац, поста све ближи, распозна се човјек у њему.

– Јеси ли ти то? – упита.

– Ја сам, Нусрете.

Нусрет онда изађе и привеза чамац. Чучну до једног великог посмеђелог камена и хукну у прсте: – Хаирли невјеста Шефки-ефендићу – рече посматрајући Десу. Запали потом и из цигарете отпуну шутећи неколико димова. Засмрди лош духан, извише се тамно румене гусјенице.

– Нисте никога срели?

– Никога – одврати Шефкија.

– Лијепа ноћ, аман биће жеге.

Завесла снажно чамцем циједећи покатак воду с весла, маљав, чупавих прса, изгорјела лица с бразготинама од некакве

туче. Босна тамно зелена на мјесечини, црна у сјени, широко се разлијевала у велики вир, пјенећи се и стварајући цвртке. Шумјеле су мукло њене воде, звијезде се ројиле у њеним дубинама и Нусрет их је покаткад отресао с весла. Искренута су небеса отицала заједно с ријеком, у даљини је бучио брзац, а каткад би се избацила риба. Утекли балвани изгледали су тамни као утопљеници, комарци су пискутљиво зујали невидљиви, осјетљиви тек убодом свога игличастог жалца. Врло далеко дозивали су се попци. Зрак је врло проткан мирисима, тмине се купиле. Лијегале су над воду, понова се мотале и уњедравале обалама. Близи хумови, обасјани снажно мјесечином, са шумама које су изгарале пушећи се у сјајним витичастим маглицама, изгледали су као мрки чадори од шуштаве, претанке свиле разапети над њима осјенченим пољима и ријеком. Оивичене њихове сјенке попут стожина трепериле су немирне и дрхтаве. Јунска је ноћ изгарала у преливима боја и тајанства. Зашуштало би каткад у дрвећу, вјетар би разапео крошње топола, па су се свијале и клањале као поворке тамних окукуљичених калуђера. Сребрн занос, сребрн сан. Не возе се више чамцем, него врућим, руменим мјесечевим везом расутим раскошно по њима.

Шефкија се сјећао, тко зна зашто – сјећање му је било тихо и граничило с неким лелујавим преливеним опојем, дријемежом – огромних вода Јенисеја, крвавих и засађених лешевима, док су у даљинама запаљена села горјела, а он отрцан и изгладнио мислио на Босну. Сјећање по том побјеже и утону: у купања у овом истом виру (којим ево сада прелази), велике тикве на којима је учио пливати, и хватање кљенова и сомића, у акшамулучења након купања, по овим устрепталим, тихим обалама. Расипао се затим у ову драгу витку прилику жене наслоњене до њега и стиснуте, с тим запаљеним тијелом и топлим длановима. Миловао је лагано и привлачио готово у безнању преко лица јој и груди рукама. Учини му се више него икада да је сретан. Живинском, пуном срећом. Била је то безмјерна потреба да крикне, снажно као млада пресретна звијер кад нађе женку и то објављује планини.

Она се већ упијена у њега (ова ноћ издизала ју је касније у властитим очима) уједначено смијешила, склапајући трепавице, желећи да се ови часови никад не сврше. Срећило је све: гломазна прилика Нусретова у непрекидном покрету, вода, ноћ,

сјенке планине, шумови, мириси и овај човјек до ње. Он највише. Метала је главу на његова кољена, пружала руке, љешкарила и смијала се, говорила без смисла, везе, насумце. (Влага и мокрина каткада их насвјеже.)

Малени, они су се заносили све више собом, својим страстима, пролазни као вјетар, сни и шум ријеке.

Приспјеше на другу обалу и пијесак зашкрипи под ногама. Нусрет упали фењерчић и пође пред њима. Прекинути у драгању (оно неколико минута чинило им се вјечност среће), они погледаше у таму. Свијетло је оштрило и утањивало предмете, гинуло загубљено у огромним редовима врба и топола измијешаних и засутих пијеском у једноличном шуштању. Она најезена тек сада осјети студен и рече: – Хладно је.

Затим пожурише шутке, кратицом преко пшенице искласале и у почетку зрења, истом у жућењу, огримижене погдјегдје маком црвенијим од пијетлове кресте. Деса би га откидала, да му мало затим распе немарно латице. Искакало је чудно, осамљено стабло старога дуда с крошњом рашчешљаном у лепезаст грозд и обиљежавало крај њиве. Надјевено птичје страшило гротесно је домахивало голим рукама што су боле као очерупана крила. Велика граба испуњена грмљем одијели их од цесте. Црни телефонски ступ стршио је као јарбол из бјеличавости, жице су трепериле, мембране брујале тихим брујем.

Упутише се онда преко поља заметнутих кукурузом с друге стране према шумама. У метљикама и клиповима је шумјело. Цијелим пољем нешто се гибало, пролазило у немирном покрету, вило се покрај њих хитро прелијећући. Преплаши каква нагажена зелена жабица или изненади цврчак. Залепрша шум и зачарано се изгуби. Тишине су се уселавале у Шефкију и Десу, и њих је поново обузимао занос.

Тут, ћут. Како ноћ тихо изгара у непомућену свечаном ткању. Расцвјетала голема небеса не виде се оројена звијездама. Трепте оне благе као пријатељски поздрав, трепте плаве (јунске) и крупне као млади ораси, тамно црвене од близих брда, сребрнасто бијеле, врло далеке и врло тихе, седефасто блиједе и тако малене, бисерна зрнца, дрхте и горе као мала канддиоца, пламсају у мрачном, потмулом жару, расипају се у нијемом клизању, лепршају као мале сјајне птице и падају нечујно у луковима, просипајући златан, орошен прах, искричаву, мокру паху-

љавост, топле и мирисаве. Осјећају се у крви, у тијелу, као подземно струјање, драгосно голицање, физичко додиривање.

Храстова шума. Нестаје небеса. Чујеш како лупа срце, осамљено и уплахилено. Нешто се гане и макне, низ лишће капље свијетло, закрцкују труле гранчице. Нешто зашущти. Мирише свело лањско лишће, мирише као уздах. Мирише љутић и повијуша. Мирише свјежа кора и опали жир. Мирише сјета, колико мноштво мириса. Купе се, продиру, засјене и поново нестају. Колико чудесних осјећаја. Остају као дах, као нађен траг, као лазење по неким врбиним мацама у прољеће.

На траве је полегла роса у ситним пресјајним преливима. Указују се: трошна кућица и пред њом разграната зрела трешња. – Дошли смо – рече Нусрет окренувши се први пут за цијелога хода према њима. Удари халком о кућна врата и умири пса. Једна женска прилика показа се и отвори, задрхтала од свјежине ноћи. При фењеру лијепо су се видјели њени намазани нокти и у брзини због Шефкије пребачена фереца. Проведе их покрај запретаног огњишта, на коме се пече хљеб, испод зачађених, попуцаних греда, у ходничкић, а потом у малу чисту собицу. Цијела је кућа воњала угодно на свјежу, распушену балегу и пјенушаву јомужу тек отељених крава. Жена Нусретова, премда дебела, кретала се врло лако тресући се у ниским боковима. Истом сада, када их уведе у собицу, поздрави их добродошлицом и изгуби се поново да донесе понуду. Запјеваше по други пут пијетли и кроз стакла прозора указа се на истоку румена, прозрачна пруга зоре.

Свитање омота предмете својим поклопљеним свијетлом и чаролија се ове ноћи изгуби. Деса осјети тешку уморност и зачуђење. Дође јој истом сада јасно и необично јако, да је одбјегла заувјек од куће и породице и да ће становати у новој голој, неугледној собици. Прође је дрхтај, сјети се своје удобне собе с меким постељама, с опшивеним свиленим јорганима. Сјети се топлог љешкарења, удобног сањарења (лијеног и мајчи мазног), јутарња шетња, онога лагодног (под овим кутом гледања) и профињеног, треперавог живота, уљепшана сада и без мрља блискости. Учини јој се: стоји пред нечим тешким, страшним, што она не може свладати, и оћути горку стрепњу. Куда ју је одвела само ова ноћ? Поглед јој паде на Шефкију, на уморне његове подочњаке, на исцрпено му уско лице, на цијелу његову

фигуру, која је избијала огромном љубављу према њој, па осјети наново топлу срдачност у себи помијешану са жаљењем, осјети поуздање и крепкост, мисао водиљу; она није слаба, него јака, она ће издржати све и поднијети. Али тјескобно тицало сумње, њено нечујно ровање, потмуло копкање, уцрвљивање, сашло је било злокобно у њу и плодносно зрило.

Шефкија је ујутро остави тако замишљену, удубену у се и готово невеселу, премда се трудила да лицу пода свијетао, на-смијешен израз. Замоли га њежно да се брзо врати и испрати га до вратница, па у спознавању издаје наједном заплака. Он не обрати пажње у свом поуздању на ово, на те сузе. Нусрет је већ упрезао волове у јарам, димио и крупно псовао.

– Сту, Пероњ, мајку ти погану...

Хош, Зек, шта си зајаметио...

Хош, хош, сту... тако

Евала опет сте ви моји.

Птице су се јављале у коровима, кокоши су чепркале и раколиле се, мачка на крову жмигала и презала врапце. Пас се извуче из своје кућице и залаја у басу.

А дивљи голуб загука тмуло и Шефкија се окрену наједном, свладан нечим непознатим и тамним. Прислоњена лицем уз окна, Деса га је гледала како одлази. Очи су јој биле крупне, вансебне, као луђачке, да су му изгледале стране. Биле су тако упијене у њега, тако ужасно јако дирајући, да су готово бољеле, тако неодољиво и жудно као да га више никада неће видјети и сада га задњи пут гледа. Цијело њено тијело изражавало је кретњу, нијемо махање да не одлази, заустављање, а опет отпошиљање. Шефкија заста и из даљине прими је сву у се. Онај страх што је избијао из ње пријеђе наједном на њега. – Да се вратим – помисли неодлучно. – Али кад ћу добити онда новце? А шта: Ако... – Он прекину ово питање и заустави у себи неко вријеме одговор. Затим се жестоко тргну: – Ако она неће, не може је нико присилити натраг. – Утјешен махнуо јој руком на поздрав и изгуби је с вида.

Пође потом силећи се да пјевуши, али немир збит и сакривен вршљао је подмукло у њему. Мисао једна луталица прохуја и блесну као муња можданом вијугама, мисао толико ужасна и страшна да се он и сам преплаши, једна од оних мисли којима се предвиђа, предосјећа нешто и које нас гоне на брзу одлу-

ку и стреловиту мисао као откровење, која је свладала и гонила да учини нешто што је требало бити најбоље и најљепше, иако најужасније, мисао за коју се дуго послје кајао што је није извршио. Покушавао је да затоми, крећући се и сам у некој млакој грозници, у неком посебном бунилу, да би се гдјекад преуморно насмијешо. – Треба учинити, треба – одмотавало се немилосрдно тукући као маљ у њему. И у том двоумљењу он много послје већ с добојске стране, на путу у варошицу, слиједећи непрестан ток ове мисли, слиједећи њено вијугање и протицање, њен страшни, тајанствени позив, немогући јој више одолети, да је макар тако утиша, предочујући је неискривљену и јасну, отворено самом себи, извади нож и забоду га снажно, у прво стабло на које наиђе.

ОГЊЕВИ

Метао је Шефкија руке на трачнице које су однијеле Десу, дизао: пролазили су бешћутни возови. Прислањао ухо телеграфским ступовима, смеђим ступовима по излоканим бијелим цестама: зујиле су жице тихим зујем, говориле другима, али не њему – брујиле росним мрежама у искричавом уздуху. Модра и испрецртана небеса провидна и устишала склапала се над њим и доносила снове, али њу не. Мир и хлапови лебдјели по травама и свијетло се ломило у погледу, у склапању трепавица привиђењем кога није угледао: само су зациктали врапци слијетали с грана и мрсиле мисли – само они непотребни. Неће се вратити, знао је добро, никад се неће вратити. То вријеме пролази, то људи пролазе: поштанска кола доносе гласове – бијело писмо с познатим рукописом – неће стићи. Њу су одвели, њу су отели. Ефендија и њена мајка, њих двоје. И сада га је заборавила, заборавила полудивљег, како оне већ све заборављају.

Пео се бешћутан у планину.

– Нестат ће тога, сине, једном, као што свега нестаје. Дође и прође, све то људско: ово наше. Малени смо ми и смијешни, а само је она велика: земља. Оспе лишћем и травама, зазелени се и пожути, прекрије снијегом и опет врати љепша него прије, слађа него прије. Пригни се њој и обнови – заборави жену. Јер жена је, сине, нечиста као крмак, болесна као лињак. Поган ју

је родила, болест исхранила. Помириши је – смрди знојем, милуј је, клонуло стије у тијело: нећеш се лако дићи. Воли је и пази, без мозга ћеш остати: јагоде сијеш, трње жањеш. Заборави сине, тридесет година нисам сишао с планине, нисам видио дола, нисам дошао даље од првих припаша. Овце су ми другови, оне блеје; не говоре. Потоци пјевају, а траве миришу, али некад сам и ја био млад као и ти, и венуо сам као и ти. Шест сам жена промијенио прије него сам се попео овамо, и није ми било добро, јер је шејтан у њима, иблиз сам.

Деведесет се година тресло у сиједој бради пастира Ибрахи-ма и ослањало на љесков штап. Глас му је још био звонак и стас усправан, али Шефкија га је чуо и не чуо. Зар слуша што други говоре онај кога море властите бриге, зар може чути онај коме се мрсе мисли?

Али је то старац знао и смјешкао се жутиим лицем воска и меда. Сјајо: – Потоци ће однијети дане и сјећања, и ти ћеш се вратити натраг у долину.

– Ја се нећу никад вратити.

– Вратит ћеш се сине, још си млад и крв у теби ври, а једна сјенка не убија ње. Што је? Није ти отац дао да се жениш Влахињом, није њој мати дала за Турчина, имали су право: чему да се мијеша оно што није једно за друго. Отели су је кад си хтио с њом да побјегнеш. Кома се то није догодило. Проћи ће то, за мјесец два, за годину највише. Само срцу не вјеруј, сине, и не лети за њим.

Тајанство је тицало из његових ријечи, а шумови су му спавали у погледу. Узалуд је Шефкија гледао у те мудре очи, мирније и сјајније од очију змија, стишаније од очију риба. Узалуд тражио у њима људско, биле су недогледне и бескрајно старе: старије од планине, од треперења лишћа, од њихаја грања. Живот сам гледао је кроз њих безмјеран и велик. Планина га је обнављала, извори бистрили. Ход правилнији од звјерињег газа водио само тишинама. Ја сам земља – као да је говорио – мајка свега, живим биљем и рашћем, свим травама и свим звијерима. У мени дишу сви вјетрови, жуборе све воде. И сјена старчева постајала је тешка као у замршеним, мрким сновима, расла све више у тој грозници стишавања једне боли, ником незнане, падала по свим стварима, закриљивала видик: ја сам и смрт – говорила је – живи и врати се откуд си и дошао.

Зажубориле су прозрачно воде, зањихали се први мразовци, туга сишла на дрвеће: прокапала у првим кишним капима. Овчар није ништа више говорио, само су очи питале, тихе очи са жутог воштаног лица, од саћа и меда.

– Бабо, збогом! – рекао је – Шефкија кад су долетјеле као лепири прве бијеле пахуљице – ја одлазим.

– Немир ти је у очима, сине, срце ти је немирно, мржња је у њему, мутно је, тко ће га сагледати. Несрећу пише, кismet ти је ваљда такав.

Можда то није ни изговорио овчар Ибрахим, можда је то он, Шефкија, оне вечери уочи поласка само снивао. Али у погледу то је виркало, оним старим тријезним очима рибе и змије.

И као у сну ишао је: комушали су се кукурузи по селима, а у њихову чардаку у Беговићима биле су потпаљене прве ватре. Отац га је дочеко као да ништа није ни било, није чак ништа нарочито ни рекао. Само је измећарицама викнуо: Шефкијину кашу и чинију донесите одселе за софру.

И сиви једнолични дани, и ноћи обучене у смрзнуте хлапове од леденица и иња изгарале су у ватрама.

Кроз њих, јесенски голо, болеснички жуто у његовој умртвљеној, немоћној свијести, растао је стари ефендија, отац му. Лагано и распршено укрупчавао се онако усправан и оштар и попримао неки невиђени, али слућени и као одавна познати облик. Била је та њихова кућа, онај дрвени чардак сур и поцрнио с вијугастим басамацима што су шкрипали при ходу као неподмазана воловска кола, тај чардак што је значео Шефкијино дјетињство: невесело ослушкивање шумова шестгодишњег дјечачића иза решетака мушебака, о које се припија тужна меланхолија једне блиједе и исплакане жене. Мајка – витка и сломљена гранчица у шушкетању свилених димија, звецкању низова дуката и струкова бисера расутих по бијелом и дјевичански њежном врату. На шаре ћилима, на ваздушаста и лака ткања техранских серцада, на податну топлину шилтета, у ружично шербе или слаткоћу кајсија и бресака, на скухане коре цимета, уавђене оstriшке лубеница, диња и лимунова, на чврсти крој либадета и шкрипутање малих сафијанских папучица извезених срмом, на бехаре башта и бистре воде кладенаца на младе петке; све што је значило њен живот, збивање њена тијела и радозналост духа, све то безначајно и скупо у исти мах што је чини-

ло њу саму онакву каква се урезала у главицу шестгодишњака падало је као роса или предјутарња кишица, посебна нека боност избила из ње саме и шикнула као источник најпоследње из тих свих ствари око ње што су је сачињавале. То је била туга самотне, невиђене сузе која се ником неопазљиво спушта кришом низ образе. Колико је само било свјетлости, оштре и јарке свјетлости што избија из нападених очију те жене. А кроз ту патњу шуљао се и опет он – отац.

Још и сада дотитрава и пристиже из тог већ потиснутог, али неутрнутог спомена његово сухо смјешкање, зврцкање дјечарца по носу и потпуно незанимање не само за жену него и за првенца. Он је гњида, сићушна мала уш што ће једном нарасти и покупити имутак, а жена роб, излив пожуде, ништица за њега. Његов је глас и тада био овако заповједан и несношљив, а поглед продирући резак: – Што би хтјела, птичјег млијека можда; а што се овај скот дере, жали матер, ха! – И доводе се друге жене, купују младе сиромашне дјевојке, да се отјерају кад мине страст и засити се пожуда. Оне су се китиле као и Шефкијина мајка нискама дуката и струкама бисера и пјевале уз хармонике отегнуто кроз нос, круниле латице драгољуба и каранфила у шербе. Послије ђинђавог и звонког чеврљања (слична котрљању бакрених новчића низ нову камену калдрму), последије свјежег смијеха и радости млада и неискусна створења које се увеселавало, а уједно и страшило од новог – наступали су дани замишљености, сјете и умора, дани колобара све црнијих, све крупнијих под очима. Јер наклоност ефендијина није дуго трајала... петнаест дана, мјесец највише, а онда би наступало гађење и засићеност, равнодушно одбијање и суровост према пажљивој њежности првих дана. Гукавом голубијем тетошењу, раскошним даровима, драгању замамног и још млађог човјека, којег је китило све што може китити свијетли сан дјевојчица (јер оне су биле дјевојчице, четрнаестгодишње петнаестгодишње), супротстављала се наједном и безразложно без икаква објашњења – а то што није било објашњења, што није било баш никаква вањског повода, заплићало је и пекло највише јаднице, оне су се тргале, копкале по себи, тражиле немоћно и скрушено, прекопавале и најмање ситнице, обнављале своје збивање до у најмање кончиће и танчине, од првих дана доласка у ту кућу, да би некако нашле тај умишљени разлог због којег је на-

ступало то необјашњиво и никако могуће, како су то оне себи тумачиле у себе мучењима – супротстављала се хладноћа, презирно избјегавање и тјерање. Оне нису знале, кад су у сузама и бијесу остављале чардак беговићског ефендије – а и куд су могле знати са својим дјетињско-женским птичјим мозговима – да је управо то што је без кривуље, од страсти и миловања, прелазило на сурово одбијање без ријечи, без гласка, с таквом строгошћу у држању, да се нијесу смјеле усудити ни упитати, било само један од начина мучења и уживања ефендијиних. Иза тјелесних уживања наступала су ова уживања љепша и тананија некуд, уздушасто трепетљива готово (и не опажах их јасно, али знаш да постоје, јер ето голицају те и росно шкакљу): он долази најједном послје тог мјесеца уживања, и док му дјевојчица сва сретна и зајапурена прилази (како јој се само обрашчићи црвене), његове се очи не покрећу, него хладно као челик сијеку, боду попут мача и он строго и закопчано говори: можеш ићи, спреми ствари – и диже руку показујући три прста. О, како је то диван час, како само необјашњиво диван: обрашчићи видно блиједе и као шарају се неким хитрим мрљицама, што се дуже, ту је страх, он скакуће звјераво по очима, трзака се у ковитлац, руке подигнуте у загрљај падају као одсјечене, а тијело похрлило и спремљено за драгања (што све није она ноћас мислила), почиње се трести и сва она као да пита: шта то треба да значи, шта јел’ да је то шала, лакрдијица, да буде послје љепше. Али то није ни шала ни лакрдијица, нити ће послје бити љепше. То ефендија ужива, а уживање, ако није до краја, није никакво уживање, и зато оне морају ићи, оставити овај сури и мрки чардак да се послје кроз читав живот муче, да рују страшно и неуморно по себи и да никад не дођу до рјешења, до сазнања, што и ефендија танко слути, па му и та помисао појачава задовољство и употпуњује га тако рећи.

Све то одвођење и довођење жена, све те тајне теревенке и оргијања гледала је Шефкијина мајка Зилфа, не смијући приговарати, кукуљећи се у своју безнадност и очај, рађајући синове и помало старећи и грбећи се. Сва избраздана и погнута ходала је по одајама, преносећи сву њежност свога утуљеног живота на свога првенца, не бринући се најпослије за ефендију, за његове хладне псовке и те непрестане жене. Она је омеђивала свој свијет саздан од патње и женске умотане топлине и њом је

гријала дјечака, кроз цијело његово дјетињство до ране младости, крила га испред бијеса очева, његових шамара и гађања мествама и фиралама подмећући храбро своја властита леђа сва усукана и слаба. И ова женска тврдоглавост, кад је био по сриједи син, овај отпор те иначе покорне и смјерне женице, светачки смирене, на којој су се још опажали у прераној старости некад силне љепоте, зачуђавала је ефендију. – Чувај га, кујо! – викао је – али ја ћу на теби истрести оно што је намијењено њему. – Ипак све до смрти мајчине Шефкија није осјетио гвоздене шаке очеве онако како су је осјећала остала три млађа брата, које није штитила мајчина брига онолико колико њега. Задњих дана живота, нестајући неосјетно као вечерње паре или јесенске изгажене благом пољане, она је враћала ефендији онај презир и равнодушност што ју је он увијек прије тога показивао према њој. Кад би у великим размацима он навратио у њезине одаје да се распита како јој је, не што га је њена болест бринула, него реда ради и да се одрже обичаји, онај старински патријархални поредак који му је својом строгошћу и поштивањем домаћина и главе породице (какав био да био) и сувише добро долазио, служећи му да се бар вањски пред њима оправда, а себе успокоји и нађе упориште за своје чине, она га је гледала својим клонулим очима утрнуте свјетилке, не опажајући га као некако прогледајући кроза њ, као кроз зрак или онако како се гледа кроз прозорска стакла у крајине што леже пред њима, и говорила slabим гласом, који се помало и изругивао: – Дошао си да видиш јесам ли умрла; нисам још, али скоро ћу – за који дан, не требаш се бојати да ћеш дуго чекати. И поново је шутећи лежала загледајући се у нешто за собом чега није било, али што се ближило и нечим само њој познатим и разумљивим најављивало свој нечујни долазак, не бринући се ни најмање за одлазак ефендијин или његову даљњу назочност у одаји. Презир њен, и сувише јасно испољен да га он не би опажао, био је једна од оних освета што их људи испољавају обично према онима који су их превише и премного мучили у животу, а дошао је наједном тренутак кад и они могу да узврате. Знајући да је само кратки тијек времена дијели од смрти, она, осјећајући све више лакоћу и неку свијетлу благост какву увијек осјећају сушичави пред крај, својом одбјеглошћу од земаљскога, упознавала је, успркос свим преградама, строгим обичајима који су

јој налагали понизност и послушност према мужу, да је она сада у те задње тренутке јача од њега, да му може несметано и незамјерљиво показати и своје скривено, годинама купљено мишљење, отворено и јасно испљунути му свој презир, гађење од тога његова земски тјелесног и гријешног. Док јој је прије заувјек остајао тај човјек таман и скривен, својим унутарњим мраком неразјашњив и тајанствен, мрзак и вољен уједно, далек као и све замршено и мучно у животу, као и ноћи којих се самоће страшила, као и тешки сни, као врачања и празновјерице, сад јој је био јасно видљив и близак и због те блискости и спознања бескрајно и страшно гадан. Суспрезала се сва да не ода то своје прозирање у његову срж, и бит, но све је у њој показивало и не хотећи ово сазнање што је лијегало блиједо на њене танке и попуцале од грознице уснице. Остао је тај блиједи смијешак, пун тог откритог сазнања и на одру ругајући се и церкајући ефендији потмуло и некако благо пакосно: збогом, збогом, ипак сам те ухватила и дознала тко си.

По смрти њеној ефендија се нагло и наједном постара, али ћуд му се не промијени. Напротив сва његова ненаклоњеност и несношљивост према Шефкији шикну и каза се без копрене голо и сурово. Осамнаестгодишњи младић тада, Шефкија не проживи младости и не упозна је онако интензивно и слатко као његови вршњаци, него је зби у пољске радове љети, обарања дрва и продају жита зими, не дижући готово главе од послова, тјеран вјечитим нагоњењем очевим: пожури се, сутра мораш надгледати косидбу, прекосутра жети, купити снопове, послуже донијети нове кошнице за пчеле. Сада треба ово, сад оно... све тако дан за даном, сат за сатом, минуто за минутом.

Тај непрестани рад међутим, ово вјечито кретање и журење некуд, не имајући времена да мисли и јади се сам над собом, имао је и неке унутарње смирености, тишине испод које се купило и таложило мало помало као пијесак по ријечним коритима или муљ по вировима очајање и мржња. Са све вишим зрењем расла је и она; док није најпослије постала саставни дио Шефкијин: подмуклост у погледу, кад би проматрао оца, и извјесно вјешто затомљено режање у гласу. Старац је заповиједао, размахивао се заптом у који је утјерао слуге и синове, уживао у својој снази, ужасној моћи пред којом су дрхтали укућани, а синови су текли имутак и непрестанце радили – јаднији од самих

слугу, нагоњени на послове много више од њих: – Ви морате као господари дати примјер, јер кад виде како ви радите, неће моћи ни они да заостану – тумачио је ефендија, и дани су пролазили с вјечном пригнутошћу земљи, раду и журби, и на лица младића мјесто вјетрењасте лакомислености и безбрижности усадила се прерана и као старачка нека проживљеност и тиха меланхолија.

А над свим, осим овога вањског, над унутарњим, над оним најинтимнијим висио је и надвиривао се као злокобна, страшна сјенка намрачени и строги лик очев с проклетством у покрету, уништењем у погледу.

Види се као и увијек:

Стоји пред старцем уочи оне вечери кад је бјежао с Десом, усплахирен, узневјерена погледа, загледан нијемо у његове жуте духанске прсте што су лагано савијали цигарету. Заокреће се цигар-папир и мијеша духан под прстима у туљац, испада ћошкаста на врху цигарета, око усана ефендијиних купи се шићушна, танка бора (Шефкија је не види, али је осјећа):

– Шта је – пита ефендија неодређено и као нехајно.

Он муца и запиње. Ријечи му неизговорене застају као што застају у сновима у којима нас нетко прогони.

Али старац зна већ, зна и за то неизговорено.

– Не дам ти новаца.

И бора се око усана купи све јаче, постаје све виднија. Као да се силио да говори лагано, скупљао је уста и усне су му румено, зјевчући искакале из раскуштране браде.

– Има њих тројица млађих за земљу, што ћу ти онда ја. Ако својих не даш, материн чеиз имам, дај ми њега, мени је доста.

Старац као да се смијешио:

– Мајка је твоја била сирота, донијела је само кошуљу и хаљине на себи. Ни ту нема ништа да очекујеш. А тко те тјера да идеш од куће. Друго је теби, друго што кријеш као змија ноге. – Па изненада одбацивши прикривеност с малим призвуком гигања у гласу, жестоко викну: – Ђаурке нећеш узети, сине! Нико од Бахтијаревића није измијешао своју крв с поганском, па нећеш ни ти! Ваљда мислиш да сам слијеп, па да ништа не видим и не опажам шта радиш у својој ћоравости. Жена ти је памет попила. Зато зар да ти дам новце. Нећеш. Овуда су ти ишли дједови и прадједови. Знали су како траве расту, жита класају.

И ти на све то пљујеш ради некога тко није твоје крви и дина. И ја сам живио с кметским женама, и отац мој и дјед, али никад ни једном није пало на памет да зажели поставити Влахињу чело софре напрам себи као ти. Због мене могао би радити шта хоћеш, али закон се не смије кршити, ту смо малени ја и ти. – Најпослије, рећи ћу ти и то да сам говорио с њеном мајком, и она је сва уплакана причала како цијели Добој шушка о вама двома, молила ме да спријечим, колико могу са своје стране, да се шта не збуди, а она ће дјевојку понова негдје у Загреб или Биоград отпремити, а можда чак и у Беч, да се излијечи од будалаштине. Па ти сад од мене ишћеш паре да ти ја помогнем у томе, јеси ли ти при здравој свијести, шта је теби данас?

Шефкија се зачуди и сам себи, скоро очајничкој боји свога гласа.

– О свему сам промишљао, за мене је а и за тебе најбоље да одем.

Стари се смиривао, попримао свој свакидашњи загонетни изглед:

– Нећеш отићи. – Ја сам учио Велику медресу у Стамбулу, и људи који су предавали видјели су живот, били су много паметнији од садашњих. Без тога што ти хоћеш да кршиш и што ти је тако смијешно нема ничега. Адет је оно што људе држи на узди, оно што их покреће и одређује како ће живјети, јер инсан је поган, појео би од мржње сама себе. Рушећи га, рушиш и себе.

И погађајући му даље мисли – да Шефкија задрхта – непокретан као и прије, хладан и мрачан, беживотна маска настави: – а мене ако мислиш убити, не обарај очију, не одаји се, новаца свеједно нећеш наћи нити ћеш их наслиједити. Побринуо сам се за све, и већ су мјесеци како ја ово данашње чекам.

Шефкија му се пун бијеса унесе у лице:

– Свеједно ја ћу учинити своје и нитко ме неће спријечити.

– Нећеш – повика ефендија – нећеш, а ако којим чудом учиниш, нека си проклет.

И подиже своју суху, смежураву руку.

А он је ипак отишао и побјегао те вечери с њом, да је сутра ујутро остави бризи Нусретовој, бризи друга из раног дјетинства. И док је позајмљивао од ћифта у Добоју новац да се бар за неко вријеме обезбиједи, долепршао је један лаки ауто, у коме се поред Десине мајке налазио и ефендија, и одвезао дјевојку. – Она је и сама пошла, Шефки-ефендићу – разлагао му је о све-

му ван себе Нусрет. Није ово за њу, видио сам ја одмах, покајала се можда онај тренутак кад је ступила на праг моје куће. Газдиница је то... – и ове ријечи, које су значиле уједно и једну скривену и затуљивану Шефкијину мисао, пржиле су попут јода. – Има право, има право – понављао је не знајући ни сам шта ради, самом себи и као увјеравајући се о нечем врло познатом, али нежељеном. – Требао сам је још ту ноћ... – и слика стабла, у које је забо нож исказала се јасно и рујући по њему и довршујући уједно започету мисао.

Сада ево пролази јесен и ближи се са сњеговима зима, и она пролази, и ничу први пупови и скоро ће (о скоро опет) јуни и годишњица свега тога, а он као усахла, мртва сјенка лута одајама, мрк и шутљив не говорећи готово ни с ким ни ријечи, осјећајући од свега само оца, његов оштри мало подигнути, охоли лик, који је значио сву несрећу и разочарање његове младости. Разбијени живот његове мајке куцао је и о њега, дрмао као вјетар по смрзнутим ногама и ломио: свему, свему је отац крив, нитко други до он. И оне мале замјерке које је због малодушности предбацивао Деси прелазиле су лагано, али чврсто на старца. Сав јад његових очекивања узалудних и зато непотребних, очекивања гласова и вијести од ње (а знао је негдје врло тајно у себи да неће стићи) ишао је опет на ефендију.

И читав боравак у планини није био изљечење, него одушак, спремање за нову борбу, коначну и задњу са старцем. Деса је блиједила све више у његовим размишљањима, да утоне у ту мржњу на старца по оном старом правилу да поводи обично попримају изглед узрока, тако да се најпослије на њих (т. ј. те узроке вањске) и заборави. И тако је он заборављао њу упијајући у се старца, као препржена љетна њива кише.

– Шефкија – рекао је мрко стари ефендија негдје у прољеће: нашао сам ти невјесту, ваља ти се женити остала су ти браћа сва пожењена, а ти си најстарији, крајње је вријеме! – и глас му је звучао посебним храпавим звуком, промуклим и заповједним.

Шефкија га је гледао у безизразне очи: побуна је у њему тињала, осјећао је поспаност у трепавицама и умор у удима. Што се то (потпуно споредно) њега најпослије тиче – стари хоће, нека му буде, њему је свеједно: вани сипе кише и распрштавају се жуте локве, а глас његов исто је тако наизглед безвољан, пребијен као и он.

- Како год ти хоћеш, твоја је воља.
- Добро, испросит ћу ти Фазлагиха Хату.

Смијешак један иза тих ријечи, смијешак кроз који се провлачи облизивање и као неко задовољно пуцкање језиком о непце. Шушкања слугу за хамбарима и шталама, кад сједе сами и могу развезати како хоће језике, шикнуше однекуд нежељена и недозвана. – Ефендија боме мерачи и на снахе, код Хасанове већ је једном и затечен, слатко нешто јој говори, не би се рекло да је онај човјек. – Ту сумњу што се бурка и пјени, некако нарочито доведоше у свезу с његовом женидбом: начин како га је пресрео (овако изненадно и одсјечено) и тај посебно свој звук ријечи. Да то није све очево масло за себе, њему се свиђа Хата и протурава је себи преко мене?

Чврсти ход старца утихну у шкрипи басамака, а стара мржња, сакривена иза послушна изгледа, иза уморности, несна и равнодушности, букну. Ох, како је мрзио старца, како га је само подло, звјерски мрзио. Кише се циједе у млашчићима и сливају се по јарковима, клокоћу у потоке и поточиће, а с њима буја и његова голема мржња и одвратност према оцу. Никад се неће она стишати, никад слећи, та од мајке се, од дјетињства најранијег вуче. Онда га је већ мрзио, то потпуно јасно зна, а сада се само пење, долази до грлића. Корак му је био испретрган и испремијешан, а поглед немиран. Да, све је он, а сви они ништа. Он је стекао, он саградио, он скућио челичном вољом, а они су само малтер, којим се лијепи, материјал којим је он зидао, и сва заслуга за богатство куће и напредак имања иде њему, а не синовима. А ето, он је само заповиједао, а они радили, газио свуда немилосрдно и сурово не обазирјући се онуда куд је прошао, не питајући што гази и како гази. Њему је свеједно за то што и они имају мисли и осјећаје, што су и они од крви и од меса, њега се то ни најмање не тиче. Они су као и благо у штали за њега: морају да чине што хоће, а ако не учине, он већ нађе начина да их опамети. И мрачни давни доживљаји, кад је мајка плакала, а дјевојчице се мотале по чардаку, да га с клетвама и сузама одбачене, напусте, враћају се у њега и лијежу.

Ту је ево сав он у овој заповиједи њему да се жени, у том гласу који му је унапријед стављао до знања да неће трпјети никакав отпор, у том хипнотичком наступу змије која прождире дрхтаву птицу, и ту је тајна његова: птица ето може да одлети и

тај јој пузавац са сјајним јаким очима не би могао ништа, па ипак не одлијеће, него чека пропаст. Тако и он, Шефкија, чека пропаст и не одлијеће, не бјежи, премда може. (Та тко му може забранити да нестане из те проклете куће?) Једном је покушао, али старац је спријечио: отргнуо оно што би га било ослободило, одвео натраг Десу, да је онда нестане возом далеко на сјевер у град коме не зна имена и чије име неће ни сазнати, и сад му је свеједно и за ту женидбу и за све, и старац то слутити, и та слутња то је онај змијињи сјај што му није допуштао да се опре. – Нека све иде до ђавола, нека иде до чега хоће и нека стари ради што хоће! – као да је онда прије пар минута, кад је старац говорио мислио. Али није баш тако, не никако није тако – вараш се, оче – мучио ше Шефкија корачајући све брже одајом – синови нису машине за рад, а њихове жене чанци, из којих ћеш ти кусати. Ту ти радост бар ја не ћу приправити, и ту ћеш се преварити, опећи жешће него икад. – И мржња те спознаје, то јасно уочавање прилика и догађаја, смијешано са свим старим неправдама, стезало му је шаке, палило злокобно ватром поглед.

Смијешак, опет један унутарњи, освјетљавао га је презриво: чему та узбуђења, то јалово јарење иза старчевих леђа, све те неречене пријетње и бијес псета, које је господар избио, а које ће му руке полизати кад год он усхтједне. Зар се није увијек скучио, погнуо шију, покорио старцу? И онда прије као и сада. Узима старац за себе жену (та и на Десу би он пристао, кад би се надао, да ће до ње доћи – и сва његова ондашња причања пијесак су у очи), и он то зна и пристат ће: неће смјети ни гласка писнути. Ругање самом себи, свом слабићству и кукавичлуку боло га је толико да је јечао готово и од тог осјећања шкрипајући јако зубима кроз безгласност ноћи, кроз таму и тмурост властитог збивања, о које су куцкали као и о дрвене решетке његових прозора влажни, пузави вјетрови.

Окопавао се по други пут кукуруз кад су с прангијама довели Хату, а његове очи биле су мутне од тих прошлих сјећања, црних и тмурних. Гледао је као ствар, као неживо биће ту крупну бијелу дјевојку жељну страсти и миловања. Док се свлачила сочећи једрином и облином бијелих нетакнутих buttova, крушкастих дивних дојки што су бјежале једру сваки час исклизујући из кошуље, она суха рука, која се пред годину дана дизала на њега проклетством милила је по њима несито, старачки се

тресући. Ово је његова жена, није моја – мислио је. И пјена му је долазила на уста, зуби цвокотали руке се тресле.

Хата се увлачила у душеке трнући свијећу.

– Доћи – звала је.

Иза њена зова крио се старац опрезно као звијер потмуло као ријека што излокава обале. Види му спарушено тијело смијешано с њеним, види очи, како похотно с ње сјају. Зар није и данас на свадби био нарочито весео и зар га није Шефкија пар пута ухватио како кријући и с ужитком проматра Хату, сладећи се њеним струком и једрином од које је подрхтавала лако у ходу њишући се у чврстим и родним боковима. Ох, све је и сувише познато и сувише прозирно, а да он то не би опазио, не би размотрио. – Нећеш, старче, ни осјетити ових облина што маме, ни ових бокова што се тресу и страсно прегипају, ни ових дојки што из кошуље слатко бјеже, никада нећеш осјетити! Пао је као избезумљен по њој ударајући је онако пожудну и бијелу, вукући за косе и газећи ногама. Био ју је до изнемоглости, уживајући у плачу, у тој престашености, ситним јецајима, питањима зашто све то и што је скривила. Пуштао, да се смири и поново настављао све до зоре, док се није уморио и заспао покрај ње, окренут леђима, док је она полулуда ситно јецала.

Ујутро се мутно загледао у видике не опажајући ништа до то своје мутнило, бескрајну горчину, леглу по њему попут покрива, попут магле. Јутарње сунце увлачило му се у зјене и губило у њихове дубине враћајући се кроз трепавице у распршене сјене по орахову стаблу до зида баште. Махнуо би рукама покатак у том нијемом загледању, кога се касније није сјећао, шапућући као нешто самом себи. Није знао колико је ту стајао, а кад се окренуо, Хате више није било. Једна покрите главе жена провири: Дјевере, што не идеш на ручак?

Шефкија је не препозна.

– Тко си? – упита не присјећајући се.

– Смаилница, болан, зар ме се не сјећаш?

Фереца се откри, једно се седамнаестгодишње лице указа, мало, дугољасто лице плавке с мишјим, бијелим зубима.

– Доћи ћу – рече Шефкија и, тко зна зашто, недовољена га пожуда од синоћ протресе: – Ах, и ову је себи ваљда довео, блудник! – помисли. Сјети се да му је најмлађи брат Смајо дошао на свадбу из Љескових Вода, гдје је прикупљао за старца

јапију. Ово му је дакле најмлађа снаха и доведена је сигурно док је он био у планини. Спомену се поново онога нечег болесног у изразу њена лица, оних мишјих зуба који као да су жуђели штогод да грицкају.

Али мржња га је носила од тога, већ прекипјела, и кад је вечерао, пошао је за њом. Престрашена Хата је дрхтала у одаји, бојажљиво очекујући оно синоћње. Али он је и не погледа. Шуту је дуго, а онда се, кад она заспа, придиже и изиђе у ноћ. Ходао је насумце не мислећи заправо ништа, око чардака, и кад се створи у том ходу покрај хамбара, присјети се да је ту негдје старац у јесен спавао, у сјеници с двије собице.

У том часу лупи ногом о празну петролејску канту што ју је нетко случајно био ту заборавио или бацио. Па као и обично, кад се на нешто дуго мисли и припрема, али неизводи, кад се нешто жели постићи, али без јасне и чврсте одлуке, без промишљања на какав би се начин то могло збити, него је све магловито и збркано; једна ситница, каква случајност сретнута на путу, непоћудан поглед или осмијех, набасавши на што у мраку, наводи нас на извођење тога без крзмања, без оклијевања, хитро и стреловито. Тако је и ова петролејска канта, дарнута ногом на Шефкијину ноћном лутању, значила једну одлуку доле-пршалу неумољиво из праунутрина његових. Он уђе у магазу, извуче једну пуну петролејску канту, заправо без узбуђења и мисли, миран и нашински хладан као да ради најобичнији и најдопуштенији посао (и обављао је он то као неки налог од некога, налог чак некако и угодан и предраго занимљив), поли петролеј око сјенице на све стране, затим кад опет закључа магазу, попе се на шљиву и погледа је ли старац унутра.

Замишљен, ефендија је сједио на душеку пушећи на нарги-лу. Лице му је као увијек било с мрким борама и с охолошћу. Размишљао је, чини се, нешто отпухујући уравнотежено димове и у том отпухивању било је оне унутарње мирноће која је све зачућивала и уједно покоравала. Шефкија сиђе и слиједећи и даље онај изненадно створени унутрашњи порив, упали шибицу: пламенови сукнуше јарким црвенилом. Бјежећи, он угледа прве димове како нестају кутљави и сиви у модрину небеску. Кроз њих су лизали румени огњеви пламеним језицима. Цврчао је жар, пуцкетава праскао, ломиле се греде: људи усплахилено гледали скупљајући се у црне трепераве сјене. Нетко је викао за

воду очајним, пискутавим гласом, а из грмља, из којег је он гледао високе пропламсале и у дивне јарко црвене лукове савијене огњеве, пробуђене су птице престрашено излијетале као из праћки завитлани каменови, нестајући поново у тами.

ЗАКОНИ

Него, старом ефендији није било суђено да умре у ватри. Неколико опекотина по рукама, уништена сјеница и неколико нагорјелих хамбара било је све. Лице му се још јаче смркну, а ријечи посташе несношљиве. Страх којим се обавијао још више се уклопи у њ. Синови су га се још више бојали, слуге шутљиво одмахивале главом. Одсјеченост и нарогушена пакост којом их је сусретао нека посебна оштрина у погледу и држању као да је пријетила: сад ће с накупљеним бијесом да провали, натјеравала је на све већу понизну послушност. Смјехуљак који му се указа кад први пут послије тог догађаја пресрете Шефкију (овоме објасни, да старац добро зна како је то он учинио) као да му се ругао, оном својом озбиљном равнодушношћу безизразном, а ипак нечим презриво подсмјешљивом. Ипак ефендија није био ни најмање комедијаш, напротив, код њега је баш та озбиљност у осмијеху убијала. Она је била некако посебно тешка и мучна. Овај је примитивац створио ту у самоћи, у избјегавању додира с другим, свој један свијет, окамењен и машински уравнотежен. У њему се све кретало прецизно и срачунато, служило само једном без одступа и скретања: његову личном задовољству.

Тај егоизам није међутим никако био једноставан и докучив као егоизам малограђанина или узвишено замршен као онај интелектуалца. Егоизам ефендије Бахтијаревића био је помно размишљен и до у танчине претресен, неке руке на свој начин удешени фатализам, егоизам, азијатски, сатрапски, босански неуравнотежен и прљав, али без немира, без превирања, без оних европских врлудања и унутрашњих побуна. – Тако је то одувijek, муж заповиједа и ради шта хоће, а жена мора да слуша, отац заповиједа, и синови морају да слушају. – То је закон наслијеђен и очеличен вјековима и то не може нитко измијенити. Исто су радили и дједови и прадједови до у најдаље даљине, и нитко се није бунио и тако има да остане и данас. Кома није

право, нека иде, али тко је у његовој кући, има се тој свемоћној вољи покоравати. Он није најпослије само он, ефендија Бахтијаревић, он је и та воља закона, воља вјекова, што хуји у њему, воља неограничена и божанска. Њом он оправдава себе, пред свијетом и пред самим собом. Најпослије она је мир: ако он воли и доводи туђе жене, он има снагом те воље право, ако баца око на снахе, опет му тај закон даје право – јер све што је у кући од ствари, инсана и животиње његово је. Подупрт тако тим увјерењем, што су га сачињавали обичаји и традиције патријархалне средине из које је никао, он се није ни бринуо за вријеме у коме је живио, није хтио да види нити да му се подчињава. Пријелаз у ново доба, највидније оцртан првим свјетским ратом и временом по њему, који је захватио босанске муслимане, беговићског ефендију није ни такнуо, он је живио како се живјело прије сто година, како се живјело и прије петсто година. А све то стање одржавао је гвозденим снагом, коју је давала воља закона, неписаних, али зато вјековних. Због тога је он, том својом унутарњом окосницом, увјерењем овим, и био јачи од својих синова збуњених, мијенама и распршеношћу, свим тим немиром времена, у коме су живјели. Могуће му је та неједнака борба са свим што га је окруживало помало и досађивала, могуће је он постајао све уморнији, али ипак иза те вањске уморности иза те тишине, буркало се то унутрашње, непредвиђено и страшно.

Зато и у том тренутку, кад се нађе са Шефкијом последије па лежа (силом прилика; оним ненаслућеним које нас често наведе на нешто, што нисмо никако жељели и од чега ево на све могуће начине бјезимо и уклањамо му се, а то што га зовемо случај или судбина постави нас лицем у лице: изненадним завијутком пута, којим безбрижно корачамо, загледавши видике или тренутачном замишљеношћу – онај, кога нећемо да сретнемо, створи се ето насупрот, па су сва та бјежања и измицања у потоњим сјећањима смијешна и стидна) излазећи један с чардака, други из хамбара, старац му се учини: са својом валовитом бијелом брадом и руменим, готово младоликим лицем са ситним борама и борицама, нечим врло лукавим и сличним уједно ласицама кад претрче пут, којим пролазимо, и курјаку, што гладно из честара вреба. Никад Шефкија није сазнавао јасно што се иза тога старца крије, тога старца који му је увијек уливао само

мржњу и страх једнак страху дјеце од чудовишта у причама: похлепних аждаја, сурових змајева и злобних цинова. Најпослије он и мора бити нешто као и они кад му ништа не шкоди, ни смрт коју је спремио, ни живот, који је тако обилно искориштавао. Зар је могуће да је то мој отац, мој истински отац, чију крв носим у жилама – питао се Шефкија и тај пут као и свих осталих, али одговора није било никада, па ни сада. Страх га је сапињао кад му старац приђе, а у гркљану су се сушиле ријечи.

– Мора да је нетко пушио пред хамбарима, шта ти велиш, Шефкија?

Шефкија се већ тресао од бојазни, те невољкости и скакутања као код ухваћене дивљачи пред чуваром што се грози бичем.

– Можда су момци пушили, а можда се и сијено од врућине ужегло, па се запалило од ватре.

– Момци су, сигурније је.

Смијешак се неосјетно купио око усана, сличан ономе као кад му је искао новце.

Сува се рука тресла:

– Когод је, зло ће свршити.

– Богу хвала, кад си остао жив.

– Да, жив сам, много више него што се мисли.

И старац се, како му се чинило, већ церекао, церекао махнито неким својим, унутарњим смијехом који му је распињао све тијело, тјерао још јаче румен у образе. Али иза тога слућеног церекања гладак и оштар поглед забадао се као оштар нож у њега и далеке обресе Крњина.

Зна и мучи ме – мутно се присјећао Шефкија своје малопријашње бојазни, не усуђујући се да подигне очи: ишчекујући оно страшно, тихим очекивањем, у ком је чуо своје властито срце гдје лупа од тог звјерског поигравања мачке с мишем, осјећајући у свему те шиљасте и оштре шапе како га стежу.

– Сине – настављао је ефендија даље откривајући се и не сузпрежући се – нетко је млад изгледом, али срцем стар и мисли њим мјесто главом, а то не ваља. Онај који је палио, па макар то био и вјетар, био је невјешт и врло млад, разума није било ни колико зрнце. Ја се томе смијем, па и жижки од ватре ако су у препекло сијено пали, како ти то кажеш, није пала жижа како треба. Она је требала пасти равно и наједампут, ондје гдје је најиспеченије сијено, да букне одмах, а вјетар је требао бити

источњак вијугав и хитар да све наједном однесе. Ту је погрешка – срце. Оно занесе, не размишља. И шта онда изађе: изгорјела сјеница, два три пласта сијена и један хамбар упола. Али теби сигурно није до беспослених разговора, а и мени се жури – наставит ћемо други пут. Затим дода: – Ваља знати какве момке имамо. И сијено какво имамо, то је чак најважније.

И одбрза према пољу.

А судбина која није допустила да га однесу синовљеви огњеви, одлучила је другачије, нешто своје. Наишла је у појави мршаваг, жућкастог псета с упалим ребрима, која су се оцртавала на затегнутој кожи трупа као зупци голема сељачког чешља. Ишао је ефендија кроз рану јесенску маглу с пушком о рамену да обиђе момке, промицао полако раскаљаним сеоским друмом кроз мали храстов гајић што га је сам прије пар десетљећа засадио, кад је оно наишло безазлено, у кривудавау трку. У том сусрету, мало исплажена језика, изгледало му је обично као и сва сеоска пашчад. Ништа није одавало њу, која му се приближавала. Ни неосјетно закрвављене очи, ни касави трк с подвијеним репом, ни тишина тога јутра, умотана у влажна испаривања и жућење лишћа... Скочила је међутим на њега при мимоилазу нагризавши му кроз затегнуте чакшире глежањ на десној ноzi, наставивши и даље свој трк у непознато. Десило се све таквом хитрином, да је у тренутку кад је он скинуо двоцијевку да опали на њ оно већ било нестало у заокрету цесте за храстовима.

Није ништа, мислио је, и код куће је повио ногу овлаш мокром крпом не осјећајући никакве боли од ситна, црвенкастог уједа, заборавши га за пар дана. А кад га је за двије недјеље спопао први нападај: онај осјећај страха и језе, жеље за неким бијегом и грозе од влажнога и воденога, у мучнини што му се пела у грло – све оно што је означавало угриз бијеснога псета – он није потражио лекара, не вјерујући као и сви самосвјесни стари људи у хећиме и презирући их, него је отишао до добојскога травара.

Травар одмахну главом чим му ефендија исприча шта би могло бити.

– Исплази језик – рече.

Ефендија исплази језик. Био је руменкаст прелазећи по крајевима у жутило.

– Метнут ћу ти пијавице.

Кад их је скинуо и притиснуо палцем и кажипрстом, одмахну поновно главом.

– Не ваља – пукнуо је запрепаштено језиком – крв је тамна.

– Да нисам прекасно дошао.

– Изгледа.

На ефендијину се лицу не покрену ни жилица.

Оно што се последије догодило нитко није знао точно испричати. Једни су говорили да је лајао и скакао на слуге и синове да их угризе, а други, да је у кућу своје собе режао мрко и пакосно какав је увијек и био. И даље, да је лијечник, кога су му синови позвали, вадио испод језика кусаве жуте псиће, малене као палац. Точно је од свега тога било само једно, да у његову собу нитко није улазио осим доктора и старог слуге Трампе, што га је послуживао.

Управо на дан уочи његове смрти Шефкија је био отишао у Острожњу до Малконтине пилане ради некаквих преговора о шуми, и кад су му јавили да је умро, он се враћао од Малконтине. Налазио се баш пред Богдановом биртијом на Руданци и кроз напукнута окна од влаге раздуживало се пијано лице Ананије Зузка. Шефкија наврати у крчму да се окријепи од изненадне жалости, како рече момку што му је дошао с вијешћу.

– Здравом ефендијица – подвикну му Ананија.

– Плати за упокој душе бабине!

– Кома се ти то у жалости изругујеш.

– Никоме, ја саучешћавам – (али ругао се ипак подлац).

– А ти да кушујеш псето – окрену се Зузку, јер иначе нећеш пити.

Било га је страх и хтио је тај страх попити. И чекао је као нешто. Некога са смијешком и тајном. Сјекиру ће можда имати па ће га клапнути. – То ти је за ону потпаљену сјеницу – рећи ће. Пио је све и даље, све узнемиренији, али се није догађало ништа. Колима су га потпуно бесвијесна вратила браћа на чардак. Ефендија је био покопан, и на ливади више Велике Бране бијелио се камени нишан на свјежем мезару. Оставио је све синовима, да се не дијеле, и да најстарији управља.

Сјеђио је Шефкија годину дана последије на чардаку у горњим одајама, у којима се прије задржавао старац. Последије кишна дана небо се зрачило и бистрило у отицању сумрака и паљењу првих звијезда. Као увијек, Шефкија је био празан и уморан. Ра-

дост којој се надао да ће га испунити, задовољство терета који је скинут с грбаче, све оно безбрижно и оспокојавајуће што је мислио да му доноси смрт очева није долазило. Напротив, никад већи умор и безвољност нису пали по њему као читаво то вријеме по смрти ефендијиној. Мржња на старца испуњавала му је досада живот, давала му неку сврху и занимљивост, међутим ето старца више нема и мржње више нема, и сва она унутарња енергија што се трошила на оца лежала је непотребно и гњилила је. Личио је тако пренапуњеним и нагло прслим балонима што последице лета смрскани леже у изгубљеним травама. А тишина соба којима је пролазио, поштовање слугу, па чак и покорност млађе браће коју су му одавали као најстаријему и домаћину више га је узнемиривала него храбрила и чврстила. Чинило му се да све више постаје затворенији, мркији и оштрији, да се закукуљује, отуђује од свега дотадашњег и уноси у нешто ново, неку бескрајну голу пустош којом сам и одаљен корача, хрлећи нечему за што добро зна да неће стићи.

Хату је био пустио и дворио га је стари Трамба, а гдјекада и жена најмлађег брата Смаила, који је управо тих дана отишао да служи војску. И те вечери, као и других, она се неосјетно, наједном појави покрај њега с кавеним ибриком и финџанима.

– Донијела сам ти каве, да не сједиш тако сам.

Одисала је свјежином и здрављем. Два мишја шиљата зубића врагољасто су вирила.

– Хасан је отишао у Добој, а Исмет у Плочник.

Да ли му је то саопћавала да су сами на чардаку и да ли то њено нагињање над њега треба нешто да значи; они нехотични додири, откривање голих лаката и затезање димија, или је посве случајно и нехотично: брига снаје за дјевера.

– Хвала ти на кави. Ти се бринеш за ме.

– Па и Хасан и Исмет имају хануме.

Погледа га потом некако посебно и као нагињући се дохвати ибрик да су га помиловале витице њених плавих коса, а врео и опојан дах спржио му лице:

– А ти си без жене дјевере, а ја без мужа.

Шефкија сав поцрвени и озноји се готово, правећи се да не разумије смисао тих ријечи напрегнут и узнесен, и стави као посве случајно своју руку на њену.

Она је не трже.

Шутио је дуго, не усуђујући се ишта проговорити, док је она у очекивању усплахирено и страсно дисала. Гледао ју је ужатреним погледом и једна давна сличност јављала се у њему: има нечега од Десе, од оне Влахиње, од њене змијавости и страшног предавања. Оштро јој је и лице као и њено и приклопљен струк и ноћ је поново падала на њега у оном сумраку што је потпуно прелазило у њу црну и опојну, звјездану.

Стегнуо је снаху у светогрдном страху и она се немоћно и меко пустила.

Мјесечина, зеленкаста, некако и пресвијетла, продрије кроз окна и паде по њеном бијелом и чврстом тијелу. Ноћ она, ноћ чаролије и чуда, оног бијега преко Босне...

Тут, ћут. Како само тихо изгара све у непомућеном, свечаном ткању. Расцвјетала, голема небеса не виде се оројена звијездама. Трепте оне благе као пријатељски поздрав, трепте плаве (јунске) и крупне као млади ораси, тамно црвене од ближих брда, сребрнасто бијеле, врло далеке и врло тихе, седефасто блиједе и тако малене, бисерна зрнца, дрхте и горе као мала кандилоца, пламсају у мрачном, потмулом жару, расипају се у нијетмом клизењу, лепршају као мале сјајне птице и падају нечујно у луковима, просипајући златан орошен прах, искричаву, мокру пахуљавост, топле и мирисаве. Осјећају се у крви, у тијелу као подземно струјање, драгосно голицање, физичко прелесно додиривање.

Али то није, није она. Кроз капке капље та зелена мјесечина и мијеша се с росним и пребијелим тијелом. То није оно тијело, то је тијело његове снахе, и ово што он чини то је гријех. Разумије ли он тежину и величину тога гријеха? Братова жена. Да, зуби су њени мишји врагољасти, а лице сладострасно, а ту у мјесечини прелијева се раскошно њено тијело. О разумије ли, разумије ли то итко?

Женско тијело у слапу мјесечине. Тијело двадесетгодишње, деветнаестгодишње, тек дозрело, тек набујало. Дрхти у слапу тога зеленкастог, чудесног свијетла, прегибије се у удовима. Плаве су косе пале и раскрилиле зарумењено лице и кроза њ се модре очи склапају. Врат пребијел и мек извија се и грло податно трепери. Ту су и дојке распршене и рођачком руком миловане, дјеверовом руком. Мале, чврште дојке, с великим прслим брадавицама страсних жена. И грудни кош саливен у трокут и

меки прегиби слабина. А међу њима је округао трбух, с кожом преглатком и чврстом, трбух еластичан попут бубња, опојан попут дивљих каранфила по брдским испашама. И бутони тврди и голицави, кољена мало и неосјетно шиљата, листови ножни гипки и округли.

Женско тијело у слапу мјесечине. Од њега мири одаја, мири и изгара као тамјан у храмовима, крв мирише и опија разблудно и та раскошна, зелена мјесечина. Изгледа као олтар на коме се причиња жртва, као светиште што се пуши од јутарњих шума, као свете ријечи далеких и тајанствених врачева, као сан у вечерњим росама.

И зар се може опријети њему Шефкија Бахтијаревић, син блудног старог ефендије, зар се може итко опријети њему, па макар било и братово? Оно изгара, ту у мјесечини, и омагљава мозак, односи савјест и мир. Оно је ту владар у овој ноћи што тече и лијеже по њему чаробно и тајанствено. И тко ту може шта, тко може?

Је ли то *закон* да онај тко се против некога бори, у бури својих огњева желећи га уништити, постаје и сам онакав као и оно против чега се борио, кад засједне на његово мјесто или дође у исте прилике. И да је син као отац. То Шефкија није те вечери ни слутио ни мислио, он се опајао.

Али кад се једном мало придигао од ужитка, поглед му је пао кроз прозор: угледао је један велики, бијели нишан, сличан отргнутој руци, како му маше и зове га. Или му се само то чинило. Страх је силазио на њега. Очев нишан, стари ефендија можда се шуља ето овом одајом, можда тиче и тај диван на коме лежи податно испружена братова жена.

Једна лепирица, пробуђена мјесечином, залепрша тада о она и њено тихо једва чујно лупкање, стругање и клизење криоцима силно га је сметало.

МИЋО ЦВИЈЕТИЋ

КЊИЖЕВНИ ОКВИРИ НОВАКА СИМИЋА

Код многих писаца, наших и страних, класика и савременика, биографија је у доброј мери одредила и њихову аутобиографију. Пресудно утицала на избор тема и мотива, просторе и времена кроз које се њихово дело креће, доживљај и књижевно обликовање живота и света, књижевних ликова, појава, процеса и ситуација, па и на њихову поетику. Многе биографске чињенице битно су утицали и на књижевни опус Новака Симића. Њихово познавање је неизбежно за било који целовитији и ваљанији приступ његовом стваралачком учинку, разумевању и тумачењу. Из тих разлога наводимо, укратко, његове најбитније биографске чињенице, а ослањамо се и на неке давне пишчеве исповести.

Још у младим годинама, и на самом почетку свога књижевног пута, Новак Симић, 1928. године, пише Јовану Поповићу у Кикинду. Писцу, кога лично не познаје а припрема заједно с њим један песнички алманах, износи основне животне податке, али, отворено, и невеселе, трауматичне породичне неприлике: «Рођен сам 14. јануара 1906. године у Варешу, Босна, отац Милан, бивши трговац, а сада пустилов и скитница, непозната боравишта. (Он. тј. мој отац, сарађивао је као младић у Змајевом *Невену* и неком београдском ондашњем часопису, ваљда *Стражи* и *Звезди*.) Мајка, Савка, буржујка, из породице Јелића, жена која зна шта хоће». Иако је у то време веома млад човек, он не прикрива ни свој физички изглед: «Висок сам 178, тежак 70 кг, мршав, црномањаст, лица жута, подбухла, да изгледам вјечито као неиспаван. Коса ми све више испада и за годину-две бит ћу потпуно ћелав».

Међутим, то је само делић онога што је Новак Симић о својој породици и себи открио. Његова биографија знатно је сложенија и узбудљивија. Рано детињство провео је у Варешу. Потиче из имућне породице, и са очеве и са мајчине стране. Али, у измењеним економским приликама богатство очеве трговачке породице се истопило, а он се одаје пићу и другим неподопштинама. Пресељавају 1911. године у Сарајево, а две године касније отац заувек напушта породицу. И његова мајка Савка потиче из познате грађанске трговачке породице Јелић, из старе српске сарајевске

градске четврти Ташлихан, која је такође прилично осиромашила. А то је време аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. Ипак, пре тога се школовала у Немачкој, у Магдебургу, а боравила је у Паризу, 1901. године, за време Велике светске изложбе. На босанском павиљону, »као везиља у народном руху», упознала је и великог хрватског писца Густава Матоша.

Мајка Новака Симића била је светска жена, говорила светске језике и волела уметност. Много година касније, у једном разговору за «Политику» (1977), њен утицај на сина и његов однос према родитељки, описаће топлим речима. Он каже: «Имала је за ондашње прилике прво космополитско васпитање и данас кад мислим на њу, њено образовање, на њене приче о свету који је упознала, осећам да ми је она усадила љубав према уметности. Да ми је од ње остала везаност за културу. За књижевност».

У Сарајеву је Новак Симић похађао трговачку школу и трговачку академију, а незаборавне летње распусте проводио код тетке, трговца у Руданки код Добоја, који простор је остао трајно урезан у сећању и наглашено присутан у његовом књижевном делу. Године 1928. одлази у Загреб, где студира на Високој економској школи. Упоредо је радио у великој фирми «Бата», прво за машином, на текућој траци, па као продавач ципела, а тек касније као економиста у администрацији. У међувремену борави шест месеци у Злину, у Чешкој, у центру велике «Батине» обућарске индустрије, а потом студира на Високој хемијској школи у Леобану. Студије завршава 1936. године и стиче звање инжењера економије и хемије. Тада налази запослење у финансијској дирекцији Савске бановине, где остаје као службеник све до избијања Другог светског рата. Рад у великој фирми «Бата», о чему ће тек бити речи, наћи ће уверљиво књижевно уобличење у његовом делу. У већ поменутом разговору, Симић каже: «... могу рећи да је рад у једном таквом индустријском гиганту био за мене велика школа».

Упоредо са школовањем и обављањем различитих послова, трасирао је Новак Симић и свој књижевни пут. Рано је почео писати песме и нудио их ондашњим сарајевским часописима, али није наишао на подршку. Оно што му није успело у Сарајеву, пошло му је за руком у Загребу. Прве песме објављује у «Вијенцу» 1927. године, након чега му уредник Иван Невјестић широм отвара странице свога часописа. Објављује и у другим хрватским листовима и часописима, касније и у Београду, а активно се у Загре-

бу укључује и у књижевни живот. Након успеха на страни, тек ће га потом прихватити и књижевно Сарајево, које га је на његовом песничком почетку одбацило. У Сарајеву ће доживети и још неке непријатне тренутке. То је, вероватно, утицало и на његову одлуку да оде на студије у Загреб, где се и запослио и књижевно афирмисао. Везао се за утицајне књижевне кругове и гласила леве оријентације, а 1938. године постаје и члан Друштва хрватских књижевника. На извесне приговоре и реакције које су уследиле из Београда, а сходно својој прилично робусној природи која је, све су прилике, изазвала одбојност и у сарајевској књижевној чаршији, Симић тада изјављује да «припада хрватској књижевности иако је подријетлом Србин из Босне». Ову књижевну припадност није порицао до краја живота, али није прикривао ни своје српско порекло. По сведочењу неких који су га познавали, истицао га је чак гласно, па и у временима када то није било нимало уносно.

Крајем двадесетих година млади Симић се прикључује покрету социјалне књижевности, у коме ће целу међуратну деценију веома активно суделовати. На својим књижевним почецима чак бити у првим редовима њених заговорника и промотера. Са Јованом Поповићем приређује алманах југословенске социјалне лирике *Књига другова*, коју 1929. године објављују у Кикинди. Организују громогласно његово представљање у Сарајеву и другде, због чега ће двојица уредника, па и други заступљени југословенски песници, имати велике неприлике. Неки су хапшени и затварани, међу њима и Новак Симић, који проводи неко време у затвору у Сарајеву. То је време познате Шестојануарске диктатура, када је организован и судски процес против актера. Алманах је забрањен и поново објављен тек после рата. Али, са својим идеолошким истомишљеницима, Новак Симић не мирује. Сходно својим опредељењима јавно делују, а поезију и друге текстове перманентно објављују у гласилима широм земље. Године 1936. приступа још једном заједничком издању. Са ондашњим познатим писцима Петром Бакулум, Владимиром Јурчићем и Владом Мађаревићем публикује заједничку књигу *Огледало времена*, са песмама бунтовног и социјалног садржаја. Као једину самосталну песничку књигу објављује збирку *О чађима и травама* (1940), која, осим код истомишљеника, неће допринети значају његовог песничког имена. Мада у њој има и појединих песама завидне књижевне вредности, са експресивним нијансама и финим лирским

пропламсајима, не представља вредност по којој би се памтила.

Међутим, оно што му није успело са поезијом, завидан глас Новаку Симићу, у то време и касније, донеће проза, а донекле и књижевнокритичко оглашавање. У за њега плодној међуратној деценији, млади и бунтовни писац, пун стваралачке снаге, објављује у часописима и листовима бројне приповетке. Појављују се и целовите књиге његове прозе овим редом: *Сутон Ташлихана и Непозната Босна* (1937) и роман *Воћњак* (1938), дела која, већином, књижевна критика дочекује са похвалама, а њега као изворног и уверљивог писца *приповедачке Босне*. Након ослобођења објављује нове збирке приповедака, *Иза завјеса* (1946) и *Закони и огњеви* (1947), дуже прозе *Мишковићи* (1949) и *Друга обала* (1952), као и роман *Бркићи из Бара* (1948). Реч је о незнатно прерађеном роману *Воћњак*, са уметнутим деловима које је цензура из првог издања избацила. Нарочит углед његовом књижевном имену доноси роман *Браћа и кумири* (1955), модерне фактуре и приповедне поетике. Након тога, поједина Смићева дела доживела су поновљена издања, у која је уносио знатне прераде и дораде.

Целог књижевног и животног века, Новак Смић је поред сама, приповедака и романа, писао осврте, есеје и критике из области домаће и светске књижевности и филмске уметности. Баvio се и преводилачким радом, посебно дела америчке англосаксонске књижевности. Вршио је, такође, уредничке и друге сродне послове. После рата био је један од запажених уредника загребачког часописа «Република», као и дугогодишњи уредник библиотеке страних писаца угледног издавачког предузећа «Зора» (1950-1971). Године 1956. изабран је за дописног члана Југословенске академије знаности и уметности. Доживео је да му неколико удружених хрватских издавача објаве *Изабрана дјела* (1980), у четири тома. По једној од његових најбољих приповедака «Запис о Симеуновици и Ахмет Јусуфу», у Сарајеву је снимљен играни филм «Љубав и бијес» (1977), чији је сценограф и редитељ Бакир Тановић. Новак Смић је умро у Загребу 1981. године.

Као и многи други, па и неки наши највећи писци, и Новак Смић је ушао у књижевност «по Босни и кроз Босну». Тако га је правремено ситуирао ондашњи мериторни ауторитет, сарајевски књижевни критичар и књижевни историчар Јован Кршић, носилац доктората са славног Карловог универзитета у Прагу. И јед-

на од првих жртава усташких зликоваца у Сарајеву, након што су немачки фашисти окупирали град. У своме књижевном делу Симић приказује Босну у грчевитим трзајима и између мудрог ропског ћутања и плиме новог времена које је заплъускује. Као земљу што љубоморно чува свој стари сан и тешко оболева од удара нових друштвено-економских процеса, који мењају њено лице и разоткривају вековно наличје. У својој прози снажно захвата, споља и изнутра, онај наталожени дух и дах прошлости, привидан мир и спокој који је обликован у вековима под Турцима, као и драму земље и људи у измењеним околностима, у борби између старог и новог. Иако је делимично и код Новака Симића присутна стара романтична визија Босне, у суштини он ипак спада међу прве писце који избегавају њено романтично, фолклорно сликање. Егзотична земља још егзистира, али је уздрмана и на издисају. Кроз Босну већ јури железница, моћни страни капитал односи њена природна богатства, а јавља се и борбени пролетеријат који, у страховитом грчу, жели да мења свет. Писац уверљиво приказује како пропадају представници привидних старе славе и старог сјаја, које прилике је добро познавао, чему нису одолели ни његови, из породица оба родитеља. Разоткрива њихову интиму, дубоке унутрашње драме и психолошка стања, разголићује мутне нагоне и слепе страсти, одсликава наслеђем оптерећено и дегенерисано наличје.

Таква Босна је изнедрила и велике приповедаче. Овој земљи и њеним људима, посебно приповедачкој Босни, дивила се и сјајна Исидора Секулић, која у изузетним критичким опсервацијама говори о два њена највећа репрезента, Петру Кочићу и Иви Андрићу. У тексту о приповеткама нашег потоњег нобеловца, исказује дивљење према земљи, али пише о њој и као тамном вилајету, другима тешко докучивом, суровом и примитивном, а питомом у своме лирском болу. Међутим, она виспрено дијагностицира стање многострадалне Босне, «која као и болан човек, нити је могла спавати, нити је другом давала да заспи...» Свевремена дијагноза, актуелна јуче и данас.

Нека од њених лица и наличја, даљина и дубина, разоткривали су, свако према своме дару и снази, оновремени и потоњи прозаисти; поред поменутих Кочића и Андрића, треба споменути Боривоја Јевтића, Исака Самоковлију, Звонимира Шубића, Марка Марковића, писца «кривих Дрина», Емила С. Петровића, Свето-

зара Ђоровића, писца Мостара и Херцеговине, па све до Меше Селимовића. Наравно, значајно место заузима и Новак Симић, који је о земљи Босни, временима и људима, уметнички референтно о Босни је проговорио. Свет његове прозе креће се између синтагматских одређења, антиципираних самим насловима неких његових кључних прозних дела; између «сутона Ташлихана» и «непознате Босне», до «друге обале» и «браће и кумира». На тим релацијама одвија се све у Симићевој прози, па и мењање књижевних поступака. О свему овоме, ваља нам, укратко проговорити. Пре свега, само о најзначајнијим делима.

У тај свет Симић је приступио већ својим првим прозним књигама, *Сутон Ташлихана*, *Непозната Босна* и романом *Воћњак*, дубоко уронио и привукао пажњу на себе. У овим делима одсликава некада моћну и богату српску ташлиханску чаршију у Сарајеву, коју гази ново време и почиње «тонути – у сутон, сутон Ташлихана». Затим, понире у свет људи средњобосанског простора који, оптерећени традицијом и под налетом новог, суморно животице и болују своје болести у босанским касабима и селима, у скрајнутим просторима босанских шума и планина; све до оних које су трагично уздрмали велики светски рат и немилосрдно ново време. У збирци приповедака *Сутон Ташлихана* под изопштеном приповедачком лупом Новака Симића налази се богата сарајевска градска четврт, која у налету новог времена и економских закона нагло пропада. Живи у избледелим грађанским салонима, чији се актери грчевито боре да опстану у раскоши старе славе и сјаја. Нервозно настојећи да сачувају наслеђене позиције и привилегије, срозавају се и економски и морално. За разлику од збирке приповедака *Непозната Босна* и романа *Воћњак*, у којима су приказане личности из сеоских, радничких и малограђанских средина, овде је писац у срцу градске чаршије са некад привилегованим становницима, у знатној мери и интелектуалцима, изданцима богатих трговачких породица, који су више окренути Европи него Оријенту, али и према прошлости, у муклом монологу о минулом. Потомци трговачка ташлиханске аристократије и други шаролики свет, у сукобу су са собом, у моралним и психичким конфликтима, у безизлазу и посрнућу.

Уронивши у душу старог Сарајева, Симић се, ипак, није могао да ослободи духа књижевне традиције и старих предања, локалног колорита и егзотике чаршије. Што није, у неким примерима,

његов поетичка мањкавост већ, напротив, него уметничка врлина и вештина. То показује нарочито у једној од најбољих његових приповедака «Запис о Симеуновици и Ахмет Јусуфу». Коју посебно издваја и врсни критичар Јован Кршић: «Та приповетка, у којој су на уметнички рафинирани начин измешани фикција и збиља, веровање и свесне сугестије, инагурише и прави стил којим је требало писати моралну историју Ташлихана».

Ова дужа проза састављена је из два дела, две приче из прошлости Сарајева, засноване на народном предању. Које повезује три централна књижевна лика: Симеун, његова жена и Ахмет Јусуф. Док Симеун гони робу у Стамбол и тргује, његова млада жена га вара са младићем из једног страног конзулата. Због прељубе драматично се бори са природним законом у себи, поривима младости и крви, који је на чин преваре наводе. У страху пред учињеним, запада у хистерична стања и халуцинације, па се у народу сматрало да се у њу ђаво уселио. Разрешење налази Симић у народном веровању да ђавола, персонификацију зла, треба истерати из хистеричне жене. Коју вештину поседује и обавља Ахмет Јусуф, самотњак и испосни. Прича је изванредно написана, са вештим преплетом реалног света и легенде. Са снажним лирским преливима у ликовима и природи, посебно у бићу Симеуновице. Која је и прељубу направила у ужареној летњој ноћи, пуној лепоте и опојних мириса, који наводе на грех. О чему говоре и њене речи: «Било је јаче од мене».

Симићеви Ташлиханци су већином осамљене и меланхоличне личности, пред новим и долазећим клону готово без отпора, пропадају са наглашеним захтевима њихове блудне, «нечисте крви». У тај свет писац снажно понире служећи се модерним приступом савременом човеку. Иако је у томе понекад и претеривао, психоанализа му је посужила као полазиште и исход. Приказује уморне ташлиханске грешнике, занесењаке, отпаднике и скитнице, побуђене тамним нагонима у себи (приче «Под иконама», «Ноћ чаролије»...); узаврелу крв мушкараца и жена, «сањаре и блуднике», изгубљене између Оријента и модерне Европе. Као и оне који покушавају да побегну од својих корена и стила живота («Отпадник»). Јер, ново време је већ стигло и у некадашње ташлиханске салоне, као и стару градску чаршију; игре гран-мазурке и полонезе са аустроугарским официрчићима, вечерње седељке са чиновницима новог доба, књижевницима и новом друштвеном елитом.

У новом свету су се нашли слабићи, романтични интелектуалци и вечити сањари; разни Димићи, Мишковићи, Томашевићи, Црвенковићи, Шишкани, Бахтијаревићи и други, од којих неки покушавају да побегну од ташлиханске судбине («Пролеће», «Вјечна романтика», «Босна спава»...).

У приповедачком делу *Непозната Босна*, Новак Симић је простору средње Босне, који, као и Ташлихан, изузетно познаје. У њима је описао првенствено Руданку, село у коме је код својих распусте проводио; патријархални живот људи, какав се од памтивека одвијао. Прастара веровања и обичаје, поштовање традиције и исконски осећај за природу, са којом је све усаглашено; понашање, љубави и страсти, па и видови настраних понашања и блудног живота. Као и неповерење према свему вањском и новом. У њима су приказане социјалне и економске прилике, морални и психолошки аспекти живота «једног чудног свијета». Снажно аналитички урања у подсвест и интиму човека, прати унутрашње импULSE и латентне реакције, тамне и елементарне пориве. Примери тога су његове најпознатије и науверљивије приповетке, књижевне повести о људима и њиховим судбинама: «Дјетињство Ивана Кожара», «Љубав Стјепана Обрдаља», «Истина о Наварићу», «Иза Ушушурова вира»...

На књижевној сцени су обogaљени повратници из рата, железничари, скретничари, левачи, кожари, сањари и блудничари, радници и сељаци, мушкарци и жене, са својим необузданим нагонима и поривима, шарени свет у немилосрдном вртлогу новог времена, у коме се тешко сналази. У неким од приповедака снажно су приказане унутрашње драме ликова, са сјајним примерима социо-психолошке прозе, при чему је до изражаја дошао и Симићев немир и стваралачки темперамент. Неке приче, по мишљењу књижевне критике, представљају «ремек дјела психолошке новеле», као она о Ивану Кожару.

За простор средње Босне тематски је везан и роман *Воћњак*, јер га је Новак Симић писао у исто време када и приповетке, који ће после рата бити објављен под новим насловом *Бркићи из Бара*. То је прича о железничару Јосипу и његовој многочланој породици, прилично једнолинијска и једнолична. О Бркићима, свету за себе, без великих драма и великих радости. Који истрајава у патријархалној чамотињи, фатализму и беди. Њихове ретке и мале радости усаглашене су са буђењима у природи, као што је рас-

цветавање и бујање живота у њиховом воћњаку, а нестају са доласком јесени и мртвила. Дакле, живот тече усаглашено са природом. Пишући о овој Симићевој прози, Зоран Мишић уочава: «У тој зачараној атмосфери постепено контуре живих, друштвено-делујућих људи, они постају и реална, ваздушаста бића, занета ветровима, рекама, грањем».

Судбина целе породице сагледана је очима најмлађег детета Зорице, чија виђења представљају оквир у коме се преламају остали и догађаји. Све се одвија као на полумрачној позорници на којој дефилују бројне личности многољудне породице железничара Бркића. Где свако дође, исприча причу о својој судбини и оде. Ретроспекција је доминантни Симићев приповедачки поступак у овом роману, који није само хронологија једне патријархалне породице већ «топографија њихових душа» (Хаим Алкалај). Није све тако мирно, као што привидно изгледа на површини, узбуркано је, наиме, у њиховим душама. У које, каткад, минуциозни Симићеви сензори продиру, као и лирски разиграну природу, пре свега воћњак, за који су актери нераскидиво везани.

Међутим, у добром делу прозе Новака Симића, обликоване и пре и после рата, на сецни су и ликови који се, следећи пословни дух новог времена, високо уздижу изнад учмалости Босне која спава. Као Томашевићи и неки други актери, који су пустили своје пипке према Загребу, Београду и другим моћнијим центрима, муњевито се економски успињу или се стрмоглаво стропоштавају. У овој прози, приговарали су Симићу поједини књижевни критичари, има фелџонистичког разголићивања и сувишних моралисања, а по другима управо ова проза снажно уметнички репрезентује међуратну стварност, «с галеријом типова из глембајевског свијета, свијета који је на крви, сузама и зноју исцијеђених и закинутих људи подигао себи живот раскошан и безбрижан и себе од гомиле издвојио као изузетну вриједност...» (Владимир Поповић).

Измештањем радње у Загреб и нека друга места, Симићеви јунаци нису ослобођени босанског пртљага. Тако и је и у његовом послератном роману *Друга обала* (1952). Мада се радња одвија у Загребу, његови главни актери су из Босне; интелектуалац Ведрина, сломљена жртва рата, и лекар Мраз. Реч је о својеврсној студији о моралним и психолошким проблемима ратом уништеног човека. Рат је уништио његов сан о животу и сан о жени, оставио

га болесног физички и психички. Сличан му је и партизански лекар Мраз. Ведрина прича свој живот, а лекар прави психолошке анализе, при чему анализира и себе. Покушава да ослободи свог пацијента, неодлучног слабића, босанске романтике и сна. Да се заједно докопају друге обале, реалног живота и света. Радња се одвија у форми дневника и готово све је дато у монологу главног јунака. На моменте је развучена, несређена и оптерећена непотребним детаљима, нарочито у завршном делу – трећа и четврта Мразова бележница. Највећу вредност овог Симићевог дела представљају фини лирски пасажии снажне анализе најтамнијих и најситнијих вибрација у психи човека.

Најамбициознији прозни пројекат Новака Симића је роман *Браћа и кумири* (1955), сложене композиције. Настајао је двадесетак година, није писан у једном даху, па зато дело има донекле хетерогену структуру. У њега је уградио и раније објављену прозну целину *Успон Томашевића*. Радња обухвата две различите цивилизације: једну модерну, европску – чешку и другу примитивну, босанску – балканску. Браћа Томашевићи и браћа Ткачи су уздигнути до симбола ових супротстављених светова, чији је успон снажно маркиран у овој изванредној прози.

Роман је вођен на два плана, који се преплићу и сучељавају. Један обухвата Босну, Загреб и Београд, а други Злин у Чешкој. Средине које је Новак Симић добро познавао, ушао им у душу. Свет моћне злинске машинерије доведен је до савршенства, а човек до апсурда, тако да нам све ово изгледа нестварно. Злин је град сена, а људи су постали марионете којима диригује краљ ципела Бенедикт Ткач. Док наднесен над картом спрема планове за економско освајање света, тај син моравског хмељара делује тако импресивно. Обичног човека је заробила машина, стројеви и сирене, постао је сена над којом влада фанатик, робот и монструм. Звучне и светлосне рекламе његовог светског гиганта заробиле су душе и тела свих људи, а њега самог највише, Свако ко с њим долази у додир губи истинске људске особине, постаје заробљеник града ципела, његове архитектуре и стројева. Његов брат Јан је само полуга за остваривање његових циљева. Уништва запослене, али и своје најближе, неке доводи до лудила. Новац и моћ основни су видови његове комуникације.

На другој страни Симић изводи браћу Томашевиће из заостале босанске цивилизације у свет модерне капиталистичке индустрије.

стрије, која влада стварима и људима. Примитивне шпекуланте, који су се на балкански мутан начин обогатили, стекли незамисливу економску моћ. И не само економску. Миша је из шамачког блата чак доспео до министарске столице у Београду, а његов брат Јаков стигао до места генералног секретара и директора Ткачевог комбината у Југославији. Попели се до неслућених висина, у орбити новца, власти и моћи.

Приповедачки снажно и експресионистички уверљиво писац прати успон и моћ злинских и босанских «браће и кумира», који ће се, на крају, трагично суновратити у понор. Бенедикт страда у авионској несрећи, а браћа Томашевићи губе радна места и стечено богатство, новац и моћ, враћају се на позицију са које су некада пошли. А и ратна катастрофа је на помолу. Један од њих све то на болан начин сумира: «Власт је као и жена, кад од нас оде, кад нас напусти, кад се изгуби и нестане, чини ти се, да је ниси никад ни имао». Готово у надреалним сликама приказао је Новак Симић успон и пад два света, босански и злински; њихов нестанак у тами готово без јаука, нечујно потонула у сутоњу који је већ обавијао Европу.

Сагледавајући и критички самеравајући оквире књижевног дела Новака Симића, неоспорно је да оно заслужује сваки респект. У њему је «приповедачка Босна» (термин којим је Јован Кршић означио босанску приповедачку траицију) добила једну снажну стваралачку личност, али и писца који се добрим делом свога књижевног опуса од ње одвајао, приклањао се средњоевропском поетичком моделу. Сигурно је више разлога утицало да занавек оде из земље свога порекла, али јој се својим делом враћао, као неисцрпном мајдану књижевних тема и мотива. И са дубоким емотивним набојем обликовао их у својој прози. Као да је следио наук најбољег писца кога је Босна дала, Иве Андрића, да Босну треба волети али да у њој не треба живети. Проза са тематиком Босне, посебно она о сарајевском грађанском и трговачком Ташлихану, уз роман *Браћа и кумири*, представља врхунце његовог опуса. О трагици људи, не само у сарајевској чаршији него и у сутонима босанских касабана и села, који живе у сновима о прошлости, немоћни да се активно укључе у новонасталу друштвену реалност. «Порушени у својим хтењима, као и својим етичким нормама, они само сањају и пате, другима наносе патњу, да би завршили укочени и мртви у себи и за остали свет», како је о овој про-

зи писао Славко Леовац, у књизи *Светло и тамно* (1957), који на-слов функционално кореспондира и са Симићевим прозним де-лом.

У неким деоницама Симићевог прозног опуса, па и највећим делом у поезији, евидентни су уметнички падови, нарочито када обрађује социјалну стварност, без њеног дубљег преламања кроз унутрашње биће човека. Међутим, неоспорне високе књижевне домете има она, већ помињана проза, у којој на модеран уметнички начин аналитички приступа духовном и интимном бићу босанског човека, фројдовски понире у подсвест и прати оне унутрашње импулсе и латентне садржаје живота, подсвесне урнебесе и тамне елементарне страсти, које само, у појединачним случајевима, обуздавају закони обичаја и традиције. Уствари, продире Симић, «до самог дна личности» (Влатко Павлетић).

У све ово, не смемо занемарити ни књижевнокритички рад Новака Симића; есеје, критике и полемике, као и јавне наступе, посебно у међуратном периоду. Увек бритке и оштре, са пуно страсти и емоција. Нарочито његов рад у великом загребачком издавачком предузећу, као уредника и преводиоца стране литературе, у коме је афирмисао велике европске и светске писце, као што су Достојевски, Кафка, Ками, Пруст, Хенри Барбис и други. Међу првима је закорачио и на америчко тло представљајући Хемингвеја, Фокнера, Мајлера, Џојса и Џон Дос Пасоса, за кога су неки критичари тврдили да је извршио и снажан утицај на прозно стваралаштво и поетику Новака Симића.

О наведеним писцима је писао и блиставе есеје. Посебно о Дос Пасосу, у коме тексту је антиципирао и основе своје поетике. Из кога наводимо неколико кључних реченице: «Писац је повјесничар друштвених збивања свога времена, он даје пресјек његов, разматра појаве и догађаје, приказује снаге које га воде, факторе који га изграђују или растакају, значајке које га обиљежавају. Он не смије бити само посматрач већ критик и анализатор. У његовом делу треба да бије пулс, гibaње, дах и ритам времена, да се осјећа атмосфера и температура његова. А над свим и уза све да живи и дише човјек, са својим врлинама и љепотама, са слабостима и манама, велик и јадан, крвав и топао у свом неминовном удесу, на свом дивном и страшном путу напријед, према смислености, достојнијем битисању».

Свега овога има и у књижевном опусу Новака Симића. Који се, по властитом избору, определио да припада хрватској књижености. Али, овај Србин из Босне, није променио свој национални, српски идентитет. Тако су га, налазимо сведочанства, прихватили и у књижевном и уметничком свету у Загребу; као Србина, а хрватског књижевника. Без обзира на његово опредељење о припадности, не треба га потпуно искључити ни из корпуса српске књижевности.

Новак Симић је био, по причи његових савременика, и занимљива људска појава. Шармер, боем и женскарош, господског држања целог живота. Кога се у својој евокативној прози, пре неку годину објављеној, радо сећа и књижевник Мирко Ковач. Топлим речима евоцира њихове некадашње сусрете у Загребу, у Новаку омиљеној кафани «Корзо», где је поподневним сатима свакодневно долазио. Појављивао би се у тамном оделу и са лептир машном, говорио је, «као стари кицош, уз све и плаве крви». Описује, како би прилазио столу, «некако га је заузимао, освајао, није одмах сједао, него би стајао и посматрао стол, потом би скинуо пешир, клањам се будућем сједишту својега уморног тијела, изустиио би, а чим сједне дланом би више пута погладио ћелу, уз сухи додир. Ташку би ставио покрај себе, на сигурно; често је руком провјеравао је ли још ту гдје ју је метнуо...» Понекад би, накратко, и дремнуо. То је био саставни део његовог стила и ритуала. Пио би кафу са рахатлокумом, што би разгалио оштријим пићем. «Точно је да волим рахатлокум, али ми је важније што овдје доносим дашак Босне, јер овом граду треба мало више сарајевског шарма, рекао је.». Рекао је савременику, «шарм није сотонски дар»; «Узми мене. Свака ме жена назвала шармером. Па данданаас за мене се каже стари шармер. Није то моја заслуга, него милост Босне у којој сам рођен».

Приповедао је Новак Симић своје сабеседнику, прво за суседним а касније заједничким столом, многе занимљиве приче о Босни и њеним људима.

Причао му и о своје оцу, некадашњем богатуну, трговцу бријаћих бритви најбоље марке, као и одрастању у једној таквој породици. «Одрастао сам у имућној буржујској обитељи у којој ме нису учили да згрћем паре, него да разумијем свијет у коме живим. Свој сам ум изоштрио у критици сталежа коме сам припадао», исповедао се писац посебног животног стила и става, али особеног и респектабилног књижевног дела.

Миливоје Ристић

НЕНАДОВА И МАМИНА ПЕСМА

Ненад много воли приче, зна већ и сам да прича о Црвенки, то је Црвенкапа, зна и причу о Девет пауница. И кад тата погреша и каже да је у царевој башти расла крушка, он га увек поправи: “Та-та, није крушка, него јабука!”

Цео дан Ненад се игра, ређа коцке, прави фабрику, кућу, улицу, или његов воз путује далеко, далеко, чак на море; или пушта ауто да јури, или жабицу да скакуће. И Ненад је: и шофер, и машиниста, и кондуктер и путници. А најлепше је кад сам прича: “Хоће да се сломи дрво, па да падне ветар! Ветар, зашто љуљаш дрво?”

Али Ненад је и певач, цвркуће стално, јер је за њега све песма, а песма је и све оно што ради: певају његове ручице стално запослене час играчкама, час хартијама, час жарачем; певају његове плаве очи, његов носић, његове ножице што га трком преносе из собе у собу, од зида до зида, од столице до столице, од кауча до татиног писаћег стола.

Али ни његове усне ни језик нису мањи певачи, они исто тако цвркућу, певају песму која се преноси гласно кроз цео стан. И мама која седи са њим у соби, док напољу веје снег и завија ветар, осећа како Ненад оживљује и усрећује целу собу, сва бића у њој и све ствари. Коцке скачу, ауто јури, завесе се њишу, паркет топоће, врата шкрипе, браве се отварају, ватраљ звони, чаше циличу, и све се то улива у Ненадову песму која звучи радосно и милује зидове и ствари, прелива све неким сјајем, трепти и светли око свега. Мама слуша и не сме да се помери да не прекине Ненада. Полако схвата речи које он понавља, а оне говоре свима, целој соби, снегу што веје, сталном сумраку под орманима, сликама на зиду, играчкама, свему:

*А – и – ам
безборам,
досија, мама, дам.*

Мама ћути, хоће да запамти Ненадову песму и њене речи; хоће да сачува, да продужи ове тренутке, мада их је и досад било много и мада ће их Ненад дочарати још много.

А Ненад нагнут над коцкама, ређа их и руши, маше ручицама
и пева:

*А – и – ам
безборам,
досџа, мама, дам.*

И све пева, све се прелива радошћу, светлошћу и блиста. А у
мами се стегло срце, хоће да пукне од неке радости коју не схва-
та, коју никако не може да објасни себи, за коју нема ниједне ре-
чи да се каже. Она је сва у речима и мелодији коју Ненад пева. И
мама осећа како пева заједно с Ненадом, заједно са целом собом,
са свим стварима, са снегом и белином, а не чује свој глас. Пева
целим бићем, најдубљим осећањима, пева онако како никад није
певала, неком бескрајном срећом

што је Ненад весео,
што трчи,
што скаче,
што маше ручицама,
што је гледа,
што се смеши,
што виче,
што је здрав,
што нема још три године,
што има зубиће,
што је њен,
што је мали,
што је имао дугу косицу,
што јој је разрањавио брадавице на дојкама кад га је дојила,
што га је носила у себи девет месеци,
што је ножицама мицао у њеној утроби,
што је део ње,
што га је родила у мукама,
што је сад велики,
што расте,
што мисли,
што се љути и смеје,
што говори и пева:
*А – и – ам
безборам,
досџа, мама, дам.*

Цело то послеподне певали су Ненад и мама: Ненад је певао гласно, сви су га чули и слушали, мама је певала нечујно, свим својим бићем, њу нико није чуо, а певала је најлепшу, најтоплију и најдубљу песму у своме животу.

(Нећу да порастем, стр. 9–12)

Миливоје Ристић

НЕЋУ ДА ПОРАСТЕМ

Још два месеца па ће Ненад да напуни пету годину. Одавно то више није онај Ненад што је имао дугачку косу, што је несигурно корачао и знао свега неколико речи. Није ни онај мирни Ненад којим се мама поносила. Ненад је постао велики: трчи кроз собе, пење се на столице, столове и ормаре, скаче, преврће се, виче, пева и цвркуће. Плаве очи су му још крупније и широко отворене, уши наћуљене, а мисао брза, па ретко шта може да му измакне а да не види, чује и не сазна.

И јесте и није то онај Ненад: име му је исто, можда нос, уши, очи и усне, а и нису исти. Коса је сасвим променила боју.

Умрла баба мајка, умрла тетка Рада и мада су то сви крили од Ненада, он је сазнао. Тата и мама су ишли некуд без њега, а он је остао код баба-Смиље и у дворишту се играо с Љиљом, Жикицом и Миланчетом. Нешто се дешавало, приметио је Ненад, па је ћулио уши и слушао шта све говоре о баба-мајки и тетка-Ради. Није их више виђао. Баба мајка станује у партеру, одмах од уласка на десној страни налазе се њена врата, чим се попне уз степенице. Али баба мајка није више ту, само је ту тетка Олга. Отпутовала је далеко баба мајка, казали су, али Ненад је знао да то није истина. Тетка Рада станује далеко, њу није виђао сваког дана, али и ње нема. Где су, шта је с њима? Зашто тата и мама стално причају о њима? Сазнао је да су умрле. Али шта је то умрети, шта је то смрт? Где су баба мајка и тетка Рада? И одједном је схватио: неће их више видети, отишле су у мрак, у земљу. Био је Ненад на гробљу и видео је камене споменике, црне и беле кућице, клупе и мале ограђене баште са цвећем. Ту станују људи кад умру, преселе се и добију нов стан. А шта је то умрети, шта је то смрт? Из почетка није могао да схвати, а после му је изгледало: човек легне да спава и заспи, више не говори, не иде, не једе, не гледа биоскоп, не пиша се, не облачи ципеле, не пере уши, не пење се уз степенице, не устаје ујутру... Спава, стално спава, увек спава и никад се не пробуди. Метну га у земљу и постане земља као она у Банетовом дворишту.

И уплашио се Ненад смрти. Није хтео да спава, није хтео да умре. А смрт је страшнија од Бабароге (нема Бабароге!), од мрака (постоје сијалице и лампе!), од свега.

Почео Ненад да гледа на све стране, у сваки мрачни угао, и није више смео да иде из собе у собу кад падне мрак, иако у соби гори светло.

– Што се плашиш? Ти си велики! Иди слободно, гори светлост, ми смо ту! – говоре мама и тата.

Ненад се не плаши као раније, али осећа као да може нешто да га шчепи и да ће сваки час нешто страшно да дуне. Мрак је испод ормара, мрак је испод фотеља, мрак је у сенкама. Може нешто да изиђе.

Неколико пута питао је о смрти Томицу и Гигицу, своје другове, али нису знали ништа да му објасне. Ко умире? Да ли сви умиру? Шта је то смрт? Требало је неко да му каже, али нико не зна. И Ненад је био сам са својим мислима и никоме ништа није говорио о томе. То је била његова тајна. С времена на време би заборавио ту страшну мисао о смрти, јер је толико много имао да сазна. Било је пролеће, па се играо на улици: трчао је, возио се трамвајем и тролејбусом и често је ишао на Калемегдан. А ту је било тако много разних бића и ствари за гледање да га је све то опијало.

– Тата, има ли два сунца? – упита Ненад док му је над главом на небу блештало сунце.

– Само једно.

– Није, тата. Кад је ово сунце овде, друго је у Охриду. То су два.

– Исто је и тамо и овде – одговори тата.

– Не може ово овде да светли и тамо, далеко је! – убеђује Ненад тату. – Има два сунца!

– Показаћу ти како изгледа кад одемо кући, па ћеш видети да је само једно сунце – одговара тата.

– Добро – пристаје Ненад.

Неко време ћуте и Ненад гледа Дунав и Саву, који су се пружили доле испод Калемегдана, бродове, сенке, трамваје, камену ограду, лишће и цвеће.

– Мама! – прекиде Ненад ћутање – сад је пролеће.

– Јесте.

– И онда нема ветра?

– Има, само није тако велики и јак.
– А куда оде велики ветар?
– Спава.
– Где спава?
– На небу.
– Како спава, на чему спава?
– Ветар лети, не иде као ми по земљи.
– Никад му нисам видео крила! – чуди се Ненад.
– Нема крила.
– Па како лети? Шта је ветар?
– Ваздух – одговара мама – осећаш га како те додирује по лицу, како те гура, како ти носи капут, а не видиш га.
– Је ли ово ветар? – пита Ненад и показује хартију која лети пред њима.
– Јесте.
– Е, сад знам.
И Ненад, сав румен, корача, једна му ручица у татиној, друга у маминој руци; и час се обраћа мами, час тати. Ветар трчи пред њима по Калемегдану, по улицама и по ваздуху.
– Тата, како су људи научили да говоре? – пита одједном Ненад.
Тата покушава да му о томе исприча причу, а Ненад слуша, држи тату за руку и стално га гледа, а са њиме слушају пажљиво чуперци његове косе, нос, очи, желећи да сазнају исто што и Ненад.
– Замисли, тата, – каже Ненад, кад је тата завршио причу, – само нас двојица у Београду и разговарамо, а наиђе неки човек. Како ће он нас да разуме?
– Неће нас разумети.
– Ето, видиш, тата! – кликне Ненад од радости што је тату схватио и потрчи стазом. Одједном застаде пред клупом на којој је седела старица која је много личила на баба-мајку, али није била она. Баба мајка је умрла. Она је земља. И Ненад се трком врати, а срце му куца.
– Шта је било? – упита мама.
– Она баба личи на баба-мајку.
– Истина!
– Јесте, мама, – каже Ненад – хвата је за руку, чврсто је држи и више не испушта.
– Тата, умиру ли и деца? – изненада упита Ненад.

Тата га зачуђено гледа, јер није очекивао такво питање.

– Умиру само стари људи – каже тата.

– Бабе и деде?

– Јесте.

– А деца?

– Не умиру.

И Ненада то мало смири, али је и даље мислио на смрт и ништа није ни чуо, ни видео: ни тролејбусе, ни улице пуне света, ни камионе. Баба мајка и тетка Рада су у земљи. Оне су старе. А деца не умиру. И на томе се много задржавао.

Кад су дошли кући, Ненад приђе оцу, седе му у крило и пове-ри му своју тајну.

– Тата, ја нећу да порастем, `оћу да останем мали!

– Зашто? – зачуди се тата.

– `Оћу да останем мали! – одговори опет Ненад.

– Зар нећеш да порастеш и да идеш у школу? – пита тата, знајући колико Ненад воли школу.

– Нећу.

– Зашто? – чуди се тата, не схватајући Ненада.

Ненад ћути, не одговара ништа.

– Зар није лепо да идеш у школу, да научиш да читаш и да имаш другове? – поново га пита тата.

– `Оћу да останем мали! – одговори опет Ненад.

– Добро – сложи се тата – остани мали, али реци ми зашто же-лиш да останеш мали?

– Нећу да порастем! – поче Ненад, застаде, па као да се охрабри, настави: – Ако порастем, морам да будем деда, па да умрем и да постанем земља! Нећу да порастем, `оћу да останем мали! – заврши Ненад објашњење своје тајне.

Тата није знао шта да му каже, можда је најбоље да не порасте и остане мали. Гледао је његове крупне, плаве очи, прћаст нос, гу-сту, немирну косу и озбиљно лице. И одједном је схватио: Ненад има већ свој живот и своју мисао, и више не открива свет кроз ње-га и маму, него је сам открио и живот и смрт. И како ће побећи од смрти.

(Нећу да порастем, стр. 90–96)

Миливоје Ристић

ДРУГАРИ

Деда Заре и Митица су у винограду по цео дан, иду од чокота до чокота, обилазе свако дрво и разговарају. Деда је висок и мало погурен, има велику, белу браду и сузне очи. Корак му је спор, а глас дубок, као да долази из неког подрума. Митица је мален и ситан, али некако сав светао; светле му и очи и коса и кожа и сви покрети. Носић му се прђаст уздигао над испупченим уснама, а очи крупне и као вода зелене. Деда Заре има седамдесет година, а Митица тек напунио четврту, али су они ипак нераздвојни другари. То другарство почело је чим је Митица проходао, одмах га деда узео за руку и повео. Тада је дедин корак био сигурнији и бржи, али после су Митичине ноге биле све чвршће, и ускоро је трчао брзо као ветар, док се не спотакне и падне. Што је Митица био већи, све је више био са дедом, јер му је мајка умрла чим се родио, па остао сам. Отац му је чиновник и виђа га само у подне и увече, кад дође из канцеларије.

Ове године навалиле гусенице на воћке и готово све појеле. Деда Заре је узалуд куповао разне прашкове, прскао и кречио. Сваки дан кад погледа, а оно још горе. А воли деда Заре много воћке, јер их зна кад су биле још мање од Митице, па се сад рашириле, порасле и рађају.

– Бог их убио, – куне деда Заре гусенице. – Е, јадници моји, јадници, шта ће да буде од вас? Поједоше вас ђаволи, анатема их. Шта сте ви криви? – па својом широком руком дохвати стабла, као да их милује. Воли их, па не може никако да се смири, дубоко се увукла у њега жалост што пропадају. Откако зна за себе деде Заре је живео са дрветима и друговао, садио их и неговао. И навикао се да на њих мисли, као на своју децу. А знао је, сасвим сигурно, да свако дрво има душу. Њега сва дрвета познају и чим наиђе поздрављају га радосно. У пролеће је чуо како се воћке загрцну од смеха на сунцу, па грцају, а чокоти, као Митица, брбљају по цео дан. Али то други људи не знају и не могу да докуче. Једини Митица разуме понешто и зато га деда Заре још више воли. Имају воћке душу, радују се и тугују као човек. Јасно чује деда Заре како трешње, вишње, кајсије и брескве цвиле препуне гусеница.

Дотрчи Митица јашући штап.

– Дедице, ђи... ђиииии... ђии ђиии...

Деда Заре се окрете и насмеја.

– ‘Ајде, ‘ајде, кааас.

Митица бесно удара свог коња, па онда слеже раменима и напући усне.

– Терај га само.

– Удри га, дедице, и ти.

– Ђиђиии... удара деда Заре Митичиног коња.

– Ђиђиии... ђи... ђиии...

Митица трчи у круг између стабала, отрчи далеко па се врати, а деда Заре наређује да опет прскају, само много више, да не пропадне све. Онда седне под липе у сенку. Те липе је посадио он, деда Заре, кад је био нешто већи од Митице. Њих је најбоље познавао, разумео је сваки њихов шум, и чуо је како им срце куца и како срчу сок из земље. Само деда Заре никако није могао да замисли где је њихово срце и какво је. Али да оне живе, као и он, био је сасвим сигуран. И у последње време у вези са свима стварима које га окружују, све је више мислио на бога, а раније га осећао само како је присутан, кад се неко роди или умре. Па се питао ноћу под небом препуним звезда: да ли и оне имају душу? За камен није зацело знао. И са Митицом је највише волео о томе да разговара, јер су његова питања, што је био старији, била све чуднија. Деда Зарету се чинило некипут да Митица пита исто што и он.

Између чокота у винограду Митица се игра војника. Неки су чокоти као он, а неки већи, а Митици личе на његове оловне војнике, па командује, а они слушају. Ветар заједно са њим диже грају.

– Шшшшш... шумори лишће. – Митица виче, наређује, али лишће шуми и даље. Онда он прекида игру и слуша, па трчи деди.

– Дедице, ‘ел лишће говори?

– Не говори.

– А зашто?

– Па нема уста ни језик.

– А зашто виче шшшшшшшш?

– То ветар шушти.

– А ‘ел има лишће тату и маму?

Деда Заре се замисли. Казао би му да има и да је то дрво, али нико тако не говори и не мисли, па му изгледа незгодно да каже Митици да има.

– Нема.

– Зашто?

Поред њих протрчи гуштер и Митица га спази.

– Гуштер.

Потрчи за њим да га ухвати, а он вијуга час лево, час десно много хитрији од Митице и побегне му.

Деда Заре остане сам. Загледа се у небо, прозирно и далеко. Земља му изгледа стварнија, она му се чини мајка свих ствари: све из ње долази и после се у њу претвара: и човек и дрво. Кад иструнемо постајемо земља. Воћке расту и пуштају корен у земљу и из ње вуку храну. Она је мајка, а бог? Ту је деда Заре осећао да некако греша, јер је он имао некога свог бога. Био је и то бог, али друкчији, не онај о коме је слушао. Мрав му један намили на руку носећи огроман терет и деде Заре склони руку. Знао је да су мрави вредни и увек се томе чудео, али сад му је било јасно. Имају и они душу, јер како би живели? И та душа била је од бога.

У сумрак пошли су из винограда у град. Траве миришу и ветар, из мрака зричу невидљиви попси и далеко негде крекећу жабе. Деда Заре прича приче, а Митица слуша и не дише готово. Увек му изгледа, да је то најлепша прича што му је деда испречао. Неке су приче истинске, а друге оно што је деда доживео. Митица много воли свога деду и поноси се њиме, јер нико нема таквог деду, ни Бранко, ни Вељко, ни Шуца. Његов деда има браду као свеци у цркви.

Ујутру је Митица устао пре деде и отишао у његову собу. Деда је глава била увијена и био је некако уморан.

– Дедице, што не устанеш?

Деда Заре се накашља и зајеча.

– Болестан сам. Боли ме глава и пробада ме.

– А зашто?

– Зато што сам стар.

Уђе тетка и изведе Митицу напоље. Рече му да не узнемирава деду, јер је болестан и треба да се одмори.

Митица је отишао на поток и ту је нашао Ђоку и Шуцу, своје старије другаре. Они су ишли у други разред основне школе. Направили су били воденицу и мучили се да је наместе. Воденица је била јабука кроз коју су проболи прут, који служи за осовину, а преко средине су заболи више дашчица, – то су зупци, – и њих ће вода да захвата и тако ће воденица да се окреће и да меље.

– Шта је то?

– Воденица.

Митица седе крај њих, па им је помагао да забоду две ракле, где ће да стоји осовина. Доносио је камење и песак, правио канал за воденицу. Најзад све је било готово и воденица је почела да се окреће. Они су викали од задовољства. Доносили су песак, то је био кукуруз, и млели. Митица је Ђоки и Шуци испричао да му је деда болестан. У подне је дошао момак и одвео Митицу на ручак, а после подне у виноград. Деду није никако видео.

У винограду је Митици споро пролазило време. Није му се играло, било је необично без деде и чудно што деда лежи. Појео је једну шљиву и она је била кисела, пробао грожђе и оно је било горко и страшно кисело. Крај липе га чекао његов коњ, али Митица није био расположен за јахање.

– Зашто дедица није дошао? – упитао је момка.

– Болестан је.

Више није питао, задовољио га је одговор. Сви су тако говорили. Али Митица никако није могао да схвати шта је то „болестан“ па је стално мислио. Видео је везаног пса, видео волове у јарму, па је закључио да је то нешто тако.

Неки сељак дође у виноград носећи на рукама јагње. Дошао да га прода деда Зарету, јер су му потребне паре да купи со и гас.

– Меее... мееее... блејало је јагње и Митица се играо са њиме. Оно је трчало, а он га хватао.

– Мало, мало, – тепао му је, миловао га и грлио и било му је жао, што није ту деда да га узме, кад га је сељак однео у варош да прода.

У вече је деди било боље и Митица је отишао до њега. Имао је много да му прича, јер се целог дана нису видели ни разговарали. Деда је лежао расположен у постељи, а Митица му причао.

– Сељак дон’о јагу. Тића био Шароњу. Гусенице појеле Пацка, а нису, нису, само су велике, велике, – и Митица рашири руке, стегне песнице. – Толике, дедице.

Митица прича непрестано, па изненада застаде и упита:

– Дедице, а што ја немам маму? Ђока има и Миле и Шуца, а ја немам.

Деда Заре не одговори, а Митица приђе још ближе његовој постељи гледајући га својим зачуђеним, крупним очима, па му узне руку и пољуби.

– Дедице.
– Умрла, – зашкрипа дедин глас.
– А зашто?
– Тако је хтео бог.
– А зашто?
Деда окрете главу бришући руком очи.
– Еее, Митице, остарео сам ја много, много.
– А ди је моја мама? – наставља Митица.
– У рају?
– А кад ће да дође?
– Она више неће да дође.
– А зашто?
Деда више не може да говори, рука му дршће и шмрче. Уђе тетка.
– ‘Ајде, Митице да вечераш.
– Чекај, – окреће се деда, па се са напором подиже и пољуби Митици чело и образе. Дедино лице је влажно, а бркови и брада гребу лице Митици.
– Е, сад иди па спавај. А сутра ћемо ујутру, ако бог да, заједно у виноград.
Митица је отишао да спава влажних образа и чела.осушило се то одмах, али је Митица осећао стално на челу и образима дедине усне и бркове и браду што миришу на дуван. Будио се неколико пута и чуо како лупају врата и корачају неки људи. Долазила су кола, лупале су копите коња. Чуо је глас очев ужурбан и оштар, и мислио да они нису још легли. Па је после опет заспао.
Ујутру га је отац рано одвео тетки и оставио. Узалуд је плакао и викао, да му је дедица рекао да ће заједно да иду у виноград. Ништа није помогло. Отац је био намрштен и љут. Нешто је шапатом испричао тетки. Тетка се снуждила. И сви су нешто говорили око њега, а он није знао шта. Било је то чудно, јер су шапутали.
Код тетке је остао три дана. Она је ишла некуда неколико пута и враћала се сва уплакана. Митица није смео никуда да иде, морао је стално да седи у соби. Чувала га служавка. Теча му причао приче, али оне нису биле онако лепе као дедине. Четвртог дана предвече дошао Митичин отац сав мрачан и црн. Имао је црн шешир, црну кошуљу, црну кравату. Никад се он тако није носио. Са течом је рачговарао о дедици, разумео је Митица, а после га повео кући.

– ‘Оћу код дедице, – тражио је Митица, кад су стигли.
Отац се замислио и све му се боре усекле на лицу још дубље.
Митица се уплашио, толико је био страшан његов отац.
– Није деда овде, отишао је. Зато иди да спаваш, а сутра ћеш
са тетком у виноград.

– А ди је дедица отишао?

– У рај.

Митица је ућутао и пошао са оцем, а хтео је да плаче. Његова је мама у рају, она више неће да дође, не да јој бога. И деда више неће да дође.

Није вечерао Митица него је легао и мислио. Деда више неће да дође. Па је почео да плаче и заспао. Сањао је како му деда каже у винограду да иде код његове маме. Пољубио га и прешао преко реке, као да је земља а не вода. И онда се деда попео на дрво, а оно почело да расте у небо све више и више. Зна Митица, тамо је рај и његова мама. Па се одједном Митица створи у рају, много је личио на дедин виноград. И видео је своју маму, била је иста као на фотографији на татином столу, само жива. Мама га узела за руку и пољубила. После је играо воденице са Ђоком и Шуцом, па иако је маму тражио ње нигде није било.

Кад се ујутру пробудио осећао је мамин пољубац и очекивао да се она појави. Али ушла је тетка, обукла га, умила и дала му млеко да пије. А Митица је стално мислио на dedu и маму. Да ли ће деда да се врати или неће?

– Тетка, ‘оће дедица да дође из раја?

– Неће.

Није заплакао, али је схватио да деде нема више. Неће са њим да иде у виноград, неће деда да му прича приче. И Митици је било тешко и празно.

У винограду је као и деда ишао од дрвета до дрвета и гледао грање. И онда му се чинило, као да деда иде са њим. Са чокота би чупнуо који суви лист, и то је деда радио. А после је сео под липу, где је обично деда седео и причао му приче. И као да је чуо дубоки дедин глас, да опет прича приче, само није разумео шта му ирича. Али глас је био дедин.

Набрао је босиљка пре него што су пошли. Деда је много волео босиљак и увек кад су се враћали носио је гранчицу и мирисао.

– Шта ће ти то? – упитала је тетка.

- За дедицу.
- Па деде нема, отишао је.

Митица је заплакао, а све до тог грнутка, изгледало му је, као да ће деду да нађе код куће. Тетка није могла да га умири, па је и она плакала. Брала му после и она цвеће и једва се ућутао.

Код куће, кад га нико није видео, Митица је ушао у дедину собу. Она је била мрачна и мирисала је на дедин дуван и на цркву. Деда га гледао са фотографије из рама. Све је било у соби црно и тихо. Сат није куцао као увек тик-так... тик-так... кад је долазио у дедину собу, под је страшно шкрипао под ногама. Митица је метнуо цвеће на кревет и осетио као да га је деда пољубио. Полумрак је постао чудан и као да је оживео. Деда је био у соби, осећао је Митица, и ако га није видео. То је био деда, али више није био његов деда. Соба је почела да расте око њега, као жива, све мрачнија, и Митица се одједном уплашио и побегао напоље.

1935.

(*Проза*, Просвета, Београд, 1951, стр. 12–19)

МИЛИВОЈЕ РИСТИЋ

ЗЛАТНИ ЗУБИ

I

На висоравни од хиљаду двеста метара, окруженој планинама, налазе се три села: Маврово, Нићифорово и Леуново. Крај је то врло сиромашан, а народ вредан, али од своје земље не може готово ништа да добије па зато одвајкада иде у печалбу. У та три села налази се читава земљина кугла, јер има људи који су били у Америци, Аустралији, Азији, Африци, Русији, а има их који говоре по седам осам језика, па и више. Настала тешка времена: они који су били у печалби враћали су се без пара, остарели и очајни; друге су протеривали, ако не приме поданство, одузимајући им сву имовину; они који су остали нису слали новац, јер нису имали посла, па су и сами гладовали и умирали далеко од својих. У печалбу последње године нису ни ишли, јер нигде посла није било па су пробали да обрађују своју земљу, али она је слабо давала. Ове године ударио и град, па и оно мало, што је требало да се добије, потукао и уништио.

Није пао ни први снег, а глад је обишла готово све куће у сва три села, па после и сама гладна враћала се натраг. Обећање посланиково сељацима да ће им код надлежних изградити помоћ, утешити их за кратко време. Кад је пао снег, почело је да се зуцка да је помоћ стигла, али колика је нико није знао, тек нагађало се да је то неки број са више нула. И опет је живот продужен за неколико дана, да се радосно и гладује, јер долази помоћ. У селима нико више ни од кога није зајмио, јер онај ко је имао, имао је тако мало да никоме није могао да позајми. Како су живели и шта су јели нико доцније није умео да прича, тек нада, да ће стићи помоћ, одржавала их је и била је и ручак и вечера. Деца су плакала по цео дан гладна, мајке су им давале корење да сисају и грицкају, али да то није исто што и хлеб знала су и она.

Једнога дана обишао је све куће сеоски пандур и позвао домаћине да дођу доле у Ханове, али није рекао зашто. Но то није ни било потребно, јер су они сами знали зашто: да им се подели помоћ. И нико није могао да дочека то после подне и пет сати, јер су у то време требали тамо да се састану. Људи су, после много

дана очајања, први пут били мирни, па су чак постали и људи, ишли су једни другима и разговарали о томе колика треба да буде та помоћ, коју ће им дати. Дотле се већ недељама нису виђали, јер су се бојали један другога: онај ко је имао још нешто бојао се онога ко није ништа имао, а онај ко није имао ништа мрзео је онога ко има. Сад су се поново састали и пријатељски разговарали, јер је свима требало. Нико није био богат. Јадали су се један другоме и причали како ће храну да распореде, па макар мало да добију, трајаће много, јер ће сад умети да чувају. А надали су се стално да ће стићи и који долар из Америке, јер су сви тамо имали своје блиске рођаке.

Међу њима најочајнији је био Трајко, човек већ у годинама који је обишао целу Америку, па дошао после рата са доста пара, али за петнаест година појели му све рђави послови и рђави људи, јер је био добар, па давао, а нико му није враћао. Имао је четворо деце, све једно другоме до ушију.

Кад су сишли доле у Ханове дочекали су их у школи и морали су сви да се потпишу. Ту нису били само људи него и жене, које су заступале своје одсутне домаћине. Председник општине је почео да им прича нешто о пољопривреди и како се заузимају за њих и како је стигла помоћ. А они су сви и очекивали да чују штогод о тој помоћи, то је била тако слатка реч, најдража и најлепша. Дуго су им нешто објашњавали о култури и доказивали како су они некултурни, па је решено да им се помогне, да се просвете, да би боље живели. Председник општине је рекао како ће морати свакога дана да долазе овде у ово време, да им се предаје, да сазнају оно што не знају. Али нико није рекао колика је помоћ коју треба да добију, колико ће им дати кукуруза, јер им не треба брашно, боље кукуруз. Били су стрпљиви и чекали су, пошто се ваљда једном морало и то да помене. Онда је дошао први час, држао га је један Рус, он је фино објашњавао како треба да се хране коњи, кад треба да им се даје сено, а кад зоб и колико пута дневно. После тога говорио је о извођењу пилића и како су пилићи врло, врло нежни, па их зато треба првих десет дана пазити и неговати као децу. Треба млеком да се хране, а то је врло важан услов.

Питао се Трајко зашто им то причају. Није знао, а било му је тешко што им већ не поделе коју килу кукуруза. То са пилићима ошинуло његов мозак као бич. Па он има децу и мало дете, а млека није видео два месеца. И пилићима да даје млеко. А Рус је

ту пред њима страним нагласком објашњавао стално о пилићима и млеку. Изгледа, било му се много допало и учинило страшно фино, да објасни сељацима пред собом како пилићи иамју нежан организам и како морају да се хране млеком. Још је мислио Трајко о својој деци и млеку и пилићима, кад је чуо глас Вићенце. Њен муж је био у Америци већ шест година и у последње време није слао ништа, па је тешко живела са троје деце.

– Јадно ти моје, мори, да раним пилиће млеком, па ја немам за децу ни хлеб, акамоли млеко, – рекла је чудећи се Вићенца.

Збунио се предавач, ћутао неко време, па после као да ништа није чуо, наставио своје предавање. Кад је свршио, узалуд су очекивали да добију штогод, ништа им нису дали, само је председник рекао да морају сваке вечери да долазе на часове, да се просвећују, јер држава плаћа. Ко не дође биће кажњен. И долазили су сваки дан. Предавачи су се мењали: о безбедности одржао је предавање полицијски писар, о значају аграра господин Тома, воденичар и дипломирани агроном и кандидат за посланика итд. итд. Сва су предавања била много посећена и више предаваче нису прекидали као што је урадила Вићенца него су пажљиво слушали. А у селима је било све теже и горе, јер је и нада да ће нешто добити пропала, па је расло очајање.

Трајко по целе ноћи није спавао, мислио је одакле да набави нешто хране. У Америку је послао очајна писма својој браћи преклињући их, да му пошаљу нешто пара, макар колико. Деца су кукала по цео дан гладна, и видео је како се гасе пред њим полако сваки дан, све блеђа и кошчатија, а волео их је неизмерно. Али, почели су да се јављају неки луди тренуци, кад их је мрзео и хтео да убије и удави. Сазнао је да је помоћ намењена њима била четири хиљаде динара, али она је дата да се просвете. За сваки час се сваком предавачу плаћало по седамдесет динара. „А боље да су нам дали понеко кило кукуруза него да нас просвећују“, мислио је Трајко и било му тешко. Сваки дан је био све гори.

II

Освануло плаво јутро и разбуђена Трајкова деца отворила уста, па реже њихови малени зуби, а сузте им гмижу низ лице као црви.

– ’Лебаааа... гладааан саам...

На средини куће огњиште јечи, цврчи и дим густ и љут пече

очи, влажно грађе пишти, а Милан, Гафа и Софија плачу. У пепелу, крај огњишта, седи Софија, најмлађа, не тражи она ништа, јер не уме још, савила се и гледа у дрво и пламен јој игра у очима. Кад се јаве Милан и Гафа, заплаче и она, Гафи се лице прозире на пламену, а ноге јој танке и криве и промукла од плача. У куту крај прозора стоји најстарији Јован и ћути.

Трајко гледа своју децу и види само њихова разјапљена уста, и плач га сече и кида. Подавио би их. А деца су његова, црвићи, месо његовог меса, и зна, гладна су, нису окусила ништа од јуче. Целу ноћ Трајко није заспао. Где да нађе брашна, мислио, јер пара нема а нико не да. Претворио се сав у кожу, искочиле јагодице и очи, па се све скаменило на њему. Сад је мрзео своју децу и желео је да их подави, да завуче песнице у њихова уста, да више плач не процвили.

Кроз прозор улази јутро сиво као непечен хлеб и додирује све и расветљује, а снег пада плав и растресит, и ветрови се свађају над кућом. У Трајку се смркава. Жена његова Мифта савила се на другом крају под иконом, танка као вејка и, не гледа га она, не сме да га погледа. Ништа она не каже а све говори. Рамена јој се тресу и глава дршће скривена у рукама.

Залаја ветар, дуну да сруши кућу и запишта страшно горе у крову. Заћуташе деца и склопише уста, само је ватра пиштала.

– Ммммм... допуза мала Софија и ухвати Трајка за ноге и диже главу.

Трајко хтеде да је удари ногом, да одгурне, али јој угледа очи округле и сјајне, у њима је нешто горело, никад такве нису биле. И познаде глад.

– Пһһһ... пһһһһ... прича Софија и грли му ноге а клима главом, а очи јој све веће, све шире.

– Гладааан сам, – залелече Милан.

– ’Лебааа – кука Гафа, а ноге јој криве и повијају, повијају.

Трајко се ухвати за главу, да рикне, да се баци на земљу, да кука са њима. Као сенка приђе му Мифта и узне Софију, а он зграби капут, па истрча напоље да побегне. Село је било у снегу, и планине се нису виделе, што су се око њега уплеле у прстен као змије. Ветар га ошину, а снег му засипаше лице. Свуда је био провидан, бели зид.

– ’Лебааа... гладааан сам... шушти снег, а Трајко бежи, мраз га стеже и грли, снег се увлачи кроз подеране ципеле. У печалбу

прошле године није ишао, јер нигде посла није било него сadio раж и мислио да ће много да роди. Било влаће класало високо као он и певало на поветарцу, кад је пролазио миловало га, голицало му лице и љубило руке, као његова деца. Имаће шта да се једе, мислио је, а једне ноћи целе беснео ветар и пљуштала киша и град. Ујутро све влаће поломљено, а није ни сазрело. И застаде Трајко очајан и руке рашири као крст. Изненада сети се да сиђе доле у Ханове, да тражи од Пере, даће му ваљда. Вратиће идуће године, биће боља, родиће нешто, а и он ће у печалбу.

– Аууу, аууууу... заурлика крај њега пас сав бео. Трже се Трајко, погледа га и виде да је и он гладан; очи су му имале исто оно што и Софијине. Пође даље, а пас за њим трчи час напред, час натраг и лаје на пахуљице и снег.

Трајко мисли и чврсто верује да ће му у Хановима дати брашно, па жури, а чује јасно и Милана и Гафу и Софију како плачу и траже хлеб. Али сад ће да донесе хлеба, много, много, да се наједу и Јован и Гафа и Софија и Милан. Даће му, молиће он њих. И виде на десној страни своју њиву. Она је била бела простирка. Повуче га нешто и окрете. Ту је све пропало, а да није раж потучена деца би имала шта да једу. Небо легло на све бело и ниско, снег веје, а ветар у само уво Траку цвили:

– 'Лебааа... гладаан сам...

Пас завија и тресе се од снега, а Трајко избежумљен клече, поче да разгрће рукама бесомучно снег, можда је које зрно остало, није то ни покосио ни покупио. Остало је. ако нађе, да понесе, много су гладни.

Под рукама се откри земља и ни зрна нема, али Трајко разгрће и пас крај њега рије ногама, а земља се указује стално црна и гола. Па се трже и освести, и зари лице у земљу и заплака. Сузе му потекоше, а ветар их леди. Земља хладна и мирна. Пас му лиже главу и уши и стоји, гледа и мисли. А Трајко дрхти, плаче и све казује земљи.

Невидљиве планине јачу далеко и ветар долази и говори. Трајко плаче на земљи, а она као мир да уноси. Снег га засипа, промрзле му руке бриде, осећа одједном: цео је земља, земља бела и црна, земља процветала. Ноге, руке, тело све се развлачи. А брашно ће да донесе, много ће да донесе. И устаде Трајко и пође у Ханове.

III

Десетак завејаних кућа са огромним белим крововима, били су Ханови. У Трајку се само срце није смрзло, руке постале ледене облице, а прсте није могао да савије. Али даће му Пера џачић брашна сигурно, и лудео је од радости.

Перина кафана последња у реду, а друм бео и само два сива поточића на њему од точкова аутобуса. Уђе Трајко у кафану и удахну мирис јела, топао и диван, плућа му се раширише бесно, а као провалија зајеча стомак, бескрајно дубок, и језиком облизну хладне, слеђене усне. Пас се провуче крај њега, диже њушку и шмркну. Трајку замаглише очи од топлоте и глади, заиграше столице, столови, а зидови почеше да се угибају као да су гумени.

– Како си? Што праиш? – процеди Пера опазивши га. – Зима много. Све ће да се смрзне.

Трајко се усправи, а столице, столови и зид мало се смирише, само је глад јаукала у трбуху.

– Здравно живо, газда Перо.

Поздравише се и Трајко седе за његов сто. Фуруна се зажарила и мумла као мечка, отвор на вратима око блиставо. Трајко поче да се крави, али није смео одмах да тражи, нека Пера сврши игру, да се не наљути. А у глави му бубњи и грми, руке се зацрвениле и боле, глад му кида стомак. Пера мумла и клати шеширом и носом, бркови му се костреше, и час грди, час прича и саветује, како би он то овако урадио.

Трајко се савио на столици и мисли. Види Мифту под иконом како се тресе, чује деца лелечу, а онај отвор на усијаној фуруни гледа га као око Софијино велико, сјајно и гладно.

– Како си бре, Трајко, што праиш? – пита Пера, па исправи врат, прочачка нос, повуче бркове и тресне картом.

– Зима, одговара Трајко, – и не ваља ништа. Нема деца шта да ми једу.

Пера се прави да не чује и само карте пљуште.

Смркло се од густог снега кад је партија свршена. Чекао Трајко на то, па устао. Пера се намрштио и окренуо на другу страну.

– Газда Перо, – поче плашљиво Трајко, а глас му дрхти.

– Штааа – окрете намрштену главу Пера.

– Брашно ми треба, – поче Трајко, па одједном стаде и осети страх и стид. Пера га не гледа, а фуруна мумла и оно га око пече.

– Да ми даш мало брашна.

– Код Јефте оди, – говори брзо Пера, као да се некуд жури. – Код Јефте, он продава, ја немам. Само мрфка за мене. Не држим то, знаш, ваљда да ја не држим. Код Јефте, код Јефте.

А Трајко мисли није га разумео, неће он да купи, не може, а њега Јефта и не познаје, па како ће да му да!

– Знаш, газда Перо, деца ми гладна, – и спусти Трајко глас, дрхти и моли. – Година рђава, па пропало све. Јуче деца ништа нису јела, отац сам, како ћу!...

Пера окрете главу, и као да се загледа напоље кроз прозор у снег што је густо падао.

– Криза велика, – поче он полако развлачећи. – И ја децу имам, знаш, а послови су никакви. Седим, чекам по цео дан и не пазарим ништа, баш ништа. Гори ватра и греје целу кафану и морам да плаћам порез, прирез, кирију и хиљаде друге дације. А ти треба у службу, у службу, ниси требао да чекаш, у службу одма', – и окренуо се Пера и направио жалост на лицу – Ја не могу, не могу, а дао би' ти, не могу, немам ни ја. Имам плаћање. Не знаш ти шта је то, – па устаде и размлатара се, лице му се најежи. – То је горе него глад. Шта је то глад? Ништа. А меница – то су вешала.

Цела кафана била је пуна мириса на печење, пас је стално шмркао, а Трајка је свака Перина реч секла и убијала. Неће да му да, ни мало брашна, бар за данас.

– Па ја ћу да ти вратим, газда Перо, чим мало...

– Немам, немам, немам... виче Пера и гледа у Трајка страшно, па спази у његовим устима златне зубе, залајаше они на њега као пси. И Пера му приђе, па умекша и ублажи своје лице, и пружи прст на његова уста.

– Имаш златни зуби.

Трајко диже руку и ухвати се за своје вилице. Па зину да каже нешто, а зуби засветлише.

– То су пари, – загрокта Пера. – капитал. Колку имаш?

– Пет.

– Пет.

Сети се Трајко, разумедо Перу, може да их прода. Шта ће му златни зуби, кад може за њих много брашна да купи за децу.

Пера му прича како нема, како је меница страшна, све исто непрестано понавља, а Трајко га не слуша, него пође.

– Коде ће одиш? – промуца Пера.

– У варош.

– Зар по снег!

– Ништа не мари.

За Трајком истрча и пас.

„Зуби су чисто злато“, мисли Трајко, „купићу све што треба. Вреде они, много вреде и не знам колико. А вратићу се и донећу брашна и још ћу много да купим.“ И дође му да пева, грдно брашно може да купи, за целу зиму биће доста, а неће ни она дуго да траје.

Залаја пас изненада и Трајко се трже. Зар он још иде за њим, сасвим био заборавио на њега. А пас врти репом и гледа га гладан. Спусти Трајко руку на његову смрзнуту, блатњаву длаку, па га миловаше.

– ’Ајде, да пожуримо – нежно му рече као другу и пас потрча. Ветар их шибаше леденим камцијама и пожурише да што пре стигну. Деца су много гладна и плаши се за њих Трајко, али је сигуран да ће да донесе брашно.

– Ето видиш помогне бог, – прича псу као да га он разуме – гладни смо, али ћемо да се наједемо. Мислиш, више нема куд, а оно се опет нађе излаз. Био сам богат, много богат ко мали цар, па пропало, а нисам се ни коцкао, ни пио, ни бацао. Ништа то, али деца ми гладна. И ти си гладан, знам ја, нахранићу и тебе, кад продам. Видиш богат сам ја, све само суво злато, – и Трајко зине, па псу показује своје златне зубе, а весео је, весео и срећан. Ветар их удара, гура и снег их засипа. Пас огроман дигне њушку, као да разуме и гледа светлим, великим очима у Трајка.

– Брате мој, прича му Трајко даље, – паре сам дао, ал’ у злу су се добро нашли. Све ћу да повадим, брашно ћу да купим, а Јовану ћу симит да узем. Свима ћу. Није то лако кад немаш, а немаш шта да једеш. Е, да сам бар сам, лако би било, али деца. Знаш и ти шта су то деца, кад добијеш кучиће, па мали, па гладни, траже да једу и не знају ништа, а ти немаш откуда да набавиш.

И целога су пута разговарали. Цео свој живот исприча Трајко псу, нашао се он као друг, а веран је био и никако не застаде нити оде. Одмарали су се и загрејали у жандармеријској станици, па су наставили низ планину у варош заједно. Да препрече пут ишли су кратицом, неколико су пута упали у снег и једва се извукли, али били су весели, нарочито Трајко, ништа му није било тешко, хлеб

ће да купи, много брашна, за целу зиму да буде. И псу је обећао да ће за њега да се стара. Узеће га. Па му и име надену Шарко због снега, а имао је и велику длаку и беле пеге.

Сишли су низ планину, а снег је падао све гушћи, ветар их тукао бесан и opak.

– И теби је зима, а, је ли? – пита Шарка, а он већ разуме и диже њушку и трепће очима. – Зима је теби, Шарко, знам ја. Али сад ћемо да стигнемо и да се огрејемо. Још мало, – тешио је Трајко и себе и пса.

У прву кафану на коју су наишли увео Трајко и пса, па су се огрејали заједно. Механџија не рече ништа у почетку, али кад Трајко није тражио да пије, он викну момку:

– Истерај цукелу напоље, – и показа на пса.

Трајко је могао да остане још да се греје, али није хтео без Шарка него изиђе.

– Да пожуримо, – тешио је он и њега и себе, – сад ћемо да стигнемо, а и загрејали смо се мало.

Шарко скаче и трчи, а кад га покрије снег тресе се и лаје, Трајку лиже руке и гледа у очи вртећи репом.

– Гафа ће много да те воли, – прича му Трајко, – а и ти њу да пазиш, мала је. Кућу ће Јован да ти направи. Велики је он, знаш, мој Јован, и добар и паметан, мудра глава. Ал' шта вреди нисам могао у школу да га дам. Милан ће да те вуче за реп, немој да се љутиш. Немиран је он, али ће свуда са тобом. Трчи он као и ти, – и Трајко прича, а Шарко окрене њушку отрчавши мало напред и гледа га у очи, као да разуме. Снег пада и све је дубљи, а ветар им једва допушта да иду, гура их натраг.

IV

Уморни и промрзли стигли су у град, па су ишли улицом дуго и гледали на све стране. Са једне цамије виче оца у снег, у белину, после се чула звона са цркве, нашла пратња и Трајко скинуо капу. Куће као печурке са белом ђубом, а прозори црне очи. Сваку је кућу Трајко, и сваки зид опипао погледом и тражећи лекара за зубе, а кад се уморио упита једнога за лекара.

– Овом улицом десно, па трећа кућа.

Потрчали Трајко и Шарко, прешли улицу и застали пред таблом четвртастом и светлом као да је од злата:

Вељко Костић
зубни лекар
прима од 8–12 и од 3–6.

– Ти ту да причекаш – рече Шарку пред капијом Трајко. Сад ћу ја, овде не можемо заједно, не можемо, – додаде тише и помилова га по глави, па се увуче и затвори врата за собом, а Шарко хтеде капију да прескочи.

Уђе Трајко у собу и загрли га топлота, додирну му лице, руке, све. Соба полумрачна, један прозор заклоњен чивилуком, на столу много новина са сликама, неколико црних столица и једно огледало на зиду. У њему угледа себе и своје очи и лице. Очи су скакале из дупља гладне и страшне.

Врата се отворише и појави се лекар у белом мантилу.

– Изволите.

Трајко је мислио да каже лекару, да узме један зуб, јер нема пара да плати.

– Седите.

Седе Трајко у столицу. Кад прода зубе много ће брашна да купи и деци по један симит.

– Шта боли? Који зуб? Зините – и доктор узне гвоздену, сјајну штиталку. Увуче огледало и повуче преко зуба. Зачуди се откуд овоме човеку толики златни зуби. Доктор Костић је веровао да познаје добро свој народ, штедљив је, паре чува и гладује, па их није волео због тога. Овај има златне зубе, а изгледа као да није јео недељу дана.

– Је л' овај? Боли ли?

– Ја би' да ми златне зубе вадите, – рече збуњено Трајко.

– Боле вас.

– Јок.

– Зашто?

– Треба ми, господине докторе, треба ми, – плашљиво одговори Трајко, а хтеде да каже како хоће да купи брашно за децу. – Ја... златне зубе...

Доктор Костић га више није слушао, јер је мислио да хоће зубе да вади из својих уста због злата. Чело му се набра и није могао да верује и згади му се овај човек. Осећао је жељу да га удари. Вади зубе, а умире. Ко зна шта једе? Али да му не пропадне злато.

– Што вадиш зубе, шта ће ти они? – викну бесно доктор.

Трајко се пренерази и не одговори, обузе га неки чудни стид. Види доктор се наљутио.

– Шта ће ти зуби? Златне зубе да ти вадим. Срамота, срамота...

– Треба ми, – уплаши се Трајко. – ’Оћу деци... али не може да доврши.

– Срамота. Нећу да вадим. Још и то злато да искористиш, – виче разбеснели доктор.

Устаде Трајко уплашен, види наљутио се доктор, а зашто да се љути. Њему су потребни зуби да прода, деца чекају и помреће од глади, ако им брашно не однесе.

– Господине докторе... за ’леб... деца нису јела ич два дана... и Трајко заплака ћутећи, без суза.

Доктор плану сав, зацрвене се и промуца:

– Мука, тешко време дошло, – промени одједном он глас збуњен, док му је Трајко причао о својој невољи и где је и кад је направио зубе. Погодише се да Трајко плати по два динара за за један зтан зуб.

Доктор Костић спреми кљешта, Трајко зину, кљешта шкљоцнуше и шчепаше зуб. Доктор је вртео кљешта на разне стране. Трајко гледа у таваницу, а по њој светле бубе скачу, па одједном излетеше из уста. У кљештима стоји крвав, златан зуб. Вије се Трајко на столици, хоће да падне, страшно га боли цела десна, горња вилица. А свега један зуб извађен. Види га Трајко како светли као велики лешник, и чује јасно како деца плачу. Па пљуну крв и рече:

– Сад овај овде.

Пет зуба је доктор извадио Трајку, па је крв текла, пунила му уста и стално је пљувао. Онда му је доктор завукао нешто у уста и мазао.

Кад је крв престала, Трајко узме своје кржаве, златне зубе у шаку и стисну чврсто, па оде да прода и купи брашно. На улици је пљувао крв у снег и тражио Шарка да га нахрани, јер сад је богат. Звао га, ишао чак до краја улице, загледао свуда, викао, али Шарко не дође, отишао некуд. Трајку беше тешко, нешто га стеже као да је своје рођено дете изгубио.

V

У сумрак плав као јутро крену Трајко из града, на леђима је носио цак са брашном: тридесет килограма, а у сваком цепу по

један симит још топао: за жену, за Јована, Милана, Гафу и Софију. Цак је био тежак, а Трајко га је вукао сав радостан. Сад ће деца да се наједу, целе зиме неће да оскудевају. У марамчету на грудима су увијене паре што су преостале. Био је богаташ. За зубе му дао Вене кујунџија по тридесет динара за један, казао да не вреде више, јер има мало злата. И то је било доста Трајку, чак и сувише.

Корача, жури, а цак га вуче час на једну страну, час на другу, снег све дубљи и више нема путања, ноге газе дубоко, па их после једва извлачи. Све се заплавило, меко постало, као да је небо сишло доле на земљу и ушло у све ствари. Трајку празно и тешко овако сам да иде, некоме би причао сад како је срећан. Кад је био са Шарком није ништа ни примећивао, а сад му тешко што је сам. Од дрвета у даљини учини му се да човек стоји, а кад се приближи види дрво. Мисли на децу, даје им симите, Софија га ухватила за ноге једном руком, а другом држи симит. Гафа му на крилу и Милан немиран као птица. Сви ћуте и једу и гледају га захвално.

– Тешко, тате, много смо били гладни – каже Јован и гледа га својим паметним очима. А Мифта ко олуја трчи, сипа брашно и меси. Огњиште се распалило, па светли као дан. И чује Трајко јасно Мифта певуши и меси брашно.

Удари га ветар, и напуни му очи и уста снегом и замало га не обори. Трајко спусти цак, а раме му бриди, па после поново диже на друго раме и пође, а ноге му све теже и мраз се подвлачи под капут и леди. Не може само на оно место где су симити, јер је ту топло и где је цак притиснуо, на другим местима боли, једе хладноћа. Почеше да штрецају вилице, као да секире ударају на она места, где су били зуби, кад удахне ваздух. Мути му се у глави, али Трајко је весео, јер ће сад сви да једу, а што њега боли, не мари ништа, престаће.

У мраку крај пута засветли механа као звезда и Трајко изнемогао уђе да се огреје, приђе плеханој пећи, додирну је готово руком, а ништа не осети. Кад се огреја мало, одсекоше му се руке и ноге и спава му се.

– Љуту – поручи да се освежи. Мора још данас у село да стигне. Остао би ту да спава на цаку, мекан је, лепо би се одморио, ракија му опали, испече, као усијано гвожђе, разранављена уста, па појури кроз тело. Глава, руке и тело посташе лакши само прсте не може никако да савије и боле, а под плећком нешто врти.

Над келнерајем само лампа шкиљи.

– Вуци у селу данас Вићи поклали овце, – говори неко црн иза фуруне.

– И Русету.

Трајко попи још једну ракију, па натовари цак и изиђе у мрак и снег. Мраз му јурну под плећку и поче да буши, а хладноћа га полива као да је го. Мора се, још да се попење уз планину, па је ту, још само то.

Ветар фијуче танко, па урла као хиљаду зурли, лупају бубњеви, гочеви, а снег пева тихо и пада, засипа. Цак мекан и као жив, а раме гори. И више није хладно Трајку, на рукама и ногама и лицу него на оном месту, где је цак. Пође краћицом, а снег дубок, не може са цаком да иде и морао је да се врати, а друм много завија, па далеко. Трајко мисли ове ће године у печалбу, неће више да чека овако зиму, да деца поумиру од глади. Повешће и Јована, већ је велики. Даће га на рад у неку трговину и биће лакше, зарадиће нешто да не гладују. И види неко му се смеши, чупка му брк, па вуче све јаче. А то је његов Милан, зна да декламује Црног Арапина, научила га њихова учитељица. Испрсио се Милан онако мален и громко виче:

– „Ја сам Црни Арапин
и снажан сам као цин...“

И ухватио Трајка за брк и вуче. Крај њега Шарко, сав бео, опран и чист, врти репом и гледа у очи.

– Ти си гладан – каже му Трајко прекорно. – А оставио си ме. Једи, на једи. На’рани га Милане. Играј се са њим.

А Шарко га гледа, па скочи и заби му зубе у руку.

Трајко се трже од бола и виде око себе снег и мрак. Нема никога. Ноге иду и нешто га притискује на земљу, спава му се, сваки прст би хтео да се одмори. И цак на њему и он би да се одмори. А мрак свуда око њега, планина над његовом главом у небо иде, а снег шушти и пева широко и тихо:

„Ленче попово, девојче мори“...

И Трајку умор испунио цело тело тежином, па спусти цак на снег да се мало одмори и седе н њега. Пиште зурле, ударају гочеви и више му није нимало хладно, струји топлота по телу, само му глава тешка. Шарко врти репом пред њим.

– А ту си! – прекорева га Трајко. – Што си побег’о? И гладан си, а ја сам те тражио. Зашто си побег’о?

Шарко га гледа и лиже му руке, па као човек проговори:
– Нисам. Видиш да сам ту са тобом, а гладан сам много, много.
Не знаш ти колико.
– Еее, – смеје се Трајко, – знам ја то. – Па махне главом и дотрчи Јован.
– Ја немам више самит.
– Где је?
– Појео сам.
– И ја сам појео, – каже Милан.
– И ја сам појела, – каже Гафа.

Трајко нејасно осећа мора да иде, а глава му тешка и вуче га земљи. Али мора да иде, деца су гладна. Још само мало да се одмори. И помиче главу и наслања на џак и, добро му је. Скаче Шарко на њега, миришу ливаде и она вишња крај куће. Неко пева све јаче. „Сад ћу ја“ мисли Трајко „Сад ћу ја, само да се одморим, а није далеко.“ И види Мифта пече хлебове у сачу. Мифта има све златне зубе у обе вилице и сијају зуби на ватри. Трајку топло, чак му врућина. А хлеб кад Мифта извади бео, бео као снег. И одједном поче да расте, испуни целу собу, па изиђе и као бела планина диже се над кућом. Мифта извади други хлеб и он поче да расте. Трајко се уплаши да га не згњечи, али хлеб топао и мирисан оде, а Јован, Милан, Гафа и Софија секу хлеб и једу.

И Трајко спустио главу на џак, легао и угрејао се. Деца једу и смеше се на њега. Снег пада, а ветрови урличу над њим и свађају се. Планина црна претворила се у небо и у ноћ.

Ујутру у подножју планине, на једном завијутку, последњи аутобус те зиме нашао је на сред друма полузавејаног човека са главом наслоњеном на мали џак брашна. У џеповима је имао пет самита, а на грудима замотуљак са парама. Лице му је било жуто, јагодице искочиле, а уста пуна слеђене крви и очи полузатворене. Гледао је у нешто и смешио се, и осмех му се смрзао на лицу.

1937.

(*Проза*, Просвета, Београд, 1951, стр. 41 – 57)

Душан Стојковић

ПРОЗА МИЛИВОЈА РИСТИЋА

Миливоје Ристић (1911–1990) је, пошто је дипломирао права, радио извесно време као чиновник у Младеновцу. Трагови боравка у овом граду присутни су у *Књизи о Чиновнику у паланци* (1969). Прозни текстови штампани уз песме налик су на, раније објављене, Црњанске коментаре уз *Лирику Ишакe*. Ристић у *Српском књижевном гласнику* објављује од 1931. године. Писао је песме, критичке текстове, прозу за децу, новеле. Написао роман *Очи*. Кључна његова песничка књига – *Чиновник у паланци* (1940) – била је заплена од стране полиције. Њоме се он доказао као један од најизразитијих и најбољих наших песника социјалног усмерења. Антологијска је песма „Балада о стеницама“. Остале песме крију по неку понорну песничку слику, по неки антологијски стих.

Памте се и неколики Ристићеви есеји, посебно они мемоарски у којима пише о Радету Драинцу, Исидори Секулић и Момчилу Настасијевићу. Сви су штампани у априлском броју *Лешо-йиса Машице српске* за 1965. годину.

У тексту о Исидори Секулић драгоцени су Ристићеви наводи њених речи када је о властитој младости и о свом животу у паланци причала: „Ја сам тада била млада, па узјашем коња и побегнем из паланке у природу. Коњ јури, око мене се промени видик, ја га ошине, он пође брже, а ја летим. Ми морамо да утичемо на свој живот, морамо да га мењамо, да му дајемо онај облик и ону садржину који су нам потребни. Ја сам тада то себи дочаравала коњем, летењем кроз простор. Замислите, жена у паланци јаше коња пред очима тадашњих људи! Јахала сам коња, лудо јахала, била луда. Треба имати храбрости. За све треба имати храбрости: и за живот, и за љубав, и за стварање. За све. Најгоре је бити млад и бити mudar. Треба стварати, треба себи створити оно што немаш или се убити.“ Током Другог светског рата непрекидно је говорила о глади која ју је „понижавала, вређала и ужасавала“. Једино Ристић сведочи како је тада, оболела од катаракте, Исидора била готово слепа: „И она је и даље остала сама самцита. Ослепела је потпуно. По кући се

кретала доста лако, није било сасвим видљиво да је слепа, познавала је собе и места где су се налазиле ствари. Нисам чуо ни реч роптања, осим констатације о стварности, стојички је подносила своју судбину. Није више могла да чита, остало јој је само друштво самоће, тишине и мисли.“

Ванредна је карактеристика, мини-портрет Момчила Настасијевића који је био Ристићев професор: „Његов глас био је мало шуштав, није био говорник, речи је доста тешко налазио, често је тражио израз којим је хтео нешто да окарактерише. И често му је рука правила покрет, ишла напред, као да хоће из простора да извуче ту реч што му је недостајала. [...] Момчило је био сав од оштрине, али оне нису секле; сав је био од наговештаја, да поведе, укаже пут, смисао, и ако хоћете, идите даље и тражите још дубљи смисао, пут у мрак, не кроз мрак, јер за њега из мрака није било изласка, него само идење све дубље, све више у мрак. Имао је мршаво, дугуљасто лице налик на свеце са фресака, танане усне, изгореле од дувана, мало зуба, па и они су били истрошени и жути. Очи сиве, ведре, радосне, некако су увек гледале у човеку оно дубље, мрачније и светлије, оно што није било стварност, а било је дубље од стварности. [...] Момчило није блистао: ни речима, ни покретима, ни гласом, ни својом физичком личношћу, али је зрачио неком великом топлином која је била и далека и блиска. [...] Момчило је прилазио непосредно догађајима и проблемима, све што је о њима знао служило му је само да приђе ближе, да види јасније и најчешће одбацивао би сву ученост да би непосредно дао виђено и доживљено. А онда се речима муцало и остајала је једна једина реч која је као маљ ударала, као светлост продирала у суштину *шо*, *шо*... Некоме је она казивала све, некоме нешто, некоме ништа.“

Приче за децу *Нећу га њорасџем* (1963) имају за главног јунака малог Ненада. У питању је, заправо, „роман“ у фрагментима о одрастању (главни јунак има, најпре, три, највише – пет година). Књига је пуна питања знатижељног детета, као и, каснија, *Зайиси о шоме како је расџао Шеван* Миладина Тулафића. Индикативни су наслови неколицине Ристићевих прича из поменутих књиге: „Гуске“, „Врабац“, „Ласта“, „Сом“, „Бабарога“, „Ружне речи“... Најбоље међу њима прави су лирски медаљони, на корак од праве, и велике, поезије. Посебно су занимљиве оне у којима се говори о раном сазревању и одрастању (у том сми-

слу Ристић је један од претходника, на тематској равни, Данила Киша из *Раних јага* и романа *Башиша, ђејео...*), а међу њима се издвајају оне у којима је реч о страху од смрти.

Репрезентативно Ристићево дело роман је *Очи*. Он је, 1936. године, на конкурс у „Цвијете Зузорић“, награђен и препоручен за штампање. Исте године, у бројевима од 1. септембра до 16. децембра, појавио се у *Српском књижевном гласнику*, а у засебној књизи, у издању библиотеке „Савременик“ Српске књижевне задруге, 1938. Био је прештампан 1951. у књизи *Проза* (Просвета, Београд). Пронашли смо осам критичарских осврта на Ристићев роман: два анонимна (један у *Видицима*, I/1938, I, 25–26; други у *Полицици*, 6. XI 1938, XXV, бр. 10935), два Крешимира Георгијевића (први у *Ћељословенско-јихословенској ревије*, 8/1938, 8/10, 276–277, а други у *Предегу*, 12/1938, XIV/179–180, 736–738), као и текстове Ранка Младеновића (*XX век*, II/VI, 1938, 148–149), Николе Мирковића (*Српски књижевни гласник*, NS, 1938, LV/I, 48–52), Здравка М. Поповића (*Јујословенски расвић*, 7 / 1938, I/2, 27–28) и Боривоја С. Стојковића (*Правда*, 34/1938, бр. 12046, 7). Иако је Никола Мирковић, најзначајнији критичар који је о роману прозборио коју, утврдио како је он зрело дело, сигурно изведено и језички свеже, Ристићево остварење је потпуно незаслужено заборављено сасвим. После Другог светског рата сетио га се једино Станко Кораћ у својој обимној књизи *Српски роман између два светска рата 1918–1941* (Нолит, Београд, 1982). Књига има два дела. У првом се налазе текстови о тридесет и једном роману које Кораћ издваја и сматра најзначајнијим романсијерским остварењима међуратне српске књижевне продукције (прилог о Ристићевом роману налази се на стр. 361–366), а у другом су кратки осврти на остале, мање значајне, па и сасвим безначајне, романсијерске покушаје. Ристићев роман се обрео у лепом друштву. Поред њега, привилеговани су следећи романи: *Ђакон Бојородичне цркве* Исидоре Секулић, *Бурлеска јосјодина Перуна Боја Грома*, *Са силама немирљивим* и *Дан шестии* Растка Петровића, *Међу својима* Светозара Ђоровића, *Дневник о Чарнојевићу*, *Сеобе*, *Сузни крокодил* и *Кай шпанске крви* Милоша Црњанског, *Црвене мајле* Драгише Васића, *Ојсене* Вељка Милићевића, *77 самоубица* Ве Пољанског, *Врзино коло*, *Два царсјива* и *Покошено поље* Бранимира Ђосића, *Грозданин кикој* Хамза

Хуме, Величанствени бели брик „Свети Јурај“ Сиба Миличића, Без мере Марка Ристића, Корен вида Александра Вуча, Шпански зид Радета Драинца, Необичан свети Синише Кордића, Глупне чини Александра Илића, Трајан Анђелка Крстића, Пијана земља Милана Кашанина, Невидбој Риста Ратковића, Село Душана Радића, Српска шрилоџија Стевана Јаковљевића, Тридесет година ћушања Стојана Живадиновића, Глухо доба Душана Матића и Александра Вуча и На велико и на мало Богдана Чиплића. (Напомињемо како се, међу романима наведеним у овој листи, Ристићев смешта у златну средину.) Кораћ сматра да Ристићев роман „има модерну полазну основу коју налазимо у структури дјела и у психологији ликова“. Он „нема фавуле у традиционалном смислу ријечи“, као ни главног јунака. Ако бисмо се опредељивали за неки књижевни лик и прогласили га ипак за главног јунака, по Кораћу би то била, најтрагичнија јунакиња, Цвета (по нама, равноправан женски лик је Јока). Постоје два „нивоа“ приче: актуална дешавања на очној клиници и „предисторије“ јунакиња (иако оне носе романескни набој – напомињемо, слабији су сегменти Ристићева дела). Откривају се натрухе натуралистичке поетике. Кораћ истиче како је „овај роман главним својим током окренут против хришћанства као идеологије која није успјела да спаси људе од дивљачких страсти“, додаје: „Овако оштру критику Библије нисмо нашли нигдје у српском и хрватском роману“ и закључује: „Само на моменте, на неком споредном колосијеку, наћи ћемо нешто суптилности и нешто психолошке истанчаности.“

Ристић, који је био полуслеп, досетио се и написао кратак камеран роман. Његова радња одиграва се у клиници за очне болести, а јунакиње су (јавља се, епизодно и неколико мушких ликова; осим доктора Зорића, то су неколики пацијенти које писац користи е да би се са религијом ухватио у коштац) све од реда девојке и жене или потпуно слепе или добрано угрожена вида, на ивици очаја. Полазна основа Ристићу је могао бити, далеко бољи, кратки роман *Кућа Марије помоћнице* Ивана Цанкара, убедљиво најбоље литерарно остварење великог словеначког писца.

Роман се отвара симболичким описом пејзажа који нас маестрално уводи у саму радњу и сабира, као у жижи, све што ће у роману бити понуђено и остварено на психолошкој равни: „Ви-

соко изнад улице на бедему земље истрбушиле се погдегде кућице, лебдећи несигурно, као да ће да полете или да се скљокају; или су изишле на тротоар, па се наслањају на бандере. Улица је скоро калдрмисана и по регулационом плану заронила дубоко, па открила и откопала земљу испод темеља, и кућице одједном порасле и постале високе, али још слабије и болесније. И ту, у висини над улицом, некако између земље и неба, једва животаре, а сваки их дан и свака ноћ шибају и још више повијају и криве. Кровови су покривени црепом што је одавно поцрнео, а конструкција попустила, и личе на дубоко навучену капу; зидови су раније били чврсти и приљубљени уз земљу, а сад се она испод њих рони и засипа асфалтне тротоаре. Улази се преко дрвених басамака који су прислоњени до ранијих врата, јер су се кућице нашле одвојене од људи, појуриле небу, и морали су некако да их вежу за земљу. Између њих су нове, ружне зграде које су се измениле ослобођене рупа пред собом, и добиле нов и раван тротоар.

Само зграда очне болнице у том делу улице није поткопана. Око ње су раније били зидови дебели и високи око два метра, црни као земља, а у средини велика гвоздена капија. [...] И болница је сад још гипкија, хрлећи небу лака и узнесена, види се из даљине: спази се прво кубе са крстом на врху, па многобројни оцаи поређани као гробови, и на кубету сат који се поново повампирио после много година непомичности. [...] Зидови су жути као болесници. [...] ... кактус, готово црн, сече својим лишћем простор око себе.⁴¹ Готово свака „слика“, готово свака реч носи амбивалентно значење и наговештава, као на длану, оно што ће уследити. Пејсаж је, као у Балзаковим романима, тако моделован да објекти „осликавају“ људе који се у њима затекну. Људи, заправо, упијају у себе, убијајући у великој мери властиту људскост притом, много од онога чиме их окружење гуши и стеже. На жалост, касније, писац у роману релативно ретко прибегава сличним мајсторијама, допуштајући свом тексту да полако склизне на потпуно реалистичку раван у којој се ту и тамо називају само пропламсаји симболичког. Задржаћемо се, само летимично, на тим повлашћеним, по нама и ударним, местима. Најпре, наводимо неколике синтагме: „језа страха“ (стр. 35); „ужасом мрака“ (39); „људским мраком“ (43); „завони очајање“ (99). Потом, изврсне песничке слике и разгранате симбо-

личке сцене: „Кроз прозор је тињала светлост, као бук на извору, пенушала се и пунила трпезарију, одсјајивала је у тањирима светлим мрљама и одбијала се од сивих зидова“ (20–21); „У првим тренуцима видела је само главе, које су јој личиле на зелени плод мака. Сто је био леја, а плодови израсли са обе стране“ (21); „Кроз растопљено гвожђе капље тишина тешка и врела“ (23); „Ветар зашуме у лишћу и одјури даље, а у соби гори врела тишина“ (24); „... сви су јој покрети јаукали“ (57); „... светлела је патња“ (58); „Сумрак пада као киша по соби“ (61); „Јока угледа испод завоја крваву дупљу, над којом су као румена крила лепршали капци“ (61); „... жедно клизну очима око себе“ (98); „... али је опет јео страх и гледала је жедно око себе, да се увери и да погледом све попије“ (99); „Поче у њој нешто да се грчи, да јаучу њени кораци, њен дах, њене руке, њене мисли. Доводило је до лудила. Сваки предмет, свака мисао, све се цепало у речи и све је ослепљивало: и корак и деца и рука и прозор и небо и зид и птице“ (99); „Очи крупне са црним сунцем у средини...“ (141); „Ово је овде гробље, кревети су поређани као хумке. Цвета има сасвим јасну представу; све леже покривене па се кревет издигао као набацана земља. Ово су сандуци у којима леже и чекају. [...] И она је гроб, иако је још жива, прави гроб. И то је боли и мучи. Тишина расте као трава зелена, шири се и буја. Неки невероватно танки конци затежу се и растежу и прелазе преко њеног тела и кроз саму њу пролазе. Усијани су, оштри и пеку и сви су сами, мада их је много; сасвим сами. И тишина се шири концима од прозора до врата, од таванице до пода. Цело јој је тело избодено тим концима, у њиховој је мрежи и љушкају је, али је бескрајно далеко од свих и сама, сасвим сама.“ (141–142) Наведене слике „везују“ се искључиво за две јунакиње романа: Цвету (говори се о њеној трагедији када јој је Цигљати ножем уништио очи и њеном самоубиству када је постала свесна да јој се вид неће повратити и да нема где да оде, пошто је не обилази онај кога безуспешно воли – Брале, а не жели да се уда за грбавог Николицу) и, много више, Јоку која је, у извесном смислу, иако писац то није успео до краја да оствари на најбољи могући начин, унутрашње око романа, животна тачка гледишта са које се сагледавају судбине несрећних јунакиња ове прозе. Оне су главне јунакиње романа, уколико за главног јунака – колективног – не узмемо све пацијенткиње

болничке собе. Ристић је, намерно, њихове судбине окончао на дијаметрално различит начин: Цвета извршава самоубиство, а Јока Градојевић напушта болницу, после осам дана проведених у њој, пошто је, како сама вели, „одробијала ... своје“ (150). То нипошто не значи да писац успоставља баланс између трагедије и хепаиенда. Ниједна јунакиња ове прозе нема чему да се радује. Може се говорити само о градацији несреће која им је заједничка. Ни деца нису поштеђена страдања. Мала Ангелина, *болничко сунце*, остала је без једног ока; једногодишње, одбачено од мајке, дете – Мома слепо је и само. Читање Ристићевог романа својеврстан је пролазак кроз пакао.

Када говори о животним судбинама јунакиња, писац не успева често да побегне од патетике и повишеног тона. Његов роман има и несумњиву социјалну ноту. Посебно је то приметно у Томанијиним сећању на хероја отаџбинских ратова, полуделог официра Наума Пешића, који се појављује, као нека врста трагичног јунака-симбола, и у делима других тадашњих српских писаца. Аутор се труди да – не полази му то сасвим од руке – психолошки осенчи своје ликове. Стара Томанија, жена свештеникова, „задужена“ је за религиозне подуке и покушаје да се Бог, као пружалац утехе, укључи у игру. Цвета, на другој страни, главна је богохулитељка. И једна и друга умиру на страницама романа, с тим што друга своју судбину узима у власти те руке и пресуђује сама себи.

Писац је мајстор балзаковског кова и када је о давању физичких портрета његових јунака реч. Притом, њихов физички изглед осликава и њихову природу, њихову душу.

Очи су једини роман који је Миливоје Ристић написао. Писац, и сам веома оштећена вида, морао је да сведе писање на најмању могућу меру да би сачувао очи. Могуће је да смо тако остали ускраћени за понеко вредно литерарно остварење (касније ће, нимало случајно, написати тек понеку, изнуђено кратку, причу). Додуше, у *Српском књижевном гласнику* 1. јануара 1939. године, Миливоје Ристић штампа одломак из романа *Награда*. Роман не наставља тако да *Очи* остају једина романијерска награда којом овај скрајнути писац може даривати своје, засада успаване, читаоце.

Од приповетки Миливоја Ристића (добрио је 1934. прву награду за приповетку *Полићике*) издвајамо – патетичну – „Дру-

гари“. Књижевна критика је запазила и новелу са социјалном тематиком – „Златни зуби“. Ова друга обрела се у антологији М. Ст. Ђурићића и Б. Јевтића *Савремена српска приповејка* (Српска књижевна задруга, Београд, 1943). У књизи *Кроз борбу и страдања* коју је, такође Српска књижевна задруга, овај пут 1947. године, објавила била је и Ристићева приповетка „Син“. Приче Миливоја Ристића унео сам у две антологије посвећене младеновачкој књижевности. У антологији младеновачке књижевности за децу, *Дах речи* (2005), нашле се се „Ненадова и мамина песма“, „Нећу да порастем“ и „Другари“, а у оној посвећеној прози младеновачких писаца, *Небо језика* (2002), поред одломка – „У Деспотовцу“ – из *Књије о чиновнику у њаланци* и једног из романа *Очи*, и, поново, „Другари“.

Миливоје Ристић је штампао три приповедачке књиге (последња је донела његове прозне текстове намењене деци): *Проза* (1951), *Златни зуби* (1952) и *Нећу да порастем* (1963).

Проза, поред романа *Очи*, доноси и следеће приповедачке Ристићеве текстове: „„Ципеле“, „Другари“, „Испит“, „Кравица“, „Златни зуби“, „Пацко“, „Записи о Жару“, „Батушка“, „Задушнице“, „Крле“, „Син“, „Крв“ и „Професор“. Ових тринаест прича изабрано је од четрдесетак које је дотада писац објавио (касније је штампао само још неколико). Првих седам појавило се пре Другог светског рата, остале непосредно после њега. Раније су литерарно вредније и њима се, као и јединим својим романом, Миливоје Ристић прикључио покрету социјалне књижевности.

Најбоља Ристићева прича – „Другари“ (1935) говори о малом Митици којем, после мајке за коју му тврде како обитава у рају, умире и најбољи „другар“, деда Заре. Овај други, осећајући како му се смрт ближи, полако почиње да се с њом мири тако што почиње да осећа како све ствари, посебно липе које је у свом детињству засадио, имају срце које куца а да он, иако га чује, не зна где се оно тачно налази и како изгледа. Митица, мален и светао, своди се на светлост: „светле му и очи и коса и кожа и сви покрети“.² Прича се окончава дечаковим уласком у дедину собу: „Полумрак је постао чудан и као да је оживео. Деда је био у соби, осећао је Митица, и ако га није видео. То је био деда, али више није био његов деда. Соба је почела да расте око њега, као жива, све мрачнија, и Митица се одједном уплашио и

побегао напоље.“ (19) Пред нама је лирска прича у којој је реч о дететовом сусрету са смрћу.

Издајамо следећи „портрет“ природе из приче „Испит“ (1936): „Ветрови гунђају над кућом, воде шире загрљај и носе небо и сунце. Пролеће иде земљом и цичи и жубори...“ (20) Једнако и две реченице из „Кравице“ (1937), у којој се деда Јанко, очајан и немоћан, када им угине крава коју су купили и која их је млеком хранила, обеси у штали: „Зенице гореле као два црна сунца“ (32) и „Месец је стајао жут и хладан као тепсија проје.“ (38)

Као и Вељко Петровић и Миодраг Борисављевић, на пример, и Миливоје Ристић уводи животиње као „јунаке“ у своје приче. Филип, у оној која се по његовом угнутом псу, „Пацко“ зове, не може овога да преболи и непрестано у кафани о њему свакоме ко се ту затекне прича.

Права социјална прича јесте „Записа о Жару“ у којој је реч о симпатичном и добродушном грбавцу.

Из послератних Ристићевих прича памте се само неколике реченице које осликавају ратна страдања без посебног „политичког“ наглашавања и претеривања карактеристичних за време у коме су настале: „На педест метара од хумке био је виноград већ зрео, и на гроздовима сјаје зрна као хиљаде и хиљаде повађених очију, па сјаћених у чудне китке...“ („Задушнице“, 113) и „Онда одједном све замрло, кудгод пођеш рушевине, само рушевине: једна кућа посечена до корена, другој ишчупано раме, а трећој тамо отворен стомак“ („Крле“, 125) и једна експресивна песничка слика: „Кроз прозор пљусну сунце...“ („Крв“, 157)

„Златни зуби“ (1937) је снажна прича о глади. Миливоје Ристић је несумњиво прочитао пажљиво чувени Хамсунов роман *Глад*. Покушава у овој својој причи психолошки да ослика Трајка који, немоћан да помогне гладној деци, коју неизмерно воли, запада и у „луде тренутке“ у којима помишља да их убије, „да завуче песнице у њихова уста, да више плач не процвили“. (45) Писац индиректно вешто осликава глад, персонификујући је и показујући какве она последице изазива у ономе и онима које дави: „Освануло плаво јутро и разбуђена Трајкова деца отворила уста, па реже њихови малени зуби, а сузе им гмижу низ лице као црви“ (44); „огњиште јечи“ (44); „Кроз прозор улази ју-

тро сиво као испечен хлеб и додирује све и расветљује, а снег пада плав и растресит, а ветрови се свађају над кућом“ (45); „У Трајку се смркава“ (45); „Залаја ветар, дуну да сруши кућу и запишта страшно горе у крову“ (45); „Небо легло на све бело и ниско...“ (46); „Невидљиве планине јаучу далеко...“ (47); „само је глад јаукала у трбуху“ (47); „Очи су скакале из дупља гладне и страшне“. (52) Трајко одлази, са псом Шарком, по међави, у град зубару да му извади златне зубе које ће продати и купити брашно којим ће нахранити децу. Смрзне се са џаком тако што „и осмех му се смрзао на лицу“. (57)

Миливоје Ристић нипошто није велики писац, али јесте (посебно то важи за роман *Очи*, па и за понеку причу) занимљив прозаист који никако не би смео да се препусти заборава.

¹ Миливоје Ристић, *Очи*, СКЗ, 1938, стр. 7–8

² Миливоје Ристић, *Проза*, Просвета, Београд, 1951, стр. 12.

Милица Јанковић (1881 –1939)

Исповести, 1913.

Незнани јунаци, 1919.

Калуђер из Русије, 1919.

Чекање, 1920.

Смрт и живот, 1922.

Плави доброћудни вали, 1929.

Међу зидовима, 1932.

Путем, 1932.

Жута породица и друге приче, 1935

Људи из скамије, 1937.

Владимир Велмар-Јанковић (1895 – 1976)

Светла у ноћи, 1919.

Иван Мандушин, 1922.

Дечак с Уне, 1926.)

Милка Жицина (1902–1984)

Нека то буде све, 2013.

Новак Симић (1906 – 1981)

Непозната Босна, приповетке, 1937.

Суџон Ташлихана, приповетке, 1937.

Иза завјеса, приповетке, 1946.

Мишковићи, приповетке, 1949.

Љубав Сијејана Обрдаља, приповетке, 1958.

Миливоје Ристић (1911–1990)

Проза, 1951.

821.163.41-32

ПРИЧА : часопис за причу и приче о причама / главни уредник Слободан Стојадиновић ; одговорни уредник Славољуб Марковић. – год. I, бр 1 (новембар 2007). – Београд (Гандијева 167-177) Књижевно друштво „Свети Сава“, 2007 (Ниш : СБЕН). 21 cm.

Тромесечно

ISSN 1820-5909 = Прича

COBISS.SR-ID 144590860